لطيفي سڏ

ليکڪ

پروفيسر پيرومل مهرچند آڏواڻي

ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ

لطيفي سِرُ

ليکڪ

پروفيسر پيرو مل مهرچند آڏواڻي

ثقافت کاتو حکومت سنڌ

ڪراچي- 2012ع

چپائيندڙ جا حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: لطيفي سئر

ليکڪ: پروفيسر ڀيرو مل مهرچند آڏواڻي

پهريون ڇاپو: 1928ع

ٻيون ڇاپو: 1946ع

ٽيون ڇاپو: 1983ع

چوٿون ڇاپو: 1989ع

پنجون ڇاپو: 2012ع

ڇپيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي

ڇپائيندڙ: عبدالعزيز عقيلي سيڪريٽري ثقافت کاتو حڪومت سنڌ.

قيمت: -/120 روپيا

ملڻ جو هنڌ:

ثقافت کاتو ڪتاب گهر

سامهون ايم.پي.اي هاسٽل، سر غلام حسين هدايت الله روڊ،

ڪراچي- 74400، سنڌ.

فون: 021-99206073

فهرست

پبلشر جو نوٽ 5

ڀاڱو پهريون
حياتيءَ جو احوال

شاھ عبداللطيف 7
گهتيڪا ۽ لڪ 24

ڀاڱو ٻيون

گرنار ڏي ويندي 35

ڀاڱو ٽيون

سنڌ ڏي موٽندي 48

ڀاڱو چوٿون

جيسلمير ڏي ويندي 61

ڀاڱو پنجون

ٽر احوال 70

پبلشر جو نوٽ

شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کي سنڌ جي روح ۽ سنڌين جي محسن جي حيثيت انهيءَ ڪري حاصل آهي ته هُن پنهنجي شاعريءَ جي ذريعي جتي سنڌي ٻوليءَ کي حُسن، سندرتا ۽ دائميت عطا ڪئي، اتي هُن سنڌ جي تمدني ورثي ۽ روايتن جو امين ٻڻجي پنهنجو پيغام ڏنو. شاهه صاحب سنڌ جو هر ننگر، واهڻ وستي، ڪنڊ ڪڙڇ گهميو. هن سڄي سنڌ جو گهرو مشاهدو ڪيو. هو جتي به ويو ته اهي هنڌ ۽ ماڳ مڪان به سنڌ جي تاريخ ۾ امر ٿي ويا. شاهه لطيف جا سنڌ ۾ سئُر سفر يادگار آهن ۽ ان حوالي سان لطيف سائين جي سئُرن بابت هي پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ ڪاڪي پيرومل نه صرف ماڳن مڪانن، پيچرن ۽ پڌن جو ذڪر ڪيو آهي، پر انهن سان گڏ سنڌ جي طبعي ۽ جاگرافيائي پاڳن جو به تفصيل سان بيان ڪيو آهي.

سنڌي ادب ۾ ڪاڪي پيرو مل جو شمار چند انهن اديبن ۾ ٿئي ٿو جن ادبي عمارت جا بنيادي پٿر رکيا. ڪاڪو پيرومل مهر چند آڏواڻي سنڌي ٻولي ۽ تاريخ سان گڏ شاهه عبداللطيف ڀٽائي جو به حد درجي جو شيدائي هيو. شاهه سائين تي پهرين لغت ”غريب اللغات“ 1907ع ۾ ڪاڪي ڇپرائي پڌري ڪئي، جنهن ۾ سر ڪلياڻ، سر يمن ڪلياڻ ۽ سر ڪنڀات ۾ آيل ڏکين لفظن ۽ محاورن جي معنيٰ ڏني اٿس. ان کان علاوه ”سنڌ جو سيلاني“ (1923ع) ”چونڊ ڪلام“ (1941ع)، ”ڀٽائي گهوٽ جي ورسي“ (1942ع) سان گڏ لطيف سائين جي پيغام، فڪر ۽ ٻوليءَ تي ڪيترائي مضمون لکيا اٿس، جيڪي مختلف مخزنن ۾ شايع ٿيا آهن.

ثقافت کاتي، حڪومت سنڌ لطيفيات تي ڪتابن جي اشاعت کي سدائين ترجيحي بنيادن تي رکيو آهي. هن حڪومت جي دور ۾ ثقافت جي

وزير محترم سسئي پليجو سنڌ جي تاريخ، ثقافت، ادب ۽ فن تي تحقيقي ڪم ڪرائڻ ۽ اهم ڪتابن کي ٻيهر ڇپائڻ لاءِ هدايتون جاري ڪندي رهي آهي. پاڻ شاهه لطيف جي ڪلام ۽ پيغام تي ڪتابن ڇپائڻ لاءِ خاص هدايتون ۽ رهنمائي ڪندي رهي آهي، جيڪو سندس سنڌ جي تاريخ، ثقافت، فن ۽ لطيف شناسيءَ سان گهري دلچسپيءَ جو ثبوت آهي. ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ڊائريڪٽر جنرل ڪلچر ڇپائيءَ جي مختلف مرحلن تي دلچسپي وٺي ڪتابن کي احسن نموني آڻڻ لاءِ مدد ڪندو رهيو آهي، سندس محنت ۽ دلچسپي تعريف لائق آهي.

اسان کي اميد آهي ته هي ڪتاب ”لطيفي سئر“ سنڌ جي ماڻهن خاص طور تي نوجوانن جي لاءِ شاهه فهميءَ جو وڏو سرچشمو ثابت ٿيندو ۽ شاهه لطيف جي سيني عاشقن جون اجون اجهائيندو.

23 ڊسمبر 2012

عبدالعزيز عقيلي

سيڪريٽري

ثقافت کاتو حڪومت سنڌ

ڀاڱو پهريون

حياتيءَ جو احوال
شاهه عبداللطيف

سنڌ جو ھاڪارو شاعر شاھ عبداللطيف، جنهن کي ”شاھ ڀٽائي“ بہ چوندا آهن، سو شاھ حبيب جو پٽ ۽ شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ٽڙ پوٽو ھو. ھن جا وڏا اصل ھرات ۾ رھندا ھئا، پر پوءِ امير تيمور جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ اچي، مٽياريءَ ۾ رهيا. اهي مٽياريءَ وارا سيد پوءِ هالن ڏي ويا، جن مان اسان جي فخر جو باعث شاھ عبداللطيف پيدا ٿيو. هو ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ سنہ 1689ع ڌاري ڳوٺ ڪٽياڻ تعلقي هالن جي ويجهو ڀئي پور ۾ ڄائو هو.

ننڍي هوندي کان ئي شاھ صاحب جي چت جو لاڙو ڏٽيءَ جي پاسي جهجهو هو ۽ جيئن ويو وڏو ٿيندو، تيئن سندس جوهر بہ ويو وڌيڪ ظاهر ٿيندو. پوءِ تہ ڪيترا ماڻهو ڪانئس ارشاد وٺي سندس مريد ٿيا.

شاھ صاحب قد ۾ بت ۾ پورو پنو هو ۽ سندس چهرو ڪڻڪ رنگو ۽ ڦڪاڻ ڏي مائل هو. هو سادو ڪائيندو هو سادو هنڍائيندو هو ۽ ڏاڍو نهنو ۽ پرهيزگار ماڻهو هو. ذهين ۽ فهيم تہ هڪڙو ئي هو. سندس شعر جي ڪهڙي تعريف ڪجي! جهڙو آهي سنجيدو ۽ مفيد، تهڙو ئي آهي مٺو ۽ رس ڀريو. سندس ناهيل رسالو سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ لاثاني ڪتاب آهي. انهيءَ رسالي جا بيت سرن ۾ ورهائيل آهن. ڪن سرن ۾ نج تصوف پلٽيو اٿس ۽ ڪتي تہ وري نيارا نيارا ويس ورن وٺي اُهي اُهي درد جا داستان ويهي کوليا اٿس، جن جي پڙهڻ سان پٿر بہ پاڻي ٿي وڃي. شاھ صاحب گهڻو ڪري عاشقن جون ڳالهيون ۽ ٻيا ڪهنا قصا، جن جو سنڌ ۾ ٻين هنڌ اڳيئي رواج هو، تن بابت

بيت چيا آهن: جهڙوڪ سسئي پنهون، مومل راڻو عمر مارئي، ليلا چنيسر ۽ ٻيا. رسالي جي هڪ وڏي خوبي هيءَ آهي ته ساڳي ڳالھ جدا جدا لفظن ۾، جدا جدا ماڻهن جي واتان پيئي اچي، پر سڄي ڳالھ جو تاڃي پيٽو جاچبو ته اهائي وحدت جي وائي پيئي ٻڌڻ ۾ ايندي.

شاھ صاحب صوفي هو، پر مسلماني پريون به منجهس گهٽيون هيون. هو روزا رکندو هو، نمازون پڙهندو هو، پر رڳو پڳو شريعت جو پابند نه هو. مسلمانن وٽ راڳ حرام آهي، پر وٽس روز پيو گانو ٿيندو هو بلڪ دم به گاني ٿيندي ڏنائين. هن کي نڪو درد ٿيو نڪا بيماري، مراقبي ۾ ويٺي وٺي وصال ڪيائين. اهو واقعو هجري سنه ١٢٢۴ (1752ع) ۾ صفر مهيني جي چوڏهين تاريخ ٿيو. هاڻ هر سال انهيءَ تاريخ ڀٽ شريف تي ميلو لڳندو آهي، جو ٽي ڏينهن سانده هلندو آهي ۽ ماڻهن جا هشام سندس سپڪ ۽ سوادي ڪافين ۽ رس ڀرين بيتن ٻڌڻ لاءِ اتي وڃي مڙندا آهن. اهو ڀٽ جو ڳوٺ پاڻ ٻڌايو هوائين، تنهن ڪري اهو سندس نالي پٺيان "شاھ جي ڀٽ" يا "ڀٽ شاھ" سڏجي ٿو.

سچو سيلاني

سئر ۾ تعليم آهي، پر جو اکيون کولي نه هليو تنهن جهڙو سئر ڪيو تهڙو نه ڪيو. سچو سيلاني سدائين اکيون کولي هلي ٿو ۽ هي ساري قدرت، جا هڪ ڪليل ڪتاب جي مثل آهي، تنهنجو هر هڪ جزو چڱي ريت جاچي، خسيس خسيس ڳالهين مان به وڏا وڏا سبق سکي ٿو. اهو سچو سيلاني شاھ لطيف هو. عام خلق رواجي ڪتاب پڙهي ٿي، پر هن اڪثر قدرت جو ڪتاب پڙهيو هو ۽ قدرت جو نظارو هنجو مڪتب هو. شاھ صاحب جو انيؤ اڳيئي ڪليل هو باقي قدرت جي مڪتب ۾ پڙهي ڪماليت حاصل ڪرڻي هيس.

قدرت جي مڪتب مان ڪماليت حاصل ڪرڻ لاءِ شاھ صاحب جي پڙهڻ جو نمونو ئي پنهنجو هو. هنجون اکيون، ڪن ۽ ٻيا حواس سڀ ٻيءَ طرح جا هئا، ۽ هن جي خيال جي رفتار به نرالي هئي، تنهن ڪري نه رڳو سئر ساحت ڪندي، پر گهر ويٺي به هن گهڻو ئي ٿي پرايو.

گهر ۾ ائٽ هلندو ڏٺو اٿس ته ان بابت سڄو سر ڪاپاڻي چيو اٿس، جنهن ۾ ائٽ سان لاڳاپو رکندڙ لفظ ۽ نهايت عمدا اصطلاح ڪم آڻي، سچيءَ محبت سان پنهنجي چت اندر چرخي چورڻ جو تاڪيد ڪيو اٿس.

انهيءَ سر ۾ پنهنجي وقت جي حقيقت بہ ڄاڻائي اٿس تہ ڪئن اڳي زالون ويٺي مٽڻ لاءِ صرافن وٽ وينديون هيون ۽ ڪئن صراف هر هڪ ڦورو ڦولهي ڪتيل سٽ مان عيب ڪڍندا هوا:

ڦورو نہ ڦولهي شال سنئين پئي صراف کي.

ڪانءَ جهڙو عام پکي، جو روز اچيو گهر وٽ ڪان ڪان ڪري، تنهن تي اسين ڪو بہ ويچار نٿا ڪريون. پر هن اعليٰ درجي جي شاعر ان جون سڀ عادتون سر پورب ۾ کولي ظاهر ڪيون آهن تہ ڪئن ڪانءَ ڏونڊ تي ڏري ٿو جتي وهي اتي وٺ لاهي ٿو ۽ ڪئن وهاڻيءَ وٽن ۾ ڪان ڪان، ڪري پئي ٿو وغيره. هو ڪن بيتن ۾ ڪانگل کي قريبن جو قاصد بنائي ٿو ۽ هن کي پرين جي پارانين پچارڻ جو تاڪيد ڪري ٿو.

سج، چنڊ، تارا، ڪتيون ۽ ٻيا سهسين سيارا جي هر روز اسين اکين سان پيا ڏسون، تن مان اسين دل ڏيئي ڪو بہ سبق نٿا سکون، پر هن الله جي عاشق انهن سان بہ عجيب اورون ويهي اوريون آهن، جي سر ڪنيات ۾ ڏنل آهن. سج جو تجلو ۽ چنڊ جي چانڊاڻ ڏسي مالڪ جي جلوي ۽ جلال جو تصور ڪري چيو اٿس تہ:

سهسين سجن ايري چوراسي چنڊن
بالله ري پرين، سڀ اونداهي پانئيان. (ڪنيات)

ڪنهن وقت مينهن پيو آهي تہ رعد جي رڙ وڄ جي کنوڻ، پلر جي پالوٽ، پٽن جي پاهہ جهلڻ، گاهن جي گلزاري لائڻ، سنگهارن جي سرهي ٿيڻ ۽ آن ارزان ٿيڻ جا بيان نهايت مختصر، پر مائيدار لفظن ۾ ڪيا اٿس جي سر سارنگ ۾ ڏنل آهن.

شاهہ صاحب گهر مان نڪري بازار ڏي هليو آهي. هلندي هلندي ڪنهن لهار جي دڪان تي ڏسي ٿو تہ اڳر دڪائي، ڌنوٽيءَ سان ڌنئين، ڪورو تپائي، ان ۾ لوهہ وجهي ٿو تہ ڪٽ ڪڙهي ٿي ۽ لوهہ ٻري ٿو. جڏهن لوهہ تپي ڳاڙهو ٿئي ٿو تڏهن مترڪا منهن ڪڍن ٿا، سنداڻيون ڪنبن ٿيون ۽ لوهہ ڌڪين تات پئي ٿو. اهي رواجي ڳالهيون جي سڀ ڪنهن ڏٺيون هونديون، تن مان هن عاشق نهايت عجيب مطلب ويهي ڪڍيا آهن، جي سر يمن ڪلياڻ ۾ ڏنل آهن. اسان کي بہ صلاح ڏني اٿس تہ جيڪڏهن پانيون تہ

اوهان جي قلب تان ڪٽ لهي ۽ رڪ گهاءَ روشن ٿئي ته ڪنهن ڪامل لهار جي دامن وٺو.

اهڙي طرح وينجهارن کي موتي ونڌيندو ڏسي پنهنجيءَ دل کي سمجهائي ٿو ته جيئن موتي سيراهيءَ جا سور سهي پاڻ ۾ سل ڪرائي ٿو ته پوءِ سندس ملهه جهجهو ٿئي ٿو تيئن اي دل، تون به سائينءَ جي راهه ۾ هلندي، سور ۽ سختيون سهي، پاڻ پچاءِ ته مالڪ وٽ تنهنجو ملهه ٿئي.

ڪنهن ڪنير جي نهائينءَ وٽان لنگهيو آهي ته اتان دل جي درد سانڍڻ جو سبق سکي چيو اٿس ته:

نهائينءَ کان نينهن، سک منهنجا سپرين،
سڙي سارو ڏينهن، ٻاهر ٻاڦ نه نڪري. (رپ)

ڪنهن وقت ڪونجن جي قطار آسمان ۾ اڏامندي ڏٺي اٿس ته چيو اٿس ته:

وڳر ڪيو وتن پرت نه چنن پاڻ ۾
پسو پکيئڙن ماڻهنئان ميٺ گهڻو. (ڏهر)

ڪنهن وقت اٺ جي سواري ڪئي اٿس ته اٺ جون سڀ عادتون جاچي، پوءِ سڄي ڳالهه انساني سڀاءَ سان لاڳو ڪري، چيو اٿس ته انسان جو من ڪڏاتوري ڪرهي مثل آهي، جو ڪيتري جهل پل کان پوءِ به دنيوي حرص هوس جي لاڻيءَ ڏي لڪيو لڪيو ليٽ ڪري ٿو پر سچي سائينءَ جو ذڪر ۽ فڪر، جو سرڪنڊ جي مثل آهي، تنهن ڏي مهڙ نٿو ڪري ۽ انهيءَ چندن جا چوپا ڪيو ڪاڏو ڪوڙيو غفلت ۾ پئجيو رهي! اهڙي طرح من روبي مئي جي ڳالهين منجهائي ڳوڙها ڪيو اٿس ته به ڌڻيءَ جي مهربانيءَ کان نااُميد نه ٿيو آهي. پر انهيءَ دم آسمان ۾ اکيون اٽڪائي سائينءَ کي سوال ڪيو اٿس، ته چانگي جي چٽ ۾ ڪا سنئين وجهه ۽ پنهنجي احسان سان اوبهائينس.

ٿورا گهمرا ٻيڙيءَ توڙي جهاز ۾ چڙهي درياهه ۽ سمنڊ جا سفر ڪيا اٿس، ته سمنڊ جي دهشت ۽ دم، ڪارونيار ڪنن، اونهن اوڙاهن، لڙ ۽ لهرين، لس، ليٽ ۽ ٻين ڳالهين جا اظهار اهڙي عمدي عبارت ۾ ڪيا اٿس جو دل ايئن ٻيئي چئي ته جيڪر اهي وري وري پيا پڙهجن. مطلب ته شاهه صاحب پنهنجن اکين کي قدرت جي اسرارن توڙي ٻين ڳالهين جاچڻ تي پليءَ پت

هيري چڙهيو هو. الاهي ذات بہ ڪا ايتري هيس جو هر هڪ ڳالهہ مان نهايت عجيب ۽ اونها مطلب ڪڍي سگهيو ٿي. پنهنجي مادري زبان تي بہ ڪلي ضابطو هوس، تنهن ڪري پنهنجي هر هڪ خيال کي نهايت عمدي پوشاڪ پهرائي سگهيو ٿي.

شاهہ لطيف جيڪي سئر سفر ڪيا سي سڀ سچي سائينءَ جي اکنڊ ۽ اڪير وچان. جئن جئن ويو گشت ڪندو تئن تئن سندس دماغ ويو کلندو.

هر ڪنهن هنڌان هو نصيحت جا سچا موتي ۽ حقيقت جا هار حاصل ڪندو ويو. انهن آزمودن ۽ اثرن سندس حقيقي عشق کي تحريڪ ۽ ترقي ڏني. هو اڳيئي سون هو پر هاڻ پارس تي پيو ۽ سندس شعر بہ وڌيڪ موهيندڙ ۽ معني دار ٿيو. سندس شاعراڻي خستوريءَ جي خوشبوءِ سڀ ولايت واسي ڇڏي آهي ۽ هندو توڙي مسلمان، پڙهيل توڙي اڻپڙهيل هن جي ڪلام تي مشتاق آهن. اهڙو سهڻو ۽ سنجيدو منو ۽ من موهيندڙ ڪلام هو تڏهن چئي سگهيو آهي، جڏهن هر هنڌ اکيون کولي هليو آهي ۽ انهيءَ ڪري ئي هن کي سچو سيلاني سڏجي ٿو.

مکيہ سئر

شاهہ صاحب کي جبلن، ماڙين ۽ کليل ميدانن ۾ گهمڻ جو گهڻو شوق هوندو هو. برسات جي موسم ۾ جڏهن وڻ ٽڻ ڌوپي ڇهچ ٿيندا هئا ۽ چوطرف چڱو لقاءُ لڳي ويندو هو، تڏهن قدرت جو جمال ۽ جلال کيس ڪشش ڪري، گهر مان ٻاهر ڪڍندا هئا. جو قدرت جي نرمل نظارن سندس قلب کي قوت ۽ روح کي راحت ٿي ڏني. ڪڏهن بلڙي شريف ۾ پنهنجي تڙ ڏاڏي شاهہ ڪريم جي درگاهہ تي، تہ ڪڏهن جهوڪ شريف ۾، شاهہ عنايت صوفي جي ملاقات لاءِ، ويندو هو. ڪڏهن خيرپور رياست جي ڳوٺ درازن ۾ هاڪاري سچل فقير جي مائٽن سان ملڻ ويندو هو تہ ڪڏهن ڪنهن مريد جي ڳوٺ ۾ تورا ڏينهن مهمان ٿي وڃي رهندو هو. اهڙي طرح هو گهڻو ڪري سڄي سنڌ گهميو هو. هڪ لڳا شاهہ ڪريم جي قبي جوڙائڻ لاءِ، ڪاشيءَ جي سرن خريد ڪرڻ واسطي، ملتان ويو هو. جتان درياهہ جي رستي ٻيڙيءَ ۾ لهوارو آيو هو ۽ خدآباد وٽ ساهي ڪٽڻ لاءِ سندس ٻيڙيءَ لنگر هنيو هو. انهيءَ پيري ملتان ڏي رڳو ڪم سانگي ۽ نہ سئر جي ارادي سان ويو هو. هن سچو پچو سئر ٿي ورهيہ سانده جوڳين جي سنگ ۾ ڪيو ۽ هندن جا

ڪيترا تيرٿ ۽ تڪيا پيٽيائين. انهيءَ عرصي ۾ هو ٻه گهمرا هنگلاج ۽ هڪ گهمرو لس ٻيلي ۽ گرنار ويو هو. هو جيسلمير ڏي ويو هو ۽ هڪ لڱا لاهوت جي ٻه زيارت ڪئي هئائين. اهي هئا سندس مکيه سئر جي هن هندستان اندر ڪيا.

پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ شاهه صاحب ڪربلا معلي جي زيارت ڪرڻ جي ارادي سان ونگ ولهار پرڳڻي مان پنهنجن ڪن مائٽن وٽان ٺٽي ڪجهه اڳيرو وڌيو ته ڪو مريد گڏيس، جنهن چيس ته "قبلا، هيءَ ڇا؟ ماڻهن کي چوندا وتو ته اوهان جو ڪفن دفن به پٽ تي ٿيندو ۽ هاڻ وري پڇاڙيءَ واري وقت ۾ نڪتا آهيو هڪ وڏي سفر تي؟" شاهه صاحب جي دل ۾ اهي اکر چڀي ويا. ڪجهه تائين ته بيخوديءَ جي حالت ۾ اچي ويو. آخر سفر جو ارادو رد ڪري، موٽي پٽ شريف ڏانهن رخ رکيائين. انهيءَ ٿوري سفر توڙي سندس مکيه سئرن بابت رسالي ۾ گهڻئي ئي اشارا آهن، جي پنهنجي پنهنجي جائي ڪولي ظاهر ڪيا.

شاهه جو رسالو ڪو سفرنامو ڪونهي، جنهن مان پوري ريت پتو پئي ته هو انهن سئرن تي ڪهڙين ڪهڙين واٽن ڪان ويو ۽ اتي ڇا ڇا ڏٺائين. انهيءَ هوندي به رسالو انهيءَ ڏس ۾ گهڻي رهنمائي ڪري ٿو. رسالي ۾ شاهه صاحب پنهنجي سئر سياحت جا احوال عمدي عبارت ۽ سهڻن ويسن ورنن ۾ ڏاڍي ڍنگ ۽ طرز سان ڏنا آهن. ٿر ملڪ جو ته سربستو احوال ڪيو اٿس ۽ اتي جا اهي اهي بيان ٻڌايا اٿس جي ٻئي ڪنهن به ڪتاب مان ملڻ مشڪل آهن. اهي سڀ بيت رسالي ۾ ٽڙيا پکڙيا پيا آهن. اهي ترتيب وار بيهاريا ته هڪ چڱو خاصو سفرنامو ٺهي پوندو جنهن مان پوريءَ ريت پروڙ پوندي ته هو ڪهڙين ڪهڙين واٽن ڪان ويو. ڪهڙن ڪهڙن هنڌان رسالي لاءِ مضمون کنو ڪيائين ۽ پهريان ڪهڙا بيت ۽ پوءِ ڪهڙا بيت چيائين. هن قسم جي کوجنا ڪرڻ سان شاهه صاحب جي حياتيءَ جي احوال تي هڪ نئين قسم جي روشنائي پئجي سگهندي ۽ رسالي مان به هڪ نئون رس ايندو.

شاهه جي رسالي ۾ رڳو ڳجهو روحاني راز ڪينهين، پر ڪيترن هنڌن نصيحت جا موتي منظوم ٿيا پيا آهن. ڪٿي ته صفا سنڌ جي آڳاٽي تواريخ ۽ جاگرافيءَ جا بيان آهن، پر اهي سڀ سڪ جي سڳي ۾ پوتا پيا آهن. اهي جڏهن محبت جي مالها مان چُني ڌار ڪبا، تڏهن پڙهندڙن کي پوري طرح

پروڙ پوندي تہ سنڌ جي تاريخ ۽ جاگرافي جا ڪيترا گم ٿيل ورق رسالي ۾ موجود آهن، جن جي هر ڪنهن کي خبر هئڻ ضروري آهي.

سُر جو سبب

شاهہ لطيف هڪ وڏو وطن دوست هو. پنهنجي سنڌ ڏيهہ سان اهڙي تہ دل هيس جو ان لاءِ داور جي درگاهہ مان دعا پني اٿس:

سائينم! سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست مٺا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين. (سارنگ)

جنهن درويش جي پنهنجي وطن سان هيڏي دل تنهن تي ورهيهہ سانده پنهنجو ڏيهہ ڇڏي، پرڏيهہ جا ڏک ڏاکڙا قبوليا تنهنجو ڪارڻ ڪهڙو؟

"برهہ مٺايس بر نہ تہ سکي ڪير سڏون ڪري؟"

اها برهہ جي باهہ هئي، جنهن هن عاشق کان وطن جا وڻ ڇڏايا، اهڙو پنيت ڪيئن پريو تنهن بابت هي روايت آهي."

شاهہ صاحب جي ڏينهن ۾ هالن تعلقي ۾ ڪوٽڙي نالي هڪ شهر هو جو هاڻ ڦٽي ويو آهي، پر ان جو ويرانو اڄ تائين ڀٽ شريف کان پنج ميل پريءِ ڏکڻ ڏي ڏسڻ ۾ اچي ٿو. انهيءَ ڪوٽڙيءَ جو حاڪم مرزا مغل بيگ هو جو ارغون گهراڻي مان هو. شاهہ صاحب جي شادي انهيءَ مغل بيگ جي نياڻيءَ سان سنہ 1714ع ڌاري ٿي. سندس بيبيءَ جو نالو سيده بيگم هو جنهن کي پوءِ شاهہ صاحب جا مريد ادب ۽ عزت وچان "تاج المخد رات" يعني ستياڻين جو ڇٽ ڪري سڏيندا هئا. انهيءَ بيبيءَ کي هڪ گهمرو ڪهائي تي يعني ڪچو ٻار پيٽ ۾ وري حمل ڪو نہ ٿيس.

شاديءَ تيڻ کان اڳ سيده بيگم بيمار ٿي پيئي، تنهن ڪري سندس مائٽن شاهہ صاحب کي سندس دعا ڦيٽي لاءِ آندو جو شاهہ حبيب جي گهر سان مريديءَ جو رستو هون. اسان جي شاعر اچڻ سان هن نازنين جي ڇيچ پنهنجي هٿ ۾ جهلي چيو:

"جنهن جي آڱر سيد جي هٿ ۾ تنهن کي لهر نہ لوڏو."

شاهہ صاحب هن جي ڇيچ جهلي سو گويا نڪاح جي عقد يا هٿيالو ٻڌائين، پر ڪنڌاريتن کي سندس انهيءَ هلت تان ڪاوڙ لڳي ۽ مائٽيءَ جي ڳالهہ تي ڦهريائين پير بہ نٽي ڪوڙيائون. سچ چيو اٿن تہ "لکيو لوهانئان

ڪوٺ پيچي" ڪيترن ضدن ۽ تڪرارن کان پوءِ اها ساڳي مائٽي ٿي. پهريائين جيستائين مائٽيءَ جي پڪ نہ ٿي ملي، تيستائين هن عاشق جي دل ۾ هڪ عجيب بيتابي ۽ بيقراري پيدا ٿي. حقيقتون اهو رڳو هڪ بهانو بنجي آيون. عشق جي چڻنگ ننڍڙي هوندي ئي هن جي جسماني چولي اندر هئي، پر پوءِ جڏهن جوانيءَ جي ڦوهہ ۾ آيو ۽ هيءَ ڳالهہ ٿي، تڏهن اُلي مان آگ ٻري پيئي ۽ عشق اچي آرانيا لاتا. هن جي اندر ۾ محبت اهڙو تہ مچ مچايو جو هيءَ ڏينهن جا ڏينهن مجنونءَ وانگر برپٽ بيابان جهاڳڻ لڳو. شاعري، جا هيل تائين هن جي دل ۾ ايئن ڇپيل هئي، جئن باهہ چمق ۾، سا هاڻ عشق جي تاثير هيٺ پڙڪو کائي ٻاهر نڪتي. هو پوءِ اُهي ڦوڙائي جا بيت چوڻ لڳو جو سندس نينهن جا نعرا پراهن پٽن ۾ پڙاڏو ڪرڻ لڳا. شاهہ حبيب کي پنهنجي پياري پٽ جي هيءَ پريشان حالت ڏسي سياويڪ طرح خيال ٿيو ۽ سندس خاطريءَ لاءِ انهيءَ سڱ ڇڪڻ جي هر وجهہ ڪوشش ڪيائين، پر ڪو وقت سندس سعيا سجايا نہ ٿيا. شاعر نهايت نااميديءَ وچان ديس ڇڏي، پرديس جا ڏک ڏاڪڙا برسر ڪيا.

"ساجن ڪارڻ سڄ مر قبولي سسئي.

وطن جا وڻ ڇڏڻ

شاهہ لطيف جي درگاهہ ڳوٺ ڀٽ تعلقي هالن ۾ آهي. ڀٽ شريف ڏي وڃڻ لاءِ ٽنڊي آدم يا شهدادپور اسٽيشن تي لهبو آهي، جتان پنج ڪوهہ ڪن پنڌ آهي. جيڪڏهن ڪنهن کي دادوءَ يا سيوهڻ کان اوڏانهن وڃڻو هوندو تہ گوپانگ اسٽيشن تي لهڻو پوندس، جتان هالن جو شهر چار ڪوهہ پري آهي، پر اهو پنڌ لانگهائو پنڌ آهي، جو وچ مان سنڌوندي پيئي وهي. ڀٽ جو نالو رسالي جي ڪيترن بيتن ۾ آيل آهي. ڪراڙ نالي هڪ ڍنڍ جا ڳوٺ ڀٽ جي بنهہ ٻاهران آهي، تنهنجو نالو توڙي ديهہ گنبات ۽ ٻين نزديڪيءَ وارن مڪانن جا نالا رسالي جي سر سارنگ ۾ ڏنل آهن، جن مان ظاهر آهي تہ هن پنهنجي ڳوٺ جي پسگردائيءَ کي ڇڳا ڇڪر هنيان هئا. پر اڄ انهن ڇڪرن هڻڻ جو چاهہ ڪونهيس. هو هينئر عشق جي اثر هيٺ آهي پر هينئر هن جي ٻي نعمت ۾ نگاهہ آهي، تنهن ڪري پنهنجي وطن جا وڻ ڇڏي، هالن کان شاهي سڙڪ وٺي حيدرآباد ڏي رخ رکي هليو آهي.

شاهہ صاحب جي ڏينهن ۾ حيدرآباد کي "نيرن ڪوٽ" چوندا هئا.

نيرن نالي هڪ هندو راجا ٻڌ ڏرم جو هو تنهنجو ڪوٽ هاٽوڪي قلعي واري پٽ تي اڏيل هو. حيدرآباد وارو هاٽوڪ قلعو سنه 1768ع ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جوڙايو ۽ ٻئي سال شهر وسيو. شاهه صاحب 1752ع ۾ وصال ڪيو تنهن ڪري چئبو ته هي شهر ڪانئس سترهن ورهيه پوءِ وسيو. رسالي ۾ حيدرآباد جو نالو ڪونهي، پر سر ڪاهوڙي ۾ گنجي ٽڪر جو نالو ڪيترن بيتن ۾ ڄاڻايل آهي. گنجو ٽڪر ايامن کان مشهور آهي. اُهو هنڌ اڳي بلڪل پاڪ ليکبو هو ۽ اڄ تائين ڪيترا درويش اتي دفن ٿيل آهن. گنجي ٽڪرجي مهڙ ۾ ڪالي آهي. ڪاليءَ تي اڳي ڪتان ڪتان جا جوڳي ديوي جي درسن لاءِ ايندا هئا ۽ اڄ به ڪيترائي سنياسي ساڌو ٿيلي راجا ۽ ٻيا قسمين قسمين فقير اتي اچن ٿا ۽ ڪرج ڪائيون ميڙي دونهيون پيا دکائين.

شاهه صاحب ننڍپڻ کان ئي دل جو درويش هو ۽ ديني تعصب جي ڪٽ هن جي قلب تي چڙهيل ڪانه هئي. هندو مسلمان جو وٿس ويچاندر بنهه ڪو نه هو تنهن ڪري ڪاليءَ تي وڃي جيڪڏهن ڪن سنياسين ۽ ساڌن جي سنگت ڪيائين ته ان ۾ عجب جي ڳالهه ڪانهي. پاڻ جيتوڻيڪ ان وقت اڃا ايڪيهن ورهين جي ڄمار جو هو ۽ دنيا جو آزمودو اڃا پراڻٽو هوس، ته به ڪن نوڳين جي ور چڙهڻ وارو نه هو. پاڻ چيو اٿس:

آيل ان نه وسهان، هنجون جي هارين
آڏيو آب اکين ۾ ٿا ڏيهه کي ڏيکارين (يمن ڪلياڻ)

سندس هن قول مان ظاهر آهي ته هو زرق فقيرن کي پريائين پرکي سگهندو هو. رسالي مان ايئن پيو سمجهجي ته ڪاليءَ تي جيڪي جوڳي گڏيا اٿس تن کي به پهريائين پليءَ پٽ ويهي پرکيو اٿس. "ڪيم ڪاپڙين جي ڪا پهرين ڏينهن پروڙ" (رامڪلي)

اهڙي طرح سر رامڪلي ۾ ٻارهن ڏينهن بابت بيت آهن.•

اهي بيت ڏيکارين ٿا ته هن اهي ٻارهن ئي ڏينهن جوڳين کي ويهي جاچيو جو پوري نرک پرک ڪرڻ ڏاران. هو ڪنهن جي صحبت ڪرڻ وارو نه هو. پنهنجي جاچ جو نتيجو هنن لفظن ۾ ڄاڻايو اٿس:

• (رسالي جي بمبئي ڇاپي واري ۾ مهيني جي ٽيهن ئي ڏينهن بابت بيت آهي. پوين ارڙهن ڏينهن بابت بيت لکيءَ واري سيد بلاول شاهه جي خدام ميان ولي محمد هاليپوٽي جا جوڙيل آهن، جي رسالي ۾ پوءِ گڏيا اٿن.)

مون سي ڏنا ماءِ، جني ڏنو پرين کي،
ڪري نہ سگهان ڪا، انهن سندي ڳالهڙي (ڪاهوڙي)

اهڙي طرح جڏهن خاطري ٿي اٿس تہ هي برابر ڪامل جوڳي آهي ۽ سندس صحبت مان فيض رسندو تڏهن نہ رڳي سندين ساک ڪئي اٿس، پر گنجي ٽڪر جا ڳڻ بہ ڳايا اٿس:

پير پروڙي پاءِ گنجي ۾ گڻ گهڻا،
ڪاهوڙي ڪرا ويا، نڪا اوڏي ماءِ،
جنهين ڏني جاءِ تنهين موٽڻ ميٺو. (ڪاهوڙي)

هاڻي هتان موٽڻ ۾ مٺو سمجهو اٿس، تنهن ڪري وطن ڏي ورڻ جو خيال لاهي اتيئي ٺاڻُ ڪري ويهي رهيو آهي.

هنگلاج ڏي ويندي

مون ملاقات ان سين جن پورب جي پچار،
ائي پهر انجي آهہ نانيءَ ڏي نهار
سامين ساڻ ستار، لاهوتي لعل ٿيان!

حيدرآباد ۾ گنجي ٽڪر وٽ جيڪي جوڳي شاهہ صاحب کي گڏيا، تن بابت چوي ٿو تہ منهنجي ملاقات انهن جوڳين سان اچي ٿي، جن جي ائي پهر نانيءَ (هنگلاج) ڏي نهار هئي يعني اوڏهين هلڻ جو اونو هون. اتي پاڻ بہ هنگلاج هلڻ لاءِ دل پڌائين ۽ سائين جي در سوال ڪيائين تہ شل آءٌ انهن جي سنگ ۾ رچي لعل ٿيا!

هلڻ جو هنگلاج ڏي آديسين اتوم،
نيئي پورب پار ڏي ويراڳين وڌوم،
هو جو تيرت تڪيو سامين سونهايوم.

هي مصراعون سر پورب جي فصل پهرين پنيان جيڪا وائي آهي، تنهن ۾ ڏنل آهن. انهن مصراعن ۾ صفائي صفا چوي ٿو تہ آءٌ پاٽمرادو جوڳين جي پنيان ڪاهي ڪو نہ پيس، پر هنن پاڻ مون کي هنگلاج هلڻ لاءِ چيو. اهو پاسو اڳي منهنجو ڏٺل ئي ڪو نہ هو ۽ سامين ڏيکاريم. رسالي مان

هيءَ ڳالهہ بہ ظاهر آهي تہ شاهہ صاحب سمجهو ٿي تہ اهو ڪشالي جو پنڌ آهي تہ بہ هنگلاج هلڻ جا ڏک ڏاکڙا قبول ڪيائين.

ڏک پاٽڪي ڏس هنگلاج هلڻ جو. (رامڪلي)

هندن جو دستور آهي تہ ڪهڙي بہ تيرت تي وڃن تہ مڇي ماني ۽ شراب اصل ڪو نہ ورتائين.

هوائون هنگلاج ڏي ويندي سڀ وسار. (رامڪلي)

هتي شاهہ صاحب بہ چوي ٿو تہ هنگلاج ڏي هلڻ مهل سڀ دنيوي حرص هوس وساري ڇڏڻ گهرجن يعني رڳو سچيءَ سڪ جو سمر ساڻ کڻڻ گهرجي.

هنگلاج جو تيرٿ هڪ فقيراڻو تيرٿ آهي. جيڪي گهرٻاري، ڇا عامل ڇا ڀائيبند، اوڏاهين ويندا آهن سي زالين مڙسين، ٻارين ٻچين گيڙوءَ رتا ڪپڙا ڪري ويندا آهن. شاهہ صاحب سان جيڪي جوڳي هئا تن ڪي تہ اڳيئي ڀڳئون ويس هوندو پر ڪيس بہ ضرور اهڙي پوشاڪ ڍڪڻي پيئي هوندي. هن ڳالهہ جو ذڪر سسئي جي واتان هن طرح ڪرايو اٿس:

اڄ ملنديس ماءِ، ڏاڃا ڪنديس ڪپڙا،
جيجان جوڳياڻي ٿيان مون ڪي پل مر پاءِ
هوت ڀروچي لاءِ، ڪنين ڪنر پائيان. (آبري)

شاهہ صاحب جي گيڙوءَ رتي ڪفني اڄ تائين سندس درگاهہ تي رکي آهي.

ڪڍيم ڪا چوڻي وڌم جوڳ جتن لاءِ (آبري)

هن مان سمجهجي ٿو تہ انوقت لانگوٽ بہ چاڙهيو هئائين.

شاهہ لطيف هينئر اهو ڀٽ وارو درويش نہ آهي، پر هڪ رمتو جوڳي آهي. ٻيا جوڳي جٽائون چوڙي، انگ کي ڀڀوت مکي، سڱيون ۽ تريون وڄائيندا ڪرڳل ۽ ڪوچ ڪندا پيا وڃن ۽ انهن جي وچ ۾ هي ڀٽائي گهوٽ بہ پنهنجو وطن وساري ۽ دنوي ٽڳا ٽوڙي، هڪ سنياسي ساڌوءَ جي ويس ۾، سسئي وانگر ڏونگر ڏورڻ لاءِ حيدرآباد کان ڪراچي ڏي رخ رکي هليو آهي.

تن ڏينهن ۾ آگ گاڏي ڪانہ هئي. جوڳين ٻڌا ٻت هميشہ ڪشيل هوندا آهن ۽ هو پنڌ ڪرڻ تي سدائين هريل آهن. جوڳين کي پنڌ هلندو

ڏسي شاهه صاحب پنهنجي لاءِ وهٽ ڪو نہ ڪيو هوندو تنهن ڪري ايئن سمجهڻ لاءِ سبب ٿئي ٿو تہ هي ناز جو پاليل بہ پيادو هوندو. سندس حياتيءَ جي احوال ۾ ڄاڻايل آهي تہ هو اڪثر پيرين اگهارو گهمڻ پسند ڪندو هو. اها عادت انهيءَ وقت کان پيل ٿي ڏسجيس. رسالي ۾ بہ انهيءَ ڳالهہ ڏي اشارو ڪري سسئي جي واتان چوائي ٿو تہ:

جتيون سي پائينديون جني پير پيرين

مطلب تہ شاهہ لطيف هن وقت پين جوڳين جهڙو جوڳي آهي، تنهن ڪري هينئر هو اسان جي سڃاڻڻ کان پري آهي.

هيلايا ۽ ڪينجهر

هيٺ جر، مٿي ميجر، پاسي ۾ وڻراهہ،
اچي وچي وچ ۾ تماچيءَ جي ساءِ،
لڳي اتر واءِ، ڪينجهر هندورو ٿئي. (ڪاموڏ)

شاهہ جي رسالي ۾ گنجي ٽڪر کان پوءِ ڪينجهر ڍنڍ جو نالو ڏيان چڪي ٿو. ڪينجهر جو نالو تورن بيتن ۾ آندو اٿس، تہ سمجهي سگهجي ٿو تہ شاهہ صاحب هنگلاج ڏي وڃڻ لاءِ کهڙي واٽ ورتي هئي. هيءَ جوڳين جي جاٽ حيدرآباد کان ڪوٽڙيءَ وٽي آهي ۽ اتان شاهي سڙڪ وٺي، هيلاين ڏي هلي آهي. هن وقت ريل جي رستي ڪنهن کي هيلاين وڃڻو هوندو تہ جهمپير اسٽيشن تي لهي، ڪڏئي ۽ سونڊن کان وڃڻو پوندس.

نئي تعلقي ۾ "هيلايا" نالي ڳوٺ آهي، تنهنجو ذڪر شاهہ صاحب مٿين بيت جي پهرين مصرع ۾ ڪيو آهي. چوي ٿو تہ هيٺ جر (جل) يعني پاڻي آهي، يعني هيلاين واري ٽڪريءَ جي هيٺان ڪينجهر ڍنڍ پيئي وهي. مٿي يعني هليلاين واري ٽڪريءَ جي مٿان ميجر آهن. ڪنڌيءَ جي وڻ ۾ جيڪي سگر ٿين ٿا تن کي، توڙي ڪنڌيءَ جي وڻ جي ٻور کي "ميجر" چئبو آهي. ٻيو چيو اٿس تہ "پاسي ۾ وڻ راهہ". سو هن ڪري چيو اٿس جو هيءُ ٻيلي جو پاسو آهي. اهڙي طرح پهرين مصرع ۾ تماچيءَ جي ڳالهہ ڪئي اٿس.

سمن گهراڻي مان جن سنڌ ۾ راڄ ڪيو تن مان هڪ ڄام تماچي هو هن حاڪم پنهنجي لاءِ هڪ عاليشان ماڙي ڪينجهر ڍنڍ جي مٿان، هيلاين واري ٽڪريءَ تي جوڙائي هئي. شاهہ صاحب اها ماڙي اڻپچو ڏٺي هوندي،

چاڪاڻ تہ اها بلڪل ٿورڙن سالن کان پُري اٿو تي ويئي آهي. هينئر ان جو ڪو بہ نشان موجود ڪونهي، پر رسالي ۾ ان جو اشارو آهي:

"ننڍيءَ وڏيءَ گندريءَ مٿي ماڙي ڏوم." (ڪاموڏ)

ڄام تماچي، نوريءَ نالي هڪ مهاڻي ذات جي گندري پرڻيو هو. انهن عاشقن جو ذڪر ڪندي شاهہ صاحب چوي ٿو تہ سنڌ جي حاڪم جي مهاڻن سان مائٽي ٿي، تہ ننڍي وڏي گندريءَ (مهاڻيءَ) جي هيلاين واري ماڙيءَ تي ڏُم هوندي هئي يعني اُتي ريل ڇيل اينديون ويندي‌ون هيون. انهيءَ عاشقاڻي قصي بابت سرڪاموڏ ۾ ڪيترا بيت چئي، پوءِ سر ڪارايل ۾ ڪينجهر ڍنڍ جي ڪنڌيءَ وٽ گهمندي جيڪي ڏٺو اٿس، تنهنجو ذڪر ڪيو اٿس. مثلاً ڪنول گلن ۾ پيئونور جو واسو درياهي پکين جو مڇي مارڻ، پاڙهيري جو پکين ڦاسائڻ لاءِ پهہ ڪرڻ ۽ پکين جو ڍبيءَ ۾ ڍير ٿيڻ، انهن مڙيني ڳالهين بابت ٿورا، پر نهايت وڻندڙ بيت چيا اٿس.

اهڙي طرح ڪينجهر ڍنڍ تي هر ڪا ڳالهہ جاچيندو نثو نگاهہ ۾ رکي، اوڏهين هليو آهي. سندس حياتي جي احوال ۾ ڄاڻايل آهي تہ نئي ويو هو تنهن ڪري چئبو تہ سندس رسالو اسان جي پوري طرح رهبري ڪندو پيو هلي.

ٺٽو

سنڌ ۾ جڏهن سمن جي صاحبي هئي، تڏهن سندن گاديءَ جو هنڌ پهريائين ساموئي نگر هو. اڄ اهو هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، جو مڪلي ٽڪريءَ جي اتر طرف، بنهہ ڇيڙي تي،هڪ مٿاهين پٽ تي آهي. ڄام تماچي ۽ نوري گندري، جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، تن جون تربتون اڄ تائين اتي آهن.

ساموئي کان پوءِ گاديءَ جو هنڌ ڪلان ڪوٽ ٿيو جنهن کي تعلق آباد بہ ڪري سڏيندا هئا ۽ ان کان پوءِ نئي جو شهر سنہ 1340ع ڌاري ٻڌو.

سهڻي ميهار جي قصي بابت ڪي چون تہ اهو پنجاب جو قصو آهي. ڪي چون تہ شهدادپور ۾ ٿي گذريا آهن. جتان اڳي درياهہ ويندو هو. سهڻيءَ جي قبر شهدادپور شهر جي ٻاهران جڙيل آهي. ميهار جي قبر شهدادپور شهر جي وچ ۾ هڪ پاڙي ۾ آهي. ڪي وري چون تہ سهڻي ۽ ميهار ننگر طرف نئي ڏي ٿي گذريا آهن. سهڻي جي قبر نئي ۾ بہ آهي. رسالي ۾ ڪي اهڙا اشارا آهن، جن مان سمجهجي ٿو تہ ساهہ صاحب ايئن ٿي وسهيو تہ سهڻي نئي

طرف ٿي گذري هئي. پاڻ جيتوڻيڪ سهڻيءَ کي درياهه ۾ ٻڏندو ۽ لهرين ۾ لڙهندو ڪو نه ڏٺو هئائين، تہ بہ جڏهن سر زمين تي آيو آهي، تڏهن دل ۾ امنگ اٿيا اٿس. تنهن امنگن جي اثر ڪري ۽ پنهنجي خيالي قوت جي وسيلي سهڻيءَ جي ٻڏڻ جي ڳالهه اهڙي طرح ڪئي اٿس جو ڄڻ تہ اهو واقعو سندس اکين اڳيان ٿي گذريو هو. چوي ٿو تہ جنهن مهل سهڻي ٻڏي، تنهن مهل سندس چنگهہ ڄرڪي جي وات ۾ هئي، سسيءَ کي سيسار ۽ ترن کان ٿيلهيون ميڻون اچي لڳيس ۽ هن کي کائڻ لاءِ واگهو ۽ مڇ اچي مڙيا. جنهن ڪري سهڻي پاڳا ٿي ويئي. هي رڳي پڳي شاعراڻي خيال جي ڊوڙ نہ آهي.

نئي پاسي سنڌونديءَ ۾ واگهو ۽ سيسار اڄ تائين جام آهن ۽ بگهياڙ واهہ تہ جنسي واگهن جو گهر آهي. شاهہ صاحب کي انهن مڪاني حالتن جي سڌ هئي، تنهن ڪري سر سهڻي ۾ واگهن، سيسارن، مڇن ۽ ڪڇن جو ذڪر ڪيو اٿس.

چوڏاري ڇڙا ٻرنِ بيلاين جا (سهڻي)

هيلاين جي ذڪر ڪندي متي، اڳيئي ڄاڻايو ويو آهي تہ اهو بيلن جو پاسو آهي. هي سڀ نئي ننگر جا اشارا چئبا.

نئي کان ڳوٺ گجي ڏي شاهي سڙڪ وڃي ٿي. گجي کان ڇهہ ڪوهہ پري ڳوٺ گهاڙو آهي، جو ميرپور ساڪري تعلقي ۾ آهي. شاهہ صاحب انهيءَ واٽ جو ڪو بہ ذڪر ڪو نہ ڪيو آهي، پر گهاڙي کان ٿورو ئي اڳيرو هلي، پنيور ۾ اچي ڇڳئي پر پلٽيو آهي.

پنيور

پنيور جو ڳوٺ، ميرپور ساڪري تعلقي ۾، ڏابيجي اسٽيشن کان اڍائي ڪوهہ پري آهي. هيءَ اڳي هڪ وڏو شهر هو. اُتي پنيور راءِ، نالي هڪ راجا راڄ ڪندو هو. هاڻ اهو شهر اجاڙ ٿيو پيو آهي، پر ان جو ويرانو ظاهر بينو آهي. هيءَ اهو ساڳيو شهر آهي، جنهن ۾ سسئي محمد ڪتيءَ جي گهر نپني هئي ۽ پنهونءَ جام سان پرڻي هئي. اتي ستياڻيءَ (سسئيءَ) جي صدقي اڄ بہ ڪيترا ماڻهو انهيءَ هنڌ جي زيارت ڪرڻ وڃن ٿا.

شاهہ صاحب گهڻن عاشقن بابت بيت چيا آهن، پر جيترو ڪلام سسئي بابت چيو اٿس، اوترو ٻئي ڪنهن بہ عاشق بنسبت ڪو نہ چيو اٿس.

هن لاءِ بہ سبب آهن. پهريون ۽ مکيہ سبب هي آهي تہ شاهہ صاحب جي دل جون حالتون سسئي جي حالتن سان بلڪل گهڻو ملي ٿي آيون. سسئي پنهونءَ جي طالب هئي ۽ هيءُ يتائي گهوٽ حق جو طالب هو ۽ اڄ انهيءَ ڪري ئي ڪفني پهري، جوڳين سان گڏ جوڳ پچائڻ هليو آهي. سسئي پنهنجي پنهونءَ لاءِ ڏونگر ڏوريا ۽ شاهہ صاحب بہ هنئون حقيقت سان گڏ، معرفت جي ماٿ سين ڏيساندر تي ڏوريا. ٻنهي ڪي دنيوي تعلقاتن جي ڏونگرن کان پار پهچي، حق جو مشاهدو ماڻڻو هو. اهي ٻنيور جا ياڻ، اهي دنيوي لاڳاپا، وچ ۾ هئا. جيڪي هنن کي پنهنجي جانب کان جدا ڪيو بيٺا هئا. نہ تہ حد ٻنهي جي هڪڙي هئي. اهڙي طرح هنن ٻنهي جون حالتون هڪ ٻئي سان گهڻو ملي ٿي آيون، تنهن ڪري پنهنجي سڪ ۽ درد جا داستان گهڻو سسئي جي واتان چوايا اٿس.

ٻيو مکيہ سبب هي هو تہ ڪيچ ڏي وڃڻ لاءِ جيڪا واٽ سسئي ورتي هئي، سا گهڻو ڪري ساڳي شاهہ صاحب کي لاهوت ۽ هنگلاج ڏانهن وڃڻ لاءِ وٺڻي پيئي هئي. اهو جبلن جو پنڌ نهايت اٽانگو آهي. شاهہ صاحب اهي ڏونگرن جا ڏاڪڙا پاڻ ڏٺا آهن، تہ چپي چپي تي سسئي ياد آئي اٿس ۽ ڪوهستان جي ڪشالي واري پنڌ جو سمورو احوال ان جي واتان چوايو اٿس. اهي آهن مکيہ سبب، جن جي ڪري شاهہ صاحب ٻين عاشقن بابت هڪ هڪ سر، تہ سسئي بابت سڄا پنج سر چيا آهن.

"لاڻيندي لڳن کي مليرئان ميندي."

سسئي پنهنجي پنهونءَ لاءِ جوڳياڻي ٿي، ٻنيور کان شاهي سڙڪ وٺي ملير ڏي ويئي هئي ۽ اتان ڪراچيءَ اچي، منگهي پير واري واٽ وٺي، پب پاسي ويئي هئي. شاهہ صاحب بہ ٻنيور کان ملير ڏي آيو آهي تہ اتي جي ميندي‌ءَ جو ذڪر ڪيو اٿس. ملير جي ڳوٺ جي ميندي اڳي هاڪاري هوندي هئي.

ڪراچي

"ڪالهہ ڪلاچيءَ ويا ڄيتيون ڪٽي ڇڳير" (گهاتو)

ڪراچيءَ ۾ ڪياماڙيءَ جي نزد، اڳي هڪ وڏو ڪن هو جنهن کي "ڪلاچي جو ڪن" ڪري سڏيندا هئا. انهيءَ ڪن ۾ هڪ وڏو مانگر مڇ رهندو هو جنهن مورڙي نالي هڪ مهاڻي جا ڇهہ ڀائر ماريا هئا. پر آخر

مورڙي ماريس. شاهه صاحب انهيءَ ڳالهه تان بيت چيا آهن، جي رسالي جي سر گهاتوءَ ۾ ڏنل آهن.

شاهه صاحب ڪراچيءَ جو بيو ڪو ذڪر ڪو نه ڪيو آهي. هن جو سبب هي آهي ته جنهن وقت شاهه صاحب ڪراچيءَ ۾ آيو تنهن وقت اتي فقط هڪ ڳوٺڙو هو، جنهن ۾ مهاڻا رهندا هئا. سيٺ نائون مل ہوچواڻيءَ پنهنجي حياتيءَ جي احوال ۾ ڄاڻايو آهي ته ڪراچيءَ جو شهر 1769ع ۾ وسيو. منډ ۾ اڳيئي ڄاڻايو ويو آهي ته شاهه صاحب 1689ع ۾ ڄائو ۽ ايڪيهن ورهين جي ڄمار ۾ يعني 1710ع ۾ جوڳين جي سنگ ۾ هنگلاج ويو جڏهن اڃا ڪراچيءَ جو شهر ٻڌوئي ڪو نه هو.

حب ندي

حب ندي ڪراچيءَ کان ست ڪوهه پري آهي. اها ندي پب جبل جي بنهه اتر واري قطار وٽان، بلوچستان جي حد مان هلي ٻه سؤ چاليهن ميلن ۾ پٽ پسائيندي، ڪراچي جي پريان ڪيپ مانز (راس العماري) وٽ عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. ڪيپ مانز ڪراچيءَ کان ڏهه ڪوهه پري آهي. ڪارڪ بندر جتي اڳي ڪراچيءَ جا سيٺيون رهندا هئا، سو هن پاسي آهي. حب ندي جي اورين پر انگريز سرڪار جي حد آهي ۽ پرينءَ پرقلات جي خان جي حد آهي.

هنگلاج ڏي وڃڻ لاءِ حب ندي وارو رستو ونڌو پئي ٿو. هن وقت اهو رستو پڪو ناهي چڙهيو اٿن. جو ان تان موٽرون سولائي سان هلي سگهن ٿيون. هنگلاج جا جاتي ڪراچيءَ مان نڪرڻ مهل هڪ پيادو پاڻ سان ڪٽندا آهن، جنهن کي "اڳوئو" يعني اڳواڻ ڪوٺيندا آهن. اهو اڳوئو هڪ چڙيءَ پنيان هلندو آهي. اها رسم جهوني آهي. رسالي مان سمجهجي ٿو ته شاهه صاحب سان جيڪي جوڳي هئا تن به اڳوئو ساڻ ڪنيو هو. سر حسيني جي فصل ٻارهين ۾ شاهه صاحب ان کي "بورائو" ڪوٺيو آهي. سسئيءَ کي صلاح طور چيو اٿس ته:

لکين لوڙائو سهسين آهين سڄ ۾
بر ۾ بورائو ڪر پيادي پاڻ سين.

ڪراچيءَ کان هنگلاج چوهٺ ڪوهه ڪن پري آهي، تنهن ڪري جاتين کي ضرور منزلون ڪرڻيون پون ٿيون. ڪراچي جا

ماٿهو "منزل" بدران عام طرح "پاٽو" لفظ ڪم آڻيندا آهن. "پاٽو" معنيٰ جتي جل پان يا چپو چوريو ڪجي. پهريون پاٽو حب ندي تي ڪندا آهن. رسالي جي سر آبري جي فصل پئي ۾ شاهه صاحب سنسئي جي واتان چوايو آهي تہ "پهروئي پاٽو سڱرو ڪرين ساٿ ڪي." هن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ اهو "پاٽو" لفظ ڪراچيءَ ۾ اچي جهٽيو اٿس.

حب نديءَ تي هن وقت واگهو گهٽا آهن. شايد شاهه صاحب جي وقت ۾ اهي ڪين هئا، تنهن ڪري انهن جو ذڪر ڪو نہ ڪيو اٿس، باقي روجهن جو نالو رسالي ۾ آندو اٿس. "روجهہ ڏنائين رات هوت ڳوليندي حب ۾." روجهہ هڪ جابلو هرڻ آهي، جنهن جا پير اڇا ٿين ٿا. هن پاسي روجهہ گهٽا آهن. اهي ماٿهن جي ڊپ کان اڪثر رات جي وقت حب نديءَ مان اچي پاڻي پيئندا آهن. اهڙي طرح شاهه صاحب پنهنجي سفر جو ٿورو ٿورو احوال ڏنو آهي.

گهنيڪاءِ لڪ

ور وراڪا وچ ۾ لڪين آڏا لڪ (ديسي)

هنگلاج جا جاتي حب نديءَ کان پوءِ پوانيءَ جي ڪوهيءَ تي منزل ڪندا آهن. هتي پواني (ديويءَ) جو ڪو مندر ڪونهي، باقي هڪ ڌرمشالا ٺهيل آهي، جنهن ۾ مسافر رهندا آهن. شاهه صاحب انهيءَ منزل جو اشارو ڪو نه ڪيو آهي، باقي پوانيءَ کان پوءِ جيڪي ور ۽ وراڪا واٽ تي آهن، تن جو مٿين مصرع ۾ ذڪر ڪيو اٿس. انهيءَ هنڌ کي عام طرح "گهنيڪا" چوندا آهن. اها سموري واٽ اهڙي تنگ ۽ ورن وڪرن سان آهي، جو جيڪڏهن هڪ قافلو هنگلاج ڏي پيو ويندو آهي ۽ بيو پويان پيو ايندو آهي ته پريان ئي هڪ ٻئي کي هڪل ڪري بيهاري ڇڏيندا آهن، ته اول هڪ قافلو لنگهي ته پوءِ ٻئي جي لنگهڻ لاءِ جاءِ ٺئي. شاهه صاحب انهيءَ تنگ واٽ کي "سوڙهي سگر" به ڪوٺيو آهي. البت انهن لفظن جي اندروني معنيٰ به آهي، پر ايترو چئبو ته جن بيتن ۾ اهي لفظ ڪم آندا اٿس، تن بيتن چوڻ جو خيال هنن گهنيڪن مان لنگهندي آيو ٿو ڏسجي، مٿين مصرع ۾ ٻيو جو چيو اٿس ته "لڪين آڏا لڪ" سو هن ڪري جو گهنيڪن مان نڪربو ته اول مٿانهون پٽ ايندو ۽ پوءِ لڪن پٺيان لڪ ايندا، جن مان پهريون آهي بريدر لڪ.

بريدي لڪ جو نظارو نهايت وڻندڙ آهي.

هتي قدرتي طرح هڪ ٽڪري جبلن جي قطار کان ڇڄي، ڌار ٿي، عمدو لقاءُ لڳائي بيٺي آهي. پريان سمنڊ جون ڇوليون پيون ڇلڪا ڏين ته هن هنڌ جو نظارو نزاڪت پريو پيو لڳي.

بريدي لڪ جي نزديڪ ٽوريون ڪوهيون آهن، جي "سيتا ماتا"• جون ڪوهيون سڏجن ٿيون. اهي ڪوهيون ڪچيون آهن، تنهن ڪري جلد جلد ڏتجي وڃن ٿيون، پر ماڻهو اُهي وري سوري صفا ڪندا آهن.

وندر

هيج نہ هوندو جن، سي ڪيئن وندر ويندءون؟ (آبڙي)

"وندر" هڪ نئن جو نالو آهي، جا پب جبل مان نڪري، پٽيھ ڪوھ وهي، سونمياڻي جي ڏاڪڻي پاسي عربي سمنڊ ۾ اچي ڇوڙ ڪري ٿي. هن جو پيٽ ڪراچي واري لياريءَ نئن کان بہ وڏو آهي.

حب نديءَ کان وندر ڏي وڃبو تہ اول بريدو لڪ ۽ پوءِ ڪارڙي ناڪو ايندا. انهيءَ ناڪي تي لس ٻيلي جي ڄام جا ملازم هنگلاج جي جاتين جو سامان ڪولائي ڏسندا آهن. جيڪي ڪپڙا بت تي پيل هوندا اُتن تن تي محصول ڪونهي، باقي ٻيا وڳا توڙي سيڌو پاڌو ۽ منايون، تن سيني تي محصول ڏيڻو پئي ٿو. شاهہ صاحب وٽ رڳو سڪ جو سمر هو، تنهن ڪري هن کي سڀ محصول معاف هو.

ڪارڙي ناڪي کان پوءِ واٽ تي هڪ هنڌ ٿوري باغات آهي. اتي جيڪي وڻ آهن، تن ۾ انب جا وڻ گهڻا آهن، تنهن ڪري انهيءَ هنڌ کي "انب" يا "انباولي" سڏيندا آهن. وندر نئن انهيءَ انباولي ۽ سونمياڻي جي وچ ۾ آهي. وندر کان سونمياڻي بہ ڪوھ پري آهي.

ڀريون ڪوھ سوا پنڌ ڪبو تہ سونمياڻي جي ٻاهران هڪ ڊٺل قلعي جا نشان ڏسڻ ۾ ايندا. انهيءَ قلعي کي "بالا وارو ڪوٽ" ڪري چون ٿا. ڪئپٽن هارٽ سونمياڻي بندر جو احوال ڏيندي ڄاڻايو آهي تہ اڳي هن پاسي درياهي چورن رڻ ٻاري ڏنو هو. چورن تي چوڪسي ڪرڻ لاءِ اهو ڪوٽ جوڙايو هوائون، جنهن ۾ چوڪيدار رات ڏينهن پهرو ڏيندا هئا.

• هنگلاج پراڻ ۾ ڄاڻايل آهي تہ سري رامچندر جڏهن سيتا ۽ لڇمڻ سان گڏجي چوڏهن ورهيہ بنواس پورو ڪرڻ نڪتو هو، تڏهن انهي عرصي ۾ هنگلاج بہ ويو هو. انهيءَ پراڻڪ ڳالهہ جي تصديق هيٺين ڳالهين مان ٿئي ٿي. ڪراچي گاڏيءَ حاطہ جو هڪ ڀاڱو اڄ تائين "رمباغ" سڏجي ٿو سو هن ڪري جو اتي اصلي هڪ باغ هو جنهن ۾ هيءَ ٽيلهر اچي ٽڪي هئي. اهو باغ هڪ تلاءَ جي نزديڪ هو جو هاڻ جيتوڻيڪ ڪراچي ميونسپالٽي پرائي ڇڏيو آهي، تہ بہ اڄ تائين اهو "راماسر" (رام تلاءَ) سڏجي ٿو.

سونمياڻي ڪراچيءَ کان چوويهه ڪوهه پري آهي ۽ اج ڪلهه ايڏاهين موٽرون وڃن ٿيون. هتي اصل مهاڻن جي مياڻي هئي. سمنڊ جي نزديڪ هئڻ سبب هي هنڌ واپار ۾ اهڙو وڏيو جو مٿس نالو ئي ”سون مياڻي“ يعني سون جهڙي مياڻي پيو. هتي به سؤ کن گهر هندن جا آهن ۽ پنج ڇهه سؤ کن گهر مسلمانن جا آهن، جن مان ڪيترا مهاڻا آهن، جي اج تائين پنهنجي مياڻي وسائيندا اچن.

سونمياڻي ۾ هنگلاج جي جاتين کان سري آسامي به روپيا في وٺندا آهن، جنهن مان لس بيلي جي ڄام کي اٽڪل ڇهه سؤ روپيا ساليانو پيدائش ٿئي ٿي. اها في نياڻين ۽ فقيرن کان اصل ڪو نه وٺندا آهن، تنهن ڪري شاهه صاحب کي هي سونگ به ڪو نه پرٽو پيو هوندو.

گرو چيلي جو رڻ

سونمياڻيءَ کان چار ڪوهه کن پري، هنگلاج جي واٽ تي هڪ رڻ آهي. جنهن کي ”گرو چيلي جو رڻ“ چون ٿا. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ گرو پنهنجي چيلي سان گڏجي، هنگلاج پرسڻ تي ويو. جڏهن هئي هن هنڌ آيا، تڏهن اڃ اچي عاجز ڪين. هنگلاج جي واٽ تي ٻين سيني منزلن تي پاڻي ملي سگهي ٿو پر هتي سڄ پيئي واڪا ڪري. هنن ٻنهي کي اڃ اهڙو عاجز ڪيو جو هو ماندا ٿي ڪري پيا ۽ اتي ئي ڦٿڪي ڦٿڪي مري ويا. انهيءَ اتفاق تيڻ ڪانپوءِ هي رڻ سندن نالي پنيان سڏجي ٿو.

سر تيون سڄي سڄ، مٿان ڪا مونسين هلي،
پاڻي ناهه. پنڌ گهڻو اڳيان رائو رڳي رڄ،
مٿان مري اڄ، ڪا ڏئي پاراتو پنهل کي.

هن بيت جون سڀ حقيقتون گرو چيلي واري رڻ ۾ اڄ به اکين سان ڏسي سگهجن ٿيون. هتي سڄ آهي ۽ اڳيان رائو رڳي رڄ آهي. هتي پاڻي به ڪونهي، تنهن ڪري اڄ مرڻ جو امڪان آهي.

هاڙهو ۽ هنگول

هلندي هاڙهو مٿي گسان تان مر گسان (معذوري)

گرو چيلي واري رڻ کان وڏي، رائو ۽ رڄ جهاڳي، اڳيرو ٽبو ته ڦوڙ ندي ايندي، جا چوهاسي ۾ ڦوجڪجي وهندي آهي. هي اها ساڳي ندي آهي جنهن

جي اٿل سبحان سسئي اڳيرو وڏي ڪين سگهي هئي، جنهن ڪري موٽي پهوٽي ناڪي ڏي ويئي هئي. اها ندي هاڙهي جبل جي پڇڙيءَ وٽ آهي.

هاڙهو جبل بلوچستان ڪان هلي، هتي ڦوڙ ندي وٽ اچي ڪٽو آهي. هتان اڳيرو هلبو ته سگهوئي هڪ ڪلراٺو ميدان ڏسڻ ۾ ايندو جنهن کي "چندر ڪوپ" چون ٿا. چندر ڪوپ وارا سپ ڪوهه ڪنهن ماٽهوءَ جا ڪوٽيل ڪينهن، پر قدرتي طرح پيدا ٿيل آهن، جنهن ڪري جهجهو ڏيان ڇڪين ٿا. ڪئپٽن هارٽ سونمياڻي بندر جو ذڪر ڪندي ڄاڻائي ٿو ته چندرڪوپ جملي ارڙهن آهن، جن مان ست هتي آهن ۽ يارهن مڪران طرف ڪيچ ۽ گوادر جي وچ ۾ آهن. جتي سيني ذاتين وارا انهن کي عام طرح "راجا چندر جا ڪوپ" سڏين ٿا. ڪوپ معني ڪوهه.

چندر ڪوپ وٽ ڪاري گپ لڳي پيئي آهي. انهيءَ گپ جا ٿهن جا ٿهه هڪ ٻئي مٿان ڄمي، ايڏا وڏا دڙا ٿي ويا آهن، جو ٻني دڙا چوماڙ جيترو اونچا ٿيندا. هتي رکي رکي پاٽمرادو ڪي آواز ٿيندا آهن. ته جاتي چون ته هنگلاج ٿي ٻولي! اهي آواز جيڪڏهن ٻڌڻ ۾ نه اچن ته چون ته اسان جو تيرٿ قبول نه پيو! اهو خيال هندو ماڻهن جي دلين تي ايتري قدر ويهي ويو آهي، جو چون ٿا ته ٿورا سال ٿيا ته نيپال جا ڪي ماڻهو بارين ٻچين هيڏانهن آيا ۽ ديويءَ نه ٻوليو ته هڪ نيپالڻ ٻاڻ کي بدبخت سمجهي، دک وچان دڙي تان ڪٽي ٽپو ڏنو جنهن ڪري هيٺ وچي پيئي ۽ اتي ئي مري ويئي! اهي آواز ڇا جا آهن؟ تنهن بابت ڪجهه چوڻ واجب آهي. هتي هاڙهي جبل جي هڪ شاخ جي پاڙ ۾ ڪيترائي ننڍا سوراخ آهن، جي بلڪل اونها آهن ۽ شايد پريان سمنڊ تائين وڃي پهتا آهن. انهن سوراخن مان رکي رکي ٻڙ ٻڙ جهڙا آواز اچن ٿا. اهي آواز نه رڳو سمنڊ جي وير چڙهڻ مهل، پر پوءِ رکي رکي پيا اچن. ڪڏهن ته ڪيترو وقت ٻڌڻ ۾ به ڪو نه اچن. شايد جنهن وقت سوراخن ۾ هوا زور ڀري ٿي، تنهن مهل ٻڌڻ ۾ اچن ٿا.

"ويا جي هنگلور ته ڪرم ملندءِ ڪاپڙي" (رامڪلي)

"هنگلور" جنهن کي عام طرح "هنگول" چون ٿا سا هڪ ندي آهي، جا بلوچستان جي سيني ندين ۾ وڏي آهي. اها ندي ٿي سؤ اڻونجاهه ميلن ۾ ڪٿي غارن جي (اندران ئي) اندران واٽ ڪري وهي ٿي ۽ ڪٿي ماٿرين مان منهن ڪڍيو پنهنجو پاڻ پسائي ٿي ۽ آخر لس ٻيلي جي حد اندر عربي

سمنڊ ۾ اچي ڇوڙ ڪري ٿي. هاڙهي جبل جي اورين پاسي آهي هنگول ۽ پرين پاسي اگھور. هنگلاج جا جاتي چندر ڪوپ کان ”سنگل“ مان ٿيندا اگھور تي ايندا آهن. ”سنگل“ نالي بہ مڪان آهن. هڪ وڏو سنگل ۽ ٻيو ننڍو سنگل سڏجي ٿو. هي ٻئي منزل گاھہ آهن.

”اگھور“ هڪ ندي آهي جا ٻن جبلن جي وچ مان وهي ٿي. انهن جبلن مان هڪ جو نالو ”جيءَ“ ۽ ٻئي جو ”وجيءَ“ آهي. پراڻن پٽاندر جيءَ ۽ وجيءَ بہ وڏا دئت هئا جن کي ديويءَ ماريو هو.

هنگول ۽ اگھور ندين جي نزديڪ آشاپور نالي مڪان ۾ ڪاليءَ جو آستان آهي ۽ ان جي پريان ڏيڍ ڪوھہ کن پنڌ تي هنگلاج آهي.

هنگلاج

هنگلاج جو ٿان هاڙهي جبل جي پاڙ وٽ هڪ غار آهي. اهو غار گھڻو هيٺ لاٽي تي نہ پر مٿاهينءَ تي آهي ۽ اهڙو ڪشادو آهي جو منجھس ٽي چار سؤ ماڻهو بافرحت رهي سگھن ٿا. حيدرآباد ۾ ڪاليءَ تي ديويءَ جي مورت اپي بيٺل آهي پر هتي پٽ ۾ سمهيل آهي ۽ سڄي بت تي هنگلو (سنڌر) لڳل اٿس. ديويءَ تي هندو ماڻهو اکيون ۽ ڇٽ چاڙهين ٿا. هتي جاتي توڙي هنگلاج جا فقير هر گھڙيءَ ديويءَ مٿان ڪير پيا اوتيندا آهن ۽ اهو ڪڍهن سڪڻ نہ ڏيندا آهن، جي سڪو تہ چون تہ ان ۾ سندن لاءِ چڱائي نہ آهي.

هنگلاج جي ٿان جي نزديڪ ٻيون ننڍيون غارون آهن، جن کي ”سرن“ چوندا آهن. اتي ديويءَ جو هڪ وڏو ڪنڊ (تلاءُ) بہ آهي. سڀ جاتي صبح جو سويل ڇئين بجي ڌاري سنان ڪري، ڪورو ڪپڙو ٻڌي، سرن ۾ اندر گھڙي، ڦيرو ڏئي، اچي ٻئي هنڌان نڪرن ۽ پوءِ ديويءَ جو درشن ڪري، وڃي نيرن ناشتو ڪن. سرن مان رڳي هڪ ماڻهو لنگھڻ جي جاءِ آهي، تنهن ڪري سڀ جاتي هڪ ٻئي پٺيان سرن مان لنگھندا آهن ۽ ائين وسهندا آهن تہ اتان لنگھڻ ڪري نجات يا شڪتي ملندي.

هنگلاج کي هندو ديوي، ماتا، امبا (مان) ۽ ٻين نالن سان سڏيندا آهن، پر مسلمان هن کي عام طرح ”ناني“ ڪوٺيندا آهن. ”ناني“ لفظ اصل ۾ آهي ”ندي“ معنيٰ ماءُ، پر عام طرح ماءُ جي ماءُ کي ناني چئبو آهي. هن حالت ۾ ناني ۽ ماتا ساڳي معنيٰ وارا لفظ آهن. هنگلاج جا مجاور مسلمان آهن ۽ ائين وسهندا آهن تہ هنگلاج حضرت علي جي دائي هئي. هتي جا ڪيترائي ٻنڌياڻ پارتين جا بہ ٻڌل آهن. پارتي هڪ قسم جا جوڳي آهن.

هنگلاج ڪان موٽندي

شاهه صاحب به گهمرا هنگلاج ويو هو. سنڌس حياتي جي احوال ۾ ڄاڻايل آهي ته پوئين گهمري هن اتي جي رسم رسمات بجا نه آندي، جنهن ڪري جوڳين سان ناسازي ٿي پيس ۽ ڪيس اڪيلو موٽڻو پيو. هاڻ اول هيءَ ڳالهه ڄاڻڻ ضروري آهي ته هيءَ جو هيڏيءَ سڪ مان جوڳين سان گڏجي آيو سو ڪهڙي رسم رسمات هئي، جنهن بجا نه آڻڻ سبب هن کي ويراڳين کان وڇڙڻو پيو.

هنگلاج جا جاتي ڪراچيءَ کان وٺي چندر ڪوپ تائين اٺ ڏهه ڏينهن سانده ڏنڊڻ ڪو نه ڪندا آهن، جو هن تيرٿ پرسڻ لاءِ پورو پورو اوڏوت ٿي هلڻو آهي. عجب ڪونهي جي شاهه صاحب کي انهيءَ ڳالهه تان بچان آئي هجي ته اٺ ڏهه ڏينهن سانده ڏنڊڻ ڪرڻ ڏاران رهجي. ٻي ڳالهه ته جاتي جيڪو "اگوئو" پاڻ سان کڻندا آهن، سو نه رڳو سونهون ٿي هلندو آهي، پر منزل منزل تي جاتين کي ديويءَ جي پوڄا ڪرائيندو هلندو آهي، جنهن لاءِ کيس ڏڪڻا ملندي آهي. ٻين منزلن تي ننڍيون ننڍيون پوڄائون ڪن، پر چندرڪوپ ۽ هنگلاج تي وڏيون پوڄائون ڪندا آهن. شاهه صاحب وقتي پوڄائن ڪرڻ تي اعتراض آندو هجي. هي ڳالهيون هيڪاري ثابت ڪن ٿيون ته پاڻ جيتوڻيڪ هندو فقيرن سان رل مل ڪيائين ٿي، ته به پنهنجن اصولن تي اهڙو محڪم هو جو جن جوڳين سان هيڏي پريت هيس، تن جي سنگت تان به آهون ڪنيائين. اهي جوڳي به شايد پنهنجي نالي سان هئا. شاهه صاحب سندن رسمن پٽاندڙ نه هليو ته هو ڪيس اتي ئي ڇڏي، پاڻ رمندا رهيا. هن ايئن نٿي ڀانيون ته جوڳي اهڙا جٽر ٿيندا جو ڪيس هيئن هيڪلو ڇڏيندا. سنڌس حياتي جي احوال ۾ ڄاڻايل آهي ته هو پوءِ اڪيلو ئي اڪيلو لس ٻيلي مان ٿيندو نٿي ڏي آيو. سنڌس سوانح عمري ۾ وڌيڪ حقيقت ڏنل ڪانهي پر رسالو ان ڳالهه تي وڌيڪ روشني وجهي ٿو. رسالي مان معلوم ٿو ٿئي ته جوڳين کان وڇڙڻ مهل شاهه صاحب کي ڏک به ڏک ٿيو هو.

لکين ڪيا لسان سين لاهوتين لوڙا،
گهوڙا ڙي گهوڙا، آءُ نه جيئندي ان ري،
مران مٿو پٽيان، نهارين نيٽان،
سخن جي سندان، آءُ نه جيئندي ان ري

اهڙي طرح سر رامڪليءَ جي پهرين ئي پهرين فصل ۾ گهوڙا گهوڙا ڪئي اٿس ۽ منهن مٿو پٽي ڇيو اٿس ته انهن جوڳين ڪان سواءِ منهنجو جيئڻ ڪونهي. اهي جوڳي ويا ڪهڙي پاسي؟

هو جني ڪهيا ڏينهن قلات، آءُ نہ جيئندي ان ري. (رامڪلي)

سر رامڪلي ۾ هيئن بہ چيو اٿس:

وٿان تو ويندا، ڪاپڙي، ڪابول ڏي.

هنن مصراعن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ جوڳين قلات ڏي رخ رکيو جو ڪابل پاسي ويٺو هون. رسالي مان هيءَ ڳالهہ بہ ظاهر آهي تہ هيءَ پٺائي گهوٽ پاڻ بہ اتان واٽ وٺي ڳچ تائين پنيان ويو اٿن تہ من ڪنهن مهل غصو ڍرو ٿئين ۽ مون کي پاڻ سان وٺي هلن. اهو انومان ”وٽڪار“ وارن بيتن مان ڪڍجي ٿو.

وڏا وڻ وٽڪار جا جت جٿو جمر، جر. (آبري)

لس بيلي ۽ قلات جي وچ ۾ قلات رياست جو هڪ وڏو ڀاڱو ”جهلوان“ نالي آهي، جتي ساوڪ ۽ سبزي گهٽي آهي. انهيءَ علائقي جي جن ماٿرن ۾ وڏا چراگاه لڳا پيا آهن، تن مان هڪ جو نالو ”جائو“ آهي. اتي ”جائو“ نالي هڪ جبل بہ آهي، جنهن جي پرسان ”جمر“ ۽ ”جر“ نالي اتانهان جبل آهن. سسئيءَ جو ڪم هو ڪيچ مڪران سان، جو لس بيلي جي ذڪڻ الهندي سمنڊ جي ڪناري سان آهي.
”جائو“ آهي لس بيلي جي اتر ڏي ۽ ڪيچ ڪان هيڪاري پري هن مان ظاهر آهي تہ شاهہ صاحب پاڻ ان پاسي ويو هو پر ظاهري سسئيءَ جو بالو ڪيو اٿس.
”وٽڪار“ جو ڳوٺ لس بيلي جي اتر اڀرندي طرف ڪيرٿر جبل جي قطار سان لڳو بيٺو آهي. هتان نئيءَ بارن نڪري ٿي، جا پهٽيارا پٽ لتاڙيندي، ڪوٽڙي تعلقي جي ڳوٺ ”سال مڪان“ وٽان لنگهي، سنڌوندي ۾ وڃي چوڙ ڪري ٿي. ڪوٽڙيءَ ڪان سال مڪان ستن ڪوهن جي مفاصلي تي آهي. انهيءَ ڳوٺ جي آباديءَ جو مدار نئيءَ بارن جي پاڻيءَ تي آهي، تنهن ڪري انهيءَ پاسي چوڻ آهي تہ ”وسي جي وٽڪار تہ سرهي ٿئي سال ڏياٽي“ يعني ڪيرٿر جبل جي وٽڪار ڳوٺ ۾ وس ٿئي تہ سال مڪان تعلق ڪوٽڙي ۾ انهيءَ پاڻيءَ جي ڪري گهر ڏياٽي کي سرهائي ٿئي ٿي.

حاصل مطلب تہ شاھہ صاحب جوڳين جي پنيان قلات تائين ڪو نہ ويو هو پر اڌ واٽ تي "جاٿو" توڻي وڃي، پوءِ اڪيلو ئي اڪيلو جوڳين جي فراق ۾ جبل جهاڳيندو لس ٻيلي ڏي آيو هو ۽ اتان ڪراچي ڏي موٽيو هو. انهيءَ سڄيءَ واٽ جو احوال ميجر آئوٽرام نهايت مفصل طرح ڏنو آهي، جو پاڻ ڪابل کان اها واٽ وٺي آيو هو. اهي بيان پڙهي چئجي ٿو شابس هن مڙس جي جگر کي آهي، جنهن يڪي سر پيرين پيادي اهي اٽانگا پنڌ ڪيا.

شاھہ صاحب لس ٻيلي ويو هو. اتي جو هڪ حاڪم "سپڙ" ولد چوٽا ٿي گذريو آهي، جو نهايت سخي مڙس هو. هڪ لڳي (منڊي) چارڻ کي هڪ سؤ تازي گهوڙا خيرات ڪيا هئائين. جنهن بابت رسالي سر پرڀاتي ۾ بيت آهن:

سپڙ رات سنباهيا تازي تولائي

جوڄاڻي نہ ڪائي تنهن سان ٻيلي ڏٽيءَ باجهہ ڪي

هتي لس ٻيلي جو نالو آندو اٿس. مٿين مصراعن جو مطلب هي آهي تہ لڳو چارڻ جيتوڻيڪ ڳائڻ وڄائڻ ڪين ڄاڻيندو هو تہ بہ لس ٻيلي جي ڄام هن سان ياڻ پلائي، هن لاءِ تازي گهوڙا سنيرايا.

لاهوت

شاھہ صاحب جي حياتيءَ جي احوال ۾ ڄاڻايل آهي، تہ هڪ لڳا هن لاهوت ڏي وڃڻ جي تياري ڪئي، تہ سندس پيءُ شاھہ حبيب منع ڪيس ۽ چيائينس تہ انهيءَ پاسي جن پوٽ ۽ نانگ بلائون آهن ۽ رستي ۾ گهڻا جاکوڙا ڪرڻا پون ٿا. تنهن ڪري اوڏهين نہ وڃ. شاھہ لطيف تنهن تي وراڻي ۾ هيءَ بيت چيس:

نڪو جن جهان ۾ نڪو سڄي نانگ،

سسئي چڏ يوسانگ، تہ ڇپر مڙوئي ڇاڙڪي.

شاھہ لطيف جاکوڙن تي هريل هو ۽ ڪاف جي ڪشالن جي ڪاڻ ڪاڻہ هيس، تنهن ڪري وطن ڇڏي ڪراچي طرف ويو.

ڪراچي کان لاهوت ڏي وڃڻ لاءِ منگهي پير جو رستو وٺڻو پئي ٿو. منگهي پير جون ڪشتيون ۽ اُتي جا واڳهہ شاھہ صاحب کان گهڻو آڳاٽا ۽ قلندر لعل شهباز جي وقت جا آهن. تنهن ڪري سمجهجي ٿو تہ شاھہ

صاحب هتي جي درگاهه جي زيارت، ڪشتين جو سنان ۽ واگهن جو ديدار ضرور ڪيو هوندو.

حب ندي بلوچستان مان اول منگهي پير طرف اچي، پوءِ ڪراچي جي پريان لنگهي، وڃي عربي سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿي. منگهي پير کان حب ندي اٺ ڪوهه پري آهي. انهيءَ واٽ ۾ ڪيترا ڍورا آهن. حب نديءَ جي پريان لهاراٺي لنگهه آهي، جتان ٻارهن ڪوهه پنڌ ڪبو تہ ايندو ٿاٽو ويراب ۽ پوءِ ٻيا ڏهه ٻارهن ڪوهه پنڌ ڪبو تہ ايندو لاهوت. مطلب تہ ڪراچي کان لاهوت اٽڪل ڇٽيهن ڪوهن جي مفاصلي تي آهي. لاهوت کان ڏيڍ ڪوهه پري شاهه بلاول جي درگاهه آهي اتان ڪو ماڻهو وڃي، اچي لاهوت جي زيارت ڪبي آهي.

شاهه حبيب هن واٽ جي تڪليفن بابت ذرو بہ وڌاءُ ڪو نہ ڪيو هو. سچ پچ هيءَ نهايت اڻانگو پاسو آهي. واٽ تي جيڪي خوف ۽ خطرا آهن تن جي پروڙ پوءِ شاهه لطيف کي بہ پيئي. چيو اٿس تہ:

"چيتا چور چنجن ۾ بر ۾ بلائون."

برپٽن ۾ بلائون جتي ڪٿي آهن، پر هن پٻ جبل پاسي چيتا جام آهن. هاڙهي جبل ڏي چيتو گهٽ ڪونهي. شاهه حبيب ٻيو جنن ڀوتن جو چيو هوس، سوديون ۽ جنن ڀوتن جون ڳالهين اڄ بہ ڪن ٿا.

پٻ جبل ۾ واهيون آهن جن تي انب، انجير، ڏاڙهون، ڪيوڙا ۽ جهنگلي نارنگيون ٿين ٿيون. هن جابلو ملڪ ۾ هي باغات ڪٿان آئي، تنهن بابت هتي جا ماڻهو چون ٿا تہ شاهه بلاول جڏهن هتي آيو تڏهن هي باغ "گوڪل" نالي هڪ ديو جي قبضي ۾ هو، جو هن ملڪ جو حاڪم هو ۽ سوا لک ديو سندس تابع هئا. شاهه بلاول هتي اچي چلا ڪيا ۽ پنهنجي عبادت جي زور تي سيني ديون کي هتان ڀڄائي ڪڍيائين. هن اولياءَ جي وڏيڪ احوال جي هتي ڪنهن کي بہ خبر ڪانهي. رڳو ايترو چون ٿا تہ هو قلندر لعل شهباز جو همعصر هو. هن جي درگاهه هتي نهيل آهي ۽ پٻ جبل جو سچو پچو سينگار آهي. هتي هر سال رمضان مهيني جي نائين تاريخ ميلو لڳندو آهي، جو ٽي ڏينهن ساندھ هلندو آهي. ميلي ۾ اڪثر رڳو مسلمان اچي ڪٺا ٿيندا آهن.

شاهه بلاول جي درگاهه کان ڏيڍ ڪوهه اوريرو پٻ جبل جي پيٽ ۾ هڪ وڏو جبل جو صفو آهي، جنهن کي "لاهوت" سڏين ٿا. جبل تان لهي هن

صفي ۾ اندر وچڻ ڏکيو آهي، تنهن ڪري زيارتن جي سهنج لاءِ تازو لوهه جي ڏاڪڻ جوڙائي ڇڏي اٿن ۽ جبل مٿان نوڙي بہ ٻڌي ڇڏي اٿن. جنهن کي جهلي ڏاڪڻ تان هيٺ لهجي ٿو.

لاهوت واري صفي ۾ هڪ هنڌ ڇت ۾ ڳئون جي ٿڻن جهڙا پٿر جا ڳوڙها آهن. چون ٿا تہ اڳي انهن ٿڻن مان کير وهندو هو. هاڻ تہ رڳو پاڻي ڦڙا ڦڙا ٿي هيٺ ڳڙي ٿو. هتي تغاريءَ جي شڪل جو هڪ پٿر آهي، جنهن کي بيبي فاطمہ جي ٿوبي سڏين ٿا. چون ٿا تہ بيبي سڳوري انهيءَ ٿوبيءَ تي ماني پچائي هئي.

لاهوت ۾ ڪي پٿر اهڙي طرح بيٺل آهن جو انهن ۾ جيڪر پينگهو ٽنگي سگهجي. درگاهه جي خليفي چيو تہ هتي امامن کي بيبي فاطمہ پينگهي ۾ لوڏيو هو.

هتي ڪي پٿر آهوڙي جي نموني بيٺل آهن. انهي هنڌ بابت چيائين تہ هي حضرت علي جي دلدل جو آهوڙو آهي.

خليفہ جي چوڻ موجب نبي سڳورا بہ هتي آيا هئا ۽ پٿر مان ڪشتي پيدا ڪئي هوائين، سا اجا آهي. شاهہ بلاول جي درگاهه جي خليفي* چيو تہ لاهوت لامڪان چوٿين عرش تي آهي پر هيءَ زمين تي لاهوت پنجن تنن جي جاءِ ۽ مڪي شريف جو دروازو آهي تنهن ڪري ڪٿان ڪٿان جا مومن جهجهي صدق سان هتي زيارت لاءِ ايندا آهن.

مائٽن سان ملاقات

شاهہ هنگلاج کان دوارڪا ڏي ويو هو ۽ ٿن ورهين کانپوءِ مائٽن سان وڃي مليو هو. چون ٿا تہ پٽس کي سندس هنگلاج ڏي وڃڻ جي ڳالهہ نہ وڻي ۽ هي بيت چيائين:

ڪوڙا سامي، ڪوڙ ڳالهائن، ڪوڙو سندن پنڌ،
هوت وسي هر هنڌ، هو ڏسين هنگلاج ۾!!!

انهيءَ تي شاهہ لطيف باادب هيٺيون بيت چيو:

سچا سامي، سچ ڳالهائن، سچو سندن پنڌ،
هوت وسي هر هنڌ، پر هنن ڏٺو هنگلاج ۾.

---

* امام بخش ولد سائينداد ڪرمتي بروچ خليفو درگاهه شاهہ بلاول، اصل ماڪن لس بيلو. ملاقات جي تاريخ 25 فيبروري 1926ع

رسالي ۾ انهن بدران هي ٻه بيت آهن:

(1) ناٿ جتهين ننڊ، تت نه نهاريو جوڳئين،
هٿا ڪئيساهيا ڪاپڙي تي پريا پراهين پنڌ
هو هئو هنهين هنڌ، هو هئهين تي هنگلاج ويا.

(2) ناٿ جتهين ننڊ، تت پڻ نهاريو جوڳئين،•
سي سويساهيا ڪاپڙي پريان پراهين پنڌ،
هو هئو هن هنڌ، هن هنگلا جان هٿ ڪيو.

شاهه لطيف ڪي جوڳين جو تاءُ هن ڪري تي ايريو جو سندس سنگ مان گهٽوئي پرايو هوائين. پاڻ چيو اٿس ته:

”مون پڻ مِلان ٿَن حاصلِ ڪي حال ڪيو.“

• ڊاڪٽر بلوچ جي رسالي ۾ هن بيت جي لکٽي هن ريت آهي.
ناٿ جتهين ننڊ، تت پہ نهاريو جوڳيين
هٿا سويساهيا ڪاپڙي، تي پُريا پراهين پنڌ
هو هئو هن هين هنڌ، هن هنگلاجان هٿ ڪيو

پاڳو ٻيو

گرنار ڏي ويندي

نانگا نانيءَ هليا، هنگلاجان هلي،
ديکي تن دوارڪا مهيسين ملهي. (رامڪلي)

هنن مصراعن ۾ شاهه صاحب بلڪل چٽيءَ ريت ڄاڻائي ٿو ته جوڳي پهريائين هنگلاج ڏي هليا ۽ اتان ٿي، پوءِ دوارڪا جي درسن لاءِ ويا. مطلب ته هي شاهه صاحب جو هڪ ٻيو سناٽو سفر آهي، جنهن جو بيان رسالي ۾ نهايت رمز سان ڪيو اٿس. رسالي ۾ ڪراچيءَ واري لاڙ ڪوري ڪاري ۽ لکپت طرف جا اشارا جهجها آهن. تنهن ڪري پڪ سان چئي سگهجي ٿو ته هيءَ جوڳين جي جاٽ هنگلاج جو تيرٿ ڪري، ڪراچيءَ ڏي موٽي هئي ۽ اتان ٺٽي وٽان سنڌو ندي وارو پتڻ اُڪري، سجاول ۽ مغليين تعلقي جاتيءَ ڏي ويئي هئي.

ڪاري ڪيڙائو مٿي مٺي موٽيا. (ساموندي)

شاهه صاحب عربي سمنڊ کي "ڪارو" ۽ سنڌوندي کي "مٺو" سڏيو آهي. ڪاري ۽ مٺي جو ميلاپ رڳو سنڌوندي جي ڇوڙ وٽ ٿئي ٿو. سنڌوندي جا ڇوڙ گهڻا آهن. هن وقت پاڻيءَ جون اهي ٻئي جنسون ڪيٽي بندر طرف آهن. مطلب ته ڪراچي جي لاڙ واري ڀاڱي کان سواءِ ٻي ڪنهن به هنڌ ڪارو ۽ مٺو ڪينهن، تنهن ڪري يقين ڄاڻڻ گهرجي ته شاهه صاحب ڪراچيءَ واري لاڙ جو ذڪر ڪيو آهي.

وينو تن تنيس، مک ڏيهاڻي مکڙي،
سنباهي سيد چئي مٿي ناٿونءَ نينس (سراگ)

”نائو“ معنيٰ ڪاري. مغلپين طرف جا رهاڪو ۽ ڪجي لوڪ عام طرح ڪوري ڪاريءَ کي ”مغلپين وارو نائو“ سڏيندا آهن. سنڌ جي تاريخ توڙي جاگرافي مان معلوم ٿيندو تہ ڪوري ڪاري اصل مني هئي ۽ پوءِ ڪاري ٿي آهي. اها ڪاري جڏهن مني هئي، تڏهن انهيءَ کي ”مني جو نائو“ سڏيندا هئا. آڳاٽن ڪتابن ۽ نقشن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪوري ڪاريءَ کي اڳي ”سنڌونديءَ جو ايرنڊي وارو چوڙ“ سڏيندا هئا. اهي سڀئي ڳالهيون ڳڻي ڇئجي ٿو تہ رسالي جا سر سراڳ ۽ ساموندي ڪراچي جي هن لاڙ واري پاڳي بنسبت چيا اٿس. انهن ٻنهي سرن جو هاڻ ذڪر ڪجي ٿو.

سر سراڳ ۽ ساموندي

ڇڇ نامي واري زماني کان وٺي ويندي ميرن جي صاحبي تائين ڪراچي جي لاڙواروپاڳو واپار ۽ هنرن سبب هاڪارو هو ۽ اها برڪت هاڻ ڪراچي جي شهر ۾ اچي پيئي آهي. جو هن وقت سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ ۽ وڏي واپار جي جاءِ آهي ۽ ”ايرنڊي جو ستارو“ سڏجي ٿو. آڳاٽي وقت ۾ جيڪي هاڪارا بندر جهڙوڪ ديبل بندر ۽ لاڙي بندر هئا. پيو هڪ هاڪارو بندر جو خود شاهہ صاحب جي ڏينهن ۾ زور هو ۽ جنهن کي ميان غلام شاهہ ڪلهوڙي پنهنجي نالي پٺيان ”شاهہ بندر“ سڏڻ ۾ فخر ٿي ورتو. سو هاڻ اجهاٽو پيو آهي، اڳي اتي جهاز هلندا هئا.

سر سراڳ ۾ شاهہ صاحب صرافن، موتين جي واپارين ۽ وينجهارن جا ذڪر ڪيا آهن، سي شايد ٺٽي جي شهر ۾ ڏٺا اٿس، جتي موتين جا واپاري توڙي وينجهار اڄ تائين گهڻا آهن. تواريخن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اڳي هيءَ پاڳو جهڙو سائو ڇئجي تهڙو هو. اهو اڳوڻو اوج جيتوڻيڪ هاڻ اڏامي ويو اٿس تہ بہ ان جا نشان اڄ توڻي قائم آهن. هتي اڳي وڏا وڻجارا رهندا هئا جن جي شاهوڪاريءَ جون ڳالهيون مغلپين جي ماڻهن کان اڄ تائين نٿيون وسرن.

مغلپين جي پريان رڙهي نالي ڳوٺ آهي. هن وقت اتي رڳو ٽورا ڊٺل قبا بيٺا آهن، جن مان هڪ وڏو قبو خواجن جي پير ميان نور محمد شاهہ جو آهي. هن رڙهي جا واپاري ايتري قدر شاهوڪار هئا جو هاڻ هن پاسي ڪو اڍنگا سڍنگا خرچ ڪري تہ هن کي چوڻ بہ ايئن تہ ”رڙهيءَ جو شاهوڪار آهين ڪيئن؟“ مغلپين کان اڍائي ڪوه پري اُتر اُيرنڊي طرف نند ڪوٽ

آهي. هتي اڳي نند• نالي راجا هو جنهن جو ڪوٽ هاڻ ڊٺو پيو آهي. مغليين جا ماڻهو اڄ تائين ايئن چون ته انهيءَ پڙي (ڊٺل ڪوٽ) ۾ جهجهو ڌن پوريل آهي.

مغليين کان ٻه ڪوهه ڪن پري "سير ڳنڊو" آهي. هتي "سير" نالي ڪاري پيئي وهي. هن کي "سندو بندر" به چوندا آهن. جو "سندو" نالي ڳوٺ نزديڪ اٿس. هن بندر جو لکپت ۽ ڪڇ سان سارين ۽ ٻين جنسن جو واپار هلي ٿو. هتان هر سال ستن اٺن لکن روپين جي مال جي روانگي ۽ ٽن چئن لکن جي آمدني ٿئي ٿي، تنهن ڪري هتي سرڪاري ڪسٽم آفيس جي شاخ آهي سنه 1914ع کان وٺي سير ڳنڊي واري ڪاري سڪڻ جا سعيا ڪيا آهن ۽ ٻيڙين جي آمدرفت کي ٻنجو اچڻ لڳو آهي. انهيءَ حال سان به هن پاسي جو واپار اڃا چڱو پيو هلي. هيءَ هاڻوڪيون ڳالهيون جڏهن اڳين احوالن سان گڏ ويچارجن ٿيون، تڏهن پروڙ پئي ٿي ته سنڌ جو هيءُ ڀاڱو جنسي پارس هو. هاڻ ڏسو ته شاهه صاحب هن پاسي جا کهڙا بيان ٿو ڏئي.

ڪرقل، ڦوتا، پارچا، پاٽيٽ پاتائون،
ڪونيون، قيمت سنديون تڙ ۾ تاڪيائون (سراڳ)

هتي جا واپاري لونگ، ايلاچي، ڪپڙو آبدار موتي ۽ ٻيا ڪيترا قيمتي مال ٻيڙين ۾ ٻاهر روانا ڪندا هئا. هيءَ تواريخي ڳالهيون آهن.

لونگ ۽ ايلاچي سنڌ جي پيدائش نه آهي، پر سنڌ جا وڻجارا اهي ۽ ٻيون شيون هڪڙن ڏيساورن مان گهرائي، ٻين ڏيساورن ڏي موڪلي، وڻج واپار ڪندا هئا، موتين جو واپار به ڪندا هئا.

پٽ شاهه تعلقي هالي جي پريان ڳوٺ ڪنڀ دارون جي ويجهو هڪ ڍنڍ آهي. هالن ۽ شهدادپور تعلقن ۾ گشت ڪندي ڪن کان معلوم ٿيو ته انهيءَ ڍنڍ مان اڳي سچا موتي نڪرندا هئا ۽ شاهه انهن جو ذڪر ڪيو آهي. انهيءَ ڍنڍ مان موتي نڪرندا هئا يا نه، سا ڳالهه ڪنهن به ڪتاب ۾ جاٽايل ڪانهي، پر اها پڪ آهي ته شاهه صاحب انهيءَ ڍنڍ جي موتين جو ذڪر نه ڪيو آهي. چيو اٿس ته:

• ڪيچي لوڪ ايئن چوندا آهن ته مومل جا راڻي سان پرڻي هئي، سا هن راجا نند جي نياڻي هئي، ايئن نه آهي. هوءَ جيسلمير جي ويٺل هئي ۽ اُنجو ذڪر اڳتي هلي ڪبو.

وياسي عميق ڏي منهن ڪاٺو ڏيئي،
تن سپون سوجهي ڪڍيون پاتاران پيهي. (سراڳ)

هتي ”عميق“ يعني سمنڊ جي ڳالهه ڪئي اٿس. سمنڊ مان اڄ تائين سنڌ جا غواص موتي ڪڍن ٿا. اهو مقاطعو ڪسٽم کاتي جو عملدار ڏيندو آهي.
ڪراچي طرف لانڍي اسٽيشن جي پويان، ريڙهي نالي ڳوٺ آهي. اتي سمنڊ جي ڪناري تي ڏسو ته سپين جا ڍڳ لڳا پيا آهن. انهن سپن مان بلڪل هلڪي ناٽي وارا موتي نڪرن ٿا، جي اڪثر دوائن ۾ ڪم اچن ٿا. هن وقت قيمتي پاٽيٽ ايران جي نار طرف لين ٿا. سنڌ جا وڻجارا پنهنجا ٽوبير پري پري سمنڊ ۾ موڪليندا هئا ۽ اهي جيڪي موتي آڻيندا هئا، تن جو چڱو واپار هلندو هو. شاهه صاحب انهن جي ڳالهه ڪئي آهي.
مغليين طرف جا ناکئا اڄ تائين ملبار ۽ بين ڏورانهن پاسي ويندا آهن. شاهه صاحب جي وقت ۾ اهي کهڙن کهڙن پاسي ويندا هئا، سي ڳالهيون ٻڌو.
هيءَ سنڌ جو وڏو سئلاني اسان کي ٻڌائي ٿو ته سنڌ جا وڻجارا جڏهن وڻج واپار ڪرڻ ويندا هئا، تڏهن دنگين ۾ پاڻ سان هوشيار ”معلم“ کڻندا هئا. سنڌ ۾ اسين عام طرح جنهن کي ”سکاني“ سڏيون ٿا، تنهن کي لکپت ۽ ڪڇ پاسي ”معلم“ ڪوٺيندا آهن. هندستان جي امپيريل گزيٽيئر ۾ به اهو ئي لفظ ڪم آڻي لکيو اٿن، ته ڪڇي معلم اڄ تائين هاڪارا آهن. شاهه لطيف اهو لفظ هتان جهٽيو آهي.

سودي ڪارڻ سنبهي ويهون وڻجارن،
ويا چين بنگال ڏي رکي ماٽڪ من. (سراڳ)

هي تواريخي ڳالهه آهي. انگريزن سنڌ فتح ڪئي تنهن کان رڳو پنج ورهيه اڳي يعني 1838ع ۾ جيڪو واپار سنڌ ۾ هليو هو تنهنجو مفصل بيان ڪمانڊر ڪارليس ڏنو آهي، جو سنڌ گزيٽيئر ۾ به ڪجهه قدر ڇاٽايل آهي. انهيءَ سال سنڌ ۾ اٽڪل ساڍن ايڪيهن لکن روپين جو واپار هليو هو!! انهيءَ سال جيڪي مکيه شيون سنڌ ۾ آيون تن ۾ چين ۽ بنگال جو ريشم هو. مطلب ته شاهه صاحب جي وقت کان وٺي ويندي 1838ع تائين به وڻجارا انهن پاسي ويندا هئا.

لنڪا لنڪا ڪن لاءِ لنڪا جي اوهريا،
سٽي سون لنڪا جو سک نہ ساموندين (ساموندي)

هن مصرع ۾ چوي ٿو تہ چوماسي پوري ٿيڻ بعد، اتر واءُ لڳڻ تي، يعني سياري جي منهن ڪيڻ سان، جڏهن سمنڊ ماٺو ٿئي ٿو تڏهن وڻجارا سفر تي ويندا آهن ۽ جڏهن واهوندا ورندا هئا يعني بهاري موسم ٿيندي هئي، تڏهن پنهنجن ماڳن تي موٽندا هئا. هن ڳالهہ کي وڌيڪ کولڻ لاءِ چوي ٿو:

ڏني ڏٺاري ساموندين سر سنباهيا. (ساموندي)

مطلب تہ سنڌ جا ساموندي اسوءَ واري مهيني ۾ ڏياري ڪري پوءِ اسهندا هئا ۽ چيٽ مهيني ڏاري گلابي رت ۾ موٽندا هئا يعني جملي ڇهن مهينن جو سفر ڪندا هئا. انهيءَ عرصي مان بہ ثابت آهي تہ هو لنڪا، چين، بنگال ۽ بين پاسي ويندا هئا، جنهن ڪري اچڻ وڃڻ ۾ ايترو وقت لڳندو هون.

هتي ڪن وڻجارين کي پنهنجن ڪانڌن کان وڇڙندو ڏنو اٿس، تہ هي مڙس پنهنجن سورن جا سبق اٿلائڻ لڳو آهي. پاڻ کي وڻجاريءَ جي حالت ۾ وجهي، اهي اهي ڦوڙائي جا بيت چيا اٿس، جي هوند پٿر جهڙين دليون بہ ڳاري پاڻي ڪري ڇڏين.

الوڙڻ نہ ڏئي ور وڏائين ونجهہ کي،
رهہ اڄوڪي راتڙي لالڻ مون لائي،
وڃ مر ڦوڙائي، ايڏي سفر سپرين (ساموندي)

چوي ٿو تہ پيڙيءَ هلائڻ جو ونجهہ وڻجاري ڇوڙڻ نٿي ڏئي ۽ ور وجهي ان کي چنبڙي پيئي آهي ۽ روئي مڙس کي چوي ٿي تہ وڌيڪ نہ تہ بہ اڄوڪي رات منهنجي سانگي ترسي پؤ. اي سجڻ، مون کو ڦوڙائو (وڇوڙو) ڏيئي هيڏي (ڇهن مهينن جي) سفر تي نہ وڃ. اهڙي طرح ٻيا بہ بيت چيا اٿس جن ۾ ڄاڻايو اٿس تہ وڻجاريون پنهنجن ورن کان وڇڙڻ مهل جالارو جر هاريندون هيون ۽ جيستائين سندن مڙس سک سان نہ موٽندا هئا، تيستائين اهي ويچاريون درياه ۾ اکا ۽ بحرانا وجهنديون هيون ۽ چؤ واٽن تي ڏٺا پاريندون هيون.

جا جر جاتون نہ ڏئي ڏٺا نہ موهي
سڏون ڪوهہ ڪري سا پنهنجي ڪانڌ ڄون؟

وڻجارا جڏهن اونهي ڏي اهرندا هئا، تڏهن ڪن ڪي واٽ تي درياهي چور اچي ورائيندا هئا.

معلم ماڳ نہ اڳيين ڦلنگي منجھہ ڦريا
ملاح تنھنجي مڪڙيءَ اچي چور چڙهيا.

ڦلنگي– فلنگي– فرنگي اصل لفظ Frank. يورپي ماڻهن کي "فرنگي" چئبو آهي. پروفيسر گربخشاڻي پنھنجي رسالي ۾ ڄاڻايو آهي تہ پورچوگيزن ۽ انگريزن، جن عيسوي سورهين صدي ۾ هندستان ۾ اچي ڪوٺيون وڌيون، تن مان ڪي درياهي چور هوندا هئا. شاهہ صاحب هنن کي "ڦلنگي" سڏيو آهي.

ڪن جي مٿان وير وري ويندي هئي ۽ ڪن جا غوراب غرق ٿي ويندا هئا.

"جتي ڏينگ ڏريا تتي تاري تنھنجي."

اهڙي طرح شاهہ صاحب سندن سڀ احوال ڏنو آهي. وڻجارن جي موٽڻ جا ڏينهن ٿيندا هئا، تہ سنڌين وهون هر گهڙيءَ وچي تڙ تي واجهائينديون هيون. پريان ڪو جهاز ايندو ڏسنديون هيون تہ ان ۾ اکيون پائي وهنديون هيون. هرڪا چوندي هئي تہ:

مان منهنجو هوءِ جاني هن جهاز ۾!!

مطلب تہ شاهہ صاحب جهڙو پاڻ ڦوڙائي جو ڦتيل هو، تهڙائي درد جا داستان سر ساموندي ۾ آندا اٿس. هڙئن عمدن بيتن چوڻ سان ڪمال ڪيو اٿس.

سر سراڳ ۽ ساموندي ۾ نہ رڳو تواريخي احوال ۽ اکين ڏٺيون ڳالهيون ڄاڻايون اٿس، پر انهن ۾ تمثيل بہ رکي اٿس. چوي ٿو تہ اي بندا، تنھنجو جسم آهي ٻيڙي ۽ تنھنجو سينو آهي سڙهہ. پنھنجو سينو ڌوئي صاف ڪر ۽ ڪنهن ڪامل ڪشتيبان جي دامن وٺ تہ دنيا جي لهرن ۽ لوڏن مان لنگهي پار پوين. خود تنھنجي دل اندر درياهہ آهي. غواصن وانگر ٽٻي هڻي، من واري مهراڻ مان بي بها لعل لوچي هٿ ڪر، تہ ٻنهي جهانن ۾ سکي ٿئين!

مطلب تہ ٻئي رمزون رکيون اٿس. تواريخ جي تواريخ ۽ نصيحت جي نصيحت. ويتر انهن سان سڪ ۽ درد جون ڳالهيون ڳنڍي، انهن احوالن کي هيڪاري من موهيندڙ بنايو اٿس.

شاهہ صاحب نهايت ملٺو هو. ڳالهين ٻڌڻ جو بہ شوق جهجهو هوس.

ڪراچيءَ جي هن لاڙ واري ڀاڱي ۾ آيو ۽ اتان ڪنهن ڪان ڪڪرالي (شاه بندر) طرف جو هڪ ڪهنو قصو ٻڌو اٿس ته انهيءَ بابت به بيت چيا اٿس. ڪڪرالي ۾ ڄام تماچي جي پاران سندس ڀاءُ اوڍو ڄام حڪومت ڪندو هو. هن جو پٽ جکرو هو جو نهايت سخي مرد هو. شاه صاحب هن جي تعريف ۾ ڪيترا بيت چيا آهن، جي رسالي جي سر پرڀاتي ۾ ڏنل آهن. ”ليلا چنيسر“ جا بيت به هن طرف اچي ڏنا اٿس، جو چنيسر جي گاديءَ جو هنڌ ”طور“ نالي شهر ۾ هو جنهن جو ويرانو اڄ تائين شاه ڪپور جي نزديڪ ميرپور بٺوري ۽ مغلڀين جي اڌ واٽ تي شاهي سڙڪ کان ٿورو پاسيرو آهي.

ڪڇ

”ڪڇ“. لفظ اصل ۾ آهي ”ڪڇڇ“ معنيٰ ڪنڌي يا ڪنارو. ڪڇ يا ڪاڇو اهو ملڪ آهي جو جبل جي وٽ يا سمنڊ جي ڪناري سان هجي. ڪڇ کي الهندي کان عربي سمنڊ ۽ ڏکڻ کان ڪڇ جي نار جون ڇوليون ڇلڪا ڏيئي ان جا پٽ پيئون پسائين، تنهن ڪري اهو نالو پيو اٿس.

ڪڇ ملڪ ۾ ڪٿي واري ته ڪٿي ٽڪريون آهن ۽ نديءَ جو ته نالو به ڪونهي، تنهن ڪري هتي وٽڪار به خيرڪا آهي. عيسوي ستين صدي ۾ هي ملڪ سنڌ جو هڪ ڀاڱو هو. ڪڇي ماڻهو سنڌي ٻولي عام طرح ڳالهائيندا آهن.

مغلڀين جي پريان ڪوري ڪاري اُڪري پار ٽبو ته ڪڇ جو اهو هاڪارو بندر ايندو جو ”لکپت“ سڏجي ٿو. هن شهر کي ڇوڌاري عالم پناه ڏنل آهي ۽ منجهس چڱي بستي آهي. شاه صاحب سان گڏ جيڪي جوڳي هئا، تن گرنار وڃڻ لاءِ هي واٽ جنهن مطلب ڪري ورتي هئي، سو مطلب اڄ به سمجهڻ سولو آهي. لکپت جي نزديڪ نارائڻسر ۽ ڪوٽيسر نالي به تيرٿ آهن، جي هڪ ٻئي کي بلڪل ويجهو آهن. جوڳين کي اها جاٽ ڪرڻي هئي، تنهن ڪري هيءَ واٽ ورتائون. سنڌ ۾ ٻين ڪيترن پاسن جا هندو اڄ تائين نارائڻ سر ۾ پِترن ٻولائڻ لاءِ ويندا آهن. پر اهو رواج گهٽبو پيو وڃي، جو ماڻهن جو پترن ٻولائڻ جي ڳالهه ۾ هاڻ گهڻو ويساه ڪونهي.

منجهين بابو بکيا منجهين نارائڻسر. (رامڪلي)

شاهہ صاحب چوي ٿو تہ ناراڻسر وڃڻ جو ضرور ڪونهي جو هر ڪنهن جي وجود اندر اهو تيرٿ آهي. لکپت ۽ ابراسو جي وچ ۾ چتراٽو نالي هڪ ڏونگر آهي، جتان اڳي هڪ درياهہ وهي، مانڊوي جي ويجهو ڪڇ جي نار ۾ ڇوڙ ڪندو هو. انهيءَ کي ”پتريل“ يا ”پٽيهل“ درياهہ چوندا هئا. اهو درياهہ ڪيترن سالن کان سڪي ڍورين (ڍبون) تي ويو آهي ۽ منجهس جهنگلي وڻ ٽڻ بيٺا آهن. رسالي جي سر ڍهر ۾ انهيءَ ڍوري جو نالو ۽ انهيءَ طرف جي حاڪم جسودن موراٽيءَ جي ڳالهہ بابت اشارا آهن.

جسودن موراٽيءَ نالي چون تہ هن تي هڪ گره وينو هو جو سادا ست ورهيہ هليس. انهيءَ عرصي ۾ پٽيهل سڪو ۽ سندس ملڪ ۾ ڏڪار پيو جنهن ڪري پاڻ بہ ديس ڇڏي ويو. رسالي ۾ انهيءَ وقت جا بيت آهن جنهن وقت اهي سختيون ملڪ تي نازل ٿيون هيون ۽ جسودن فقير ٿي نڪتو هو.

ڀچ

ڀڄ جو شهر ڪڇ جي حاڪم راءِ ڪنگهار سنہ 1548ع ۾ ٻڌايو هو. هن شهر تي اهو نالو هن ڪري پيو جو اهو ”ڀجيہ“ (ڀجنگ) يعني نانگ ديوتا کي ارپن ٿيل آهي. لکپت کان ڀڄ سادا چاليهہ ڪوهہ پري آهي ۽ اهو خشڪيءَ جو پنڌ آهي. ڪراچي کان جيڪڏهن جهاز جي رستي ڀڄ وڃبو تہ مڏئي بندر (مانڊوي) تي لهبو. مڏئي کان ڀڄ ارڙهن ڪوه پري آهي ۽ وچ ۾ شاهي سڙڪ لڳي پئي آهي، جتان هاڻ موٽرون اچن وڃن ٿيون.

شاهہ صاحب جي ڏينهن ۾ ڀڄ جي حالت ضرور ٻي هوندي، چاڪاڻ تہ 16 جون 1819ع ۾ هتي نهايت خوفناڪ زلزلو ٿيو هو جنهن ۾ هن شهر سان غضب ٿي چڪو هو. راءِ جو محلات ۽ رعيتي ماڻهن جا ست هزار کن گهر زمين دوز ٿي ويا هئا. سرڪاري تخميني موجب انهي ڀونچال ڪري ساڍيون ٻارهن سؤ حياتيون چٽ ٿي ويون! هن وقت جيڪي جايون اُتي آهن، سي اڪثر ويجهڙائي جون جڙيل آهن.

ڏن تون ڏناسري ڏن ڏن ٻالاپير (ڏناسري)

ٻالا پير جي درگاهہ هتي آهي شاهہ صاحب شايد زيارت ڪئي هئي. شاهہ صاحب لکپت، ناراڻسر ۽ موراسو گهمندو ڀڄ ۾ ويو تہ جاڙيجن ۽ لاکي ڦلاڻيءَ بابت بيت چيائين، جي رسالي ۾ آهن.

هالار

”هالار“ لفظ اصل ۾ آهي ”هالا واڙ“ يعني هالي جي واڙ يا لوڙهو. هالو نالي هڪ جاڙيجو راجپوت ڪڇ ملڪ ۾ ٿي گذريو آهي، تنهنجي نالي پٺيان اهو پرڳڻو سڏجي ٿو. هالي جي اولاد مان ڄام روال ڪڇ جو حاڪم هو. سنه 1540ع ۾ راءِ ڪنگهار هن کان ڪڇ ملڪ ڦري پنهنجي قبضي ۾ ڪيو ۽ پڇ جو شهر ٻڌائي اهو پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيائين.

هالار پرڳڻو هن وقت ڪاٺياواڙ جو هڪ پرانت (ضلعو) آهي. اهو پرڳڻو اصل ڪڇ ملڪ سان لاڳو هو. سنڌ ۾ جڏهن سومرن جي صاحبي هئي تڏهن ابڙو نالو هڪ سمو هالار جو نواب هو تنهن ڪري شاه صاحب هن کي ”هالار ڌڻي“ سڏيو آهي.

رچي جي ريٽو ٿيان ڪين اباڻجن اوءِ،
ڪنيِ نه ڪاري تنهن کي جو هالاري هوءِ،
توڻي ڌوبي ڌوءِ، ته بہ لالي ان جي نه لهي. (مومل راڻو)

شاه صاحب چوي ٿو ته هالار ۾ ڪپڙي کي ڳاڙهو رنگ اهڙو پڪو ٿا ڏين، جو ڌوٻي جيڪڏهن ڪنيءَ تي چاڙهيندس ته بہ انجو رنگ نه ڦٽندو هي هالار جي هنر جو ذڪر ڪيو اٿس.

هالار ڪنهن خاص شهر جو نالو ڪونهي، پر ضلعي جو نالو آهي، تنهن ڪري پڪ سان چئي نٿو سگهجي ته شاه صاحب هالاري رنگ جا ڪپڙا کهڙي هنڌ ڏٺا. هو پڇ کان مانڊوي ويو هوندو ۽ اُتان ڪڇ جي نار اُڪري، دوارڪا ڏي ويو هوندو. اهو ڪپڙو ڪڇ توڙي دوارڪا ۾ ملي سگهي ٿو.

دوارڪا

دوارڪا جو تيرٿ سڄي هندستان جي مکيه تيرٿن مان هڪڙو ليکجي ٿو. امپيريل گزيٽيئر موجب هتي هر سال ڏهه هزار کن هندو دوارڪا ناٿ جي درشن لاءِ اچن ٿا. هتي دوارڪا ناٿ جو هڪ وڏو مندر جڙيل آهي، جو نهايت اوچو آهي. وچ واري حصي کي ست ٿنيا ڏنل اٿس! هتي جوڳي پنهنجي ٻانهن تي دوارڪا جي ڇاپ هڻائيندا آهن.

دوارڪا ٻيٽ آهي. ان جي نزديڪ گومتي دوارڪا آهي، جنهن جي پويان مُول دوارڪا آهي. مها ڀارت واري زماني ۾ دوارڪا کي سمنڊ ٻائي ويو هو. ان جي ٿوري بچل ڀاڱي کي ”مول دوارڪا“ يعني اصلوڪي دوارڪا

چون ٿا. جا ويراول بندر کان ڏهه ڪوهه پري ايرندي طرف آهي. اُتي هاڻ رنڇو رجيءَ جو مندر آهي، جنهن جي درسن لاءِ ڪيترا هندو هر سال وڃن ٿا.
مول دوارڪا ۾ گومتي دوارڪا جي وچ ۾ ”گوپي تلاءُ“ آهي، جو پڙ پوتر ليکيو ويو آهي. ان جي پريان اهو هنڌ آهي جتي سري ڪرشڻ کي هڪ شڪاريءَ تير هنيو هو. مطلب ته دوارڪا بيٽ کان وٺي پنجن ڇهن ڪوهن جي مفاصلي ۾ چپي چپي تي تيرٿن جون جايون آهن. اهي آهن تيرٿ جي شاهه لطيف جوڳين جي سنگ ۾ هن پاسي اچي پيٽيا هئا.

پور بندر

ڪاٺياواڙ علائقي ۾ پور بندر نالي هڪ ڏيهي رياست آهي، جنهن جا والي جيٺوا راجپوت آهن، جي پاڻ کي هنومان جو اولاد سڏائين ٿا. اهي راجپوت سنه 900ع يا 1000ع کان وٺي هن پاسي پنهنجو ڏاڪو ڄمائي ويٺا آهن ۽ 1807ع کان وٺي انگريزن جا ڏن پرو ٿيا آهن. پور بندر جي حاڪم کي ”راڻو“ ڪري ڪوٺيندا آهن.
راڻن جو آڳاٽو گاديءَ جو هنڌ ”گملي“ نالي شهر هو جو ڪڇ جي جاڙيجن حاڪمن هن پاسي کاهه ڪندي زبون ڪري ڇڏيو. راڻن پوءِ پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڦيرائي ”ڇايا“ نالي شهر ۾ ڪيو. اتي جهجهي وڻڪار سبب ”ڇايا“ (ڇانو) هئي، تنهن ڪري اهو نالو پيس. شاهه لطيف جڏهن هن پاسي آيو تڏهن به هتي جي گاديءَ جو هنڌ اهو ڇايا جو شهر هو. جو پور بندر کان ٿورو ئي پري آهي. جنهن پٽ تي هيءُ شهر اڏيل آهي، تنهن تي مهاڀارت واري زماني ۾ هاڪاري سڏامي ڀڳت جو شهر بڏل هو تنهن ڪري اهو ”سڏا ماپري“ يا رڳو ”پر“ (پور) سڏبو هو. شاهه صاحب جي وصال کان ٿيٽيهه ورهيه پوءِ يعني 1785ع ڌاري راڻي سرتانجيءَ پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ”ڇايا“ مان ڦيرائي ”پور“ ۾ ڪيو ۽ ان سان ”بندر“ نالو گڏي ان کي ”پوربندر“ سڏيائين. پور بندر ۾ اڳي واپار جي بازار گرم هئي، پر هاڻي بمبئي شهه ڏيئي ويئي اٿس. پور بندر جو گيهه ڪراچي ۾ وڪامندو آهي.

اچي سو ڏنوءِ جو ڪپر سوءِ ڪنن سين،
ستي لوڪ لطيف چئي ياد نه ذرو ڪيوءِ،
غافل ٿي غراب کي اوڙاهه تي آندوءِ،
سو چيتر ڇهي ڪان رکين جو پيو پراڻو پوءِ،
سيد ساٿ سندوءِ، پور بندر پهچائيين. (سراڳ)

پهرين مصرع مان ظاهر آهي تہ شاهہ صاحب هن پاسي اچڻ کان اڳ پور بندر جي ڪپر بابت ٻڌو هو تہ اهو خوفائتو آهي. اهو ڪپر اڄ تائين آهي. شاهہ صاحب جي وقت ۾ هيءُ شهر گاديءَ جو هنڌ نہ هو. تنهن ڪري بندر جي حالت ڪنهن بہ ريت هاڻوڪي کان بهتر نہ هوندي. هن بندر ڪي هاڻ گهٽو سڌاريو اٿن ۽ اُتي لائيٽ هائوس بہ آهي، پر هتي جو تڙ اڄ تائين اهڙو ئي خوفناڪ آهي، جهڙو شاهہ صاحب ڏٺو هو. هن جو سبب هي آهي تہ هيءُ سڄو پاسو لاهہ تي آهي. اهو لاهہ بردا ٽڪريءَ کان وٺي سمنڊ جي ڪناري تائين هليو آيو آهي. انهيءَ لاهہ سببان هن تڙ تي هوا گهمرو ڏئي ٿي، جنهن ڪري هيءُ طوفاني تڙ آهي. اڄ بہ اها حالت آهي جو سڀ جهاز بندر کان ڪوهہ کن پري اچي بيهندا آهن ۽ مسافر لانچ ۾ چڙهي ڪناري تائين ايندا آهن. مٿين بيت ۾ شاهہ صاحب هن طوفاني تڙ تي جو ذڪر ڪري سائين کي سوال ڪيو آهي تہ اسان جي ٻيڙي کي ڇوهي کان رکي وٺ!

جهونا ڳڙهہ ۽ گرنار

جهونا ڳڙهہ جو شهر راءِ ڏياچ جي ڏاڏي راءِ گرهرپوءَ ٻڌايو هو. راءِ گرهرپو جنهن کي راءُ گورارو بہ چوندا هئا، تنهن سنہ 892ع ۾ چالاڻو ڪيو. هن کان پوءِ راءُ ڪاوٽ گاديءَ تي ويٺو ۽ انهيءَ کان پوءِ سنہ 1002ع ۾ راءِ ڏياچ گاديءَ تي ويٺو. راءِ ڏياچ جو محلات اڄ تائين جهونا ڳڙهہ جي نزديڪ گرنار نالي ٽڪريءَ تي آهي.

شاهہ صاحب پور بندر کان ٿي، هن پاسي آيو تہ راءِ ڏياچ ۽ سورٺ جي قصي تان ڪيترا بيت چيائين جي رسالي جي سر سورٺ ۾ ڏنل آهن.

محلين آيو منگتو ساز ڪڇي سرندو
سر جي صدا سر ۾ گهور هڻي گهرندو
متي ري ملوڪ جي چارڻ نہ چرندو
جهونا ڳڙهہ جهرندو پوندي جهانءِ جهروڪ ۾.

گرنار ٽڪريءَ جون پنج مکيہ چوٽيون آهن، جن مان سڀ کان اتاهين چوٽي "گورکناٿ" نالي سان سڏجي ٿي. جيڪي جوڳي گرنار جو تيرٿ ڪرڻ ويندا آهن، سي هن چوٽيءَ تي آوس ويندا آهن جو گورکناٿ سندن وڏو گرو هو.

"سامي ڇڏي سانگ گڏ يا گورکناٿ کي (سر رامڪلي)

هن ٽڪريءَ تي ڪيترا شوالا ۽ مندر غارون ۽ غفائون آهن. سنياسي، آديسي، مهيتي، لاهوتي ۽ ٻيا قسمين قسمين جوڳي، جن جو رسالي جي سر رامڪلي ۾ ذڪر آهي، سي هتي ڏسي سگهجن ٿا.

ڪنيات

ڪنيات هڪ ڏيهي رياست آهي، جا گجرات جي الهندي طرف سابر متي ۽ ماهي ندين جي وچ ۾ آهي. هن رياست جي ذڪر ڏي، ڪنيات جي نار جي مهڙ تي، ڪنيات جو شهر بيٺل آهي، جو هتي جي نواب جي گاديءَ جو هنڌ آهي، هن شهر توڙي سڄي رياست جو اصل نالو آهي "ستمياوت" يعني ٿنڀ وارو آهي، جنهن جو اچار پوءِ بگيڙي "ڪنيات" ڪيو اٿن. مهاديو کي ٿنڀ جي صورت وارو ديوتا سڏيو اٿن. هتي مهاديو جو هڪ چشمو آهي، جنهن کي "سڪمڀ" يا "ستنڀ تيرٿ" يعني ٿنڀ (مهاديو) جو تيرٿ ڪري سڏيندا هئا.

ڪنيات ۾ اصل هندن جو راڄ هو ۽ اهي گهڻو ڪري سڀ مهاديو جا پوڄاري هئا. عيسوي ستين صديءَ جي پڇاڙي يا اٺين صدي جي اڳياڙيءَ ڌاري پارسي لوڪ ايران کان ڀڄا ته ڦهريائين ڦهريائين هن پاسي سنجاڻ نالي شهر ۾ اچي رهيا ۽ پوءِ اهڙو زور ورتائون جو هندن کان سمورو ملڪ ڦري، پنهنجي قبضي ۾ ڪيائون. هندن آخر گجرات طرف ڀڄاين. هندن جي حڪومت 1298ع ۾ پوري ٿي ۽ پوءِ مسلمانن جو راڄ شروع ٿيو پر اهي به ڌارين جي ڪاهن کان ڪين ڇٽا. سنه 1538ع ۾ پورچوگيزن هن پاسي ڦرلٽ ڪئي ۽ پنجٽيهه ورهيه سانده وڳوڙ لڳو پيو هو. 1583ع ۾ اڪبر بادشاهه جو لشڪر هيڏانهن ڪاهي آيو. مغلن جو زور ٽٽو ته مرهٽا هيڏانهن ڪاهي آيا ۽ مسلمانن کان چڱا چاندا ڇڏائي هليا ويا. ڪنيات ۾ جنهن ٿنهن پٺي اک رکي، سو هن ڪري جو هيءُ هڪ هاڪارو ۽ وسيل بندر هو ۽ ان جو واپار ديسان ديس هلندو هو. نار جي ڪتجڻ ڪري آهستي آهستي سندس چلتو گهٽبو ويو. انهيءَ حال هوندي به 1616ع ۾ انگريزن ۽ ٻئي سال ڊچن هتي ڪوٺيون وڌيون. شاهه صاحب جي ڏينهن ۾ هن شهر جو اهو اڳوڻو اوج ڪو نه هو ۽ هينئر ته باقي به گهٽ اٿس. هن وقت ڪنيات جي نار گهٽي قدر سڪي ڊوبُون تي ويئي آهي، جنهن ڪري ڪنيات جو هاڻ هڪ ننڍڙو شهر وڃي بچيو آهي.

شاھ صاحب سان گڏ جيڪي جوڳي ھئا، سي جھونا ڳڙھ ۾ گرنار کان پوءِ ھتي مھاديو جي تلاءَ جي تيرٿ ڪرڻ لاءِ آيا ھوندا. پر اسان جي شاعر کي اھا ئي برھ جي تار تن سان لڳل ھئي، تنھن ڪري ھتي جو ھيو ڪو ب احوال ڏيڻ ڪو نہ اڃھيو اٿس. باقي ايترو چيو اٿس:

> ڪنيا تڙي تڙ وري ايي تڙ واجھاءِ،
> مان ڏينھون ڪاءِ، سواڏائي سڄڻين. (ڪنيات)

چوي ٿو تہ ڪنيات جي نار واري تڙ تي يعني ھتي جي سٽنپ تيرٿ تي، جتي ڪيترا ماڻھو اچي ڪنا ٿا ٿين، اُتي تون ب وڃي واجھاءِ تہ من سڄڻ جي طرف جي ڪا مٺي مبارڪ ملي! مطلب تہ محبوب جو مڪان، جو سونھن جو سر آھي، اُتي وڃي سلامي ٿي تہ وصال جي واڌائي مليئي! ھن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ جيئن جيئن سئر ڪندو ۾ قدرت جا عجيب ڪارخانا ڏسندو ويو آھي، تيئن تيئن سچي سائينءَ سان سڪ وڌندي ويئي اٿس. ”ڏينھون ڏينھن نئون مونکي ورھ ويڙيچن جو.“

شاھ صاحب جي ڏينھن ۾ گجرات جي شھر ۾ گوريءَ جو ميلو لڳندو ھو جنھن ۾ ڪيترا جوڳي ۽ ٻيا ماڻھو وڃي ڪنا ٿيندا ھئا. گوري جو مندر اڄ تائين ننگر پارڪر تعلقي ۾ آھي. رسالي ۾ ننگر پارڪر، ڏيپلي ۽ پراڻ جون ڪي حقيقتون چاٽايل آھن. اھي سڀيئي ڳالھيون ڳڻجن ٿيون تہ ايئن پيو سمجھڻ ۾ اچي تہ شاھ صاحب ڪنيات کان ھلي، گجرات جا پٽ لتاڙي، سنڌ ڏي رخ رکي ھليو ۽ ننگر پارڪر کان ڏيپلي وارو رستو ورتي، پراڻ جو پتڻ لنگھي، پنھنجي ماڳ موٽيو ھو. اسين انھن اندروني تابتين تي ھلي، انھيءَ واٽ جو ننگر پارڪر کان وٺي بيان ڪنداسين ۽ جيلسمير طرف پوءِ ھلنداسين، جو شاھ صاحب ڪنيات کان سڌو جيلسمير ڪو نہ ويو ٿو ڏسجي.

ڀاڱو ٽيون

سنڌڙي موٽندي

ننگر پارڪر

ڏٺ ڏيري پٽ پيبون پاسي پارڪر،
سيئي پريا سر، پلر جي پالوٺ سين. (سارنگ)

ڪرنل ٽاڊ جي لکڻ موجب "پارڪر" لفظ اصل ۾ آهي. "پارڪار" يعني ڪاري جي پار يا لونيءَ جي پرينءَ پر. ننگر پارڪر جي اپرندي طرف جوڌپور رياست آهي، جنهن جو ڪجھ ڀاڱو "لوني" يعني لوٽاٽيل يا ڪلراٺو آهي. اُتان جيڪا ندي وهي ٿي، سا به انهيءَ سبب "لوني" سڏجي ٿي. اها ندي پشڪر راڄ وٽان هلي، ننگر پارڪر جي ڏکڻ ڏي ڪڇ جي رڻ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. هاڻ چڱي طرح سمجهڻ ۾ ايندو ته "ننگر پارڪر" معنيٰ اهو شهر جو ڪاري جي پار يعني لوني جي پرينءَ پر آهي.

ننگر پارڪر وڃڻ لاءِ گڏڙي اسٽيشن تي لهبو آهي، جتان پنجاهه ڪن ڪوهه خشڪيءَ جو پنڌ آهي. پهريان ٻائيتاليهه ڪوهه پٽن جو پنڌ ڪرڻو پئي ٿو. ٿر جون پٽون، ڳوٺ ويرا واهه وٽ اچي پوريون ٿيون ٿين. ويرا واهه کان ننگر پارڪر پندرهن ميل پري آهي. اهو سمورو سنئون پٽ آهي، جنهن ڪري ڪيتري پنڌ تائين نظر پهچي ٿي.

ننگرپارڪر ۾ نم جا وڻ گهڻا آهن، تنهن ڪري اُتي چوٽي آهي ته:

"ننگر جهڙو شهر، جنهن ۾ نمرياڙي لهر."

يعني ننگر پارڪر شهر ۾ نم جي وڻن جون لهريون لڳيون پيون آهن. اُتي نمورين مان تيل پيڙي ڪڍندا آهن، جو ٻواسير لاءِ چڱو چون ٿا. اهو موڪن کي هڪدم ٺاريو ڇڏي.

ننگرپارڪر جو شهر ڪو وڏو ڪونهي، باقي نظارو واهه جو اٿس! هيءَ شهر ڪارونجهر ٽڪريءَ جي هنج ۾ آهي. ”ڪارونجهر“ لفظ اصل ۾ آهي ”ڪالنجر“ يعني ڪال کي انجريا پوري ڪرڻ وارو. مهاديو کي ”ڪالنجر“ سڏيو اٿن. هن ٽڪريءَ تي مهاديو جو لنگ ٻن ٽن هنڌ اسٿاپن ٿيل آهي. هتي انچلاسر، سار ڏڙو ۽ گئو مکي نالي تي تيرٿن جون جايون آهن. شاهه صاحب سان گڏ جيڪي جوڳي هئا، سي شايد انهن تيرٿن پرسڻ لاءِ هن پاسي آيا هئا.

ڪارونجهر ٽڪري هڪ هزار ڪن فوٽ اونچي آهي ۽ سڄن سارن ڇهن ڪوهن ۾ هلي، ڪڇ جي رڻ جي ڪلهي سان وڃي لڳي آهي. ٽڪريءَ جي اتاهين چوٽيءَ کي ”صاحب چنگا“ نالي سان سڏين ٿا. هن ٽڪريءَ جون جملي ڇهه قطارون آهن، جن جي وچ ۾ ڪيترن هنڌ واريءَ جون پٽون آهن. ٽڪريءَ جي جدا جدا ڀاڱن وٽ ڪيترا ڳوٺ آهن، جنهن ڪري هيءَ ٽڪري گهڻن جو اجهو آهي. هن ٽڪريءَ تي وڻ ٽڻ ۽ ٻوٽا گهڻا آهن. ڪاٺين، کوئنر ۽ ميون وغيره مان ايتري پيدائش ٿئي ٿي، جو چوڻي آهي ته ڪارونجهر ٽڪري هر روز سواسير سون ٿي اپائي يعني هر روز ايترو پئسو پيدا ٿئي ٿو جو سواسير سون خريد ڪري سگهجي.

ڪارونجهر ٽڪري ٻرندڙ جبل جي ڀڃائي آهي. ٽڪريءَ جي پيٽ مان ڪڏهن ڪڏهن نهايت خوفناڪ گڙ گاٽ اٿندا آهن، جي ڪيترن ڪوهن ۾ ٻڌڻ ۾ ايندا آهن. اهي آواز اٿندا آهن ته سڄي شهر توڙي پسگردائيءَ ۾ ڏاڍو ٿرٿلو پئجي ويندو آهي. ويجهڙائي ۾ اهڙو ٿرٿلو سنه 1922ع ۾ پيو هو. ان وقت سنڌ جي ڪيترين اخبارن ايئن لکيو هو ته هيءَ ٽڪري ڪنهن وقت به ڦاٽي.

ننگرپارڪر جي آسپاس ڪيترا تلاءَ آهن. راٺا سر نالي هڪ تلاءُ شهر جي الهندي پاسي آهي. هتي ڪيتريون صديون راٺن جو راڄ هو جن جي نالي ماتر گادي اڄ تائين هلي اچي. انهن راٺن جون جايون انهيءَ تلاءَ وٽ هيون، تنهن ڪري اهو نالو پيو اٿس. نرياسر نالي هڪ تلاءُ شهر کان ٻه ڪوهه پري اتر ايرندي طرف آهي. اهڙي طرح ٻيا به ڪيترائي تلاءَ آهن، جن بابت شاهه صاحب متي بيت ۾ ڄاڻايو آهي ته اهي سڀ پلر جي پالوٽ سان پربا آهن. سيني تلائن ۾ پوڏيسر نالي تلاءُ قابل ديد آهي. اتي هڪ عاليشان

مسجد سنگمرمر جي ٺهيل آهي.

ننگرپارڪر کان پندرهن ميل پري ويرا واهہ جي سامهون پاري ننگر نالي هڪ قديم شهر جو ويرانو آهي. اهي سڀ پاسا ڏسڻ جهڙا آهن ۽ انهن جو تواريخي احوال بہ نهايت عجيب آهي. شاهہ صاحب ڪارونجهر ٽڪري گهمي، پوڙيسر کان پائر جي ٽر وارو رستو ورتو هو تنهن ڪري پاڻ بہ اها وات ٽا وئون.

پائر جو ٽر

ستيءَ سيئي ساريا جي پائر جا پنوهار.

سنڌ ۽ ڪڇ جي وچ واري ٽر کي "پائر جو ٽر" سڏيندا آهن. انهيءَ ٽر جي اڳي حڪومت ڏار هوندي هئي، جنهن جا احوال ڪڇ جي تاريخ ۾ ڏنل آهن.

ننگرپارڪر کان اسلام ڪوٽ تعلقي مٺيءَ ڏي هڪ شاهي سڙڪ ڪارونجهر ٽڪريءَ تان وجي ٿي. اڄ تائين ٽپال اُتان ويندي آهي. اها شاهي سڙڪ وٺي هلبي تہ ڪجهہ پنڌ پائر جي ٽر مان ڪرٽو پوندو. اهو ٽر مارئي جي ملڪ ملير کي بلڪل ويجهو آهي، تنهن ڪري ئي مٿين بيت ۾ شاهہ صاحب مارئيءَ جي واتان چوايو آهي، تہ آءٌ پائر جي پنوهارن کي پيئي ياد ڪريان. انهيءَ ٽر کي مارئيءَ ڇو ٿي ياد ڪيو؟ تنهنجو سبب هيٺين مصرع ۾ ڄاڻايل آهي.

"ٽا جا ٽر بر جهل، پپون پائر وٽ ۾."

پپون لوڻڪ جي ڳنرن جهڙيون رنگ جون سايون ۽ ڇڙڪي وانگر ڪاڻڻ ۾ ڪٽيون ٿين ٿيون. ٿري ماڻهو اهي دل ڪري کائيندا آهن. اهي اڪثر موٺن ۽ ٻين ڪن ٻوٽن جي پاڙن ۾ پيدا ٿينديون آهن، مارئيءَ جي ملڪ ملير يعني ننگرپارڪر تعلقي جي ڏاڪٽي ياڳي جا ڪيترا مالدار اڄ تائين پپن ۽ ٻين ڏٿن خاطر پائر جي وٽ (ڪناري) سان وڃي ڪنا ٿين ٿا. اُتي ڏسو تہ اهي ڏٿ بہ پيا ڏورين ۽ پاڻ ۾ رهاٽيون بہ پيا ڪن. شاهہ صاحب اُتان لنگهندي شايد اهڙيون محفلون ڏٺيون هيون، جن جو ذڪر مٿينءَ مصرع ۾ ڪيو اٿس.

هن مند مارو سنرا ويڙهيين وڳ وارين،
ڇڇين ڇيڪاريو ڇيلڙا پٽين پهرائين. (مارئي)

هنن سٽن سمجهڻ لاءِ سرزمين جي واقفيت کپي. ڇڇان معني ڇڇيءَ يا ڪلرائي زمين مان. ٿر ۾ اُتر طرف ڪلر اڪثر ڪونهي، رڳو ڀٽون ئي ڀٽون آهن. ٿر ٻويزن جو ڏاکڻو ڀاڱو جو ڪڇ جي رڻ کي ويجهو آهي، تنهن ۾ ڪيتريون ٻنيون سمي پائي ڇڇيون (ڪلرائيون) ٿي وينديون آهن. رڻ جي ڪس (دنگ) سان نہ رڳو ڇڇيون پر "سنون" بہ آهن. سن معنيٰ لوڻ جي سمہ جنهن ۾ پاڻي سيمو ڪري، جمي لوڻ ٿئي ٿو. "موڪئي" نالي هڪ هاڪاري سن، ننگرپارڪر تعلقي ۾ آهي. برساتي موسم ۾ اهڙن هنڌن ڪلر سببان گوڏي جيڏي گپ ٿئي ٿي، جنهن ڪري سانوڻيءَ ۾ مالدار اُتان مال ڪاهي، پٽن يعني ڏاڍين زمينن ڏانهن ويندا آهن.

سرتيون دعا ڪجاهہ تہ پرم پاروڙيءَ رهي.

"پاروڙي" لفظ پائر جي ٿر جو آهي. رڍن جي ان اڪثر ملائي جي رنگ جهڙي ٿئي ٿي، پر جنهن رڍ جي ان اڇي قول ٿئي ٿي تنهن کي، توڙي ان مان نهيل لوئي کي، "پاروڙي" چوندا آهن. هيءَ سڀ ڳالهيون ڏيکارين ٿيون تہ شاهہ صاحب هتان لنگهيو هو. جوڳين کي گوريءَ جو مندر ۾ ڀٽائي گهوٽ کي مارئيءَ جو ملڪ ڏسڻو هو. اهي ٻئي هن پاسي آهن.

ملير

مارئي ملير جي وينل هئي. ملير جو ڳوٺ ننگرپارڪر تعلقي ۾ ننگرپارڪر شهر کان پري پارهن ڪوهہ ۽ گڏڙي اسٽيشن کان ائنيهہ ڪوهہ آهي. اُتي هاڻ نالي کي هڪ گهر بہ ڪونهي، باقي سڏ پنڌ پريان ڀالوا نالي ڳوٺ آهي، جنهن ۾ خاصخيلين ۽ ڀيلن وغيره جا جملي ٽيهہ کن گهر آهن. ملير واري پٽ ۾ هڪ وڏي پٿر جي ڪونڊي اڄ تائين رکيل آهي، جنهن بابت سچو ٿر ايئن ٿو چوي تہ مارئي انهيءَ ڪونڊيءَ ۾ پنهنجن ڇيلن کي پاڻي پياريندي هئي. هتان عمر ڪوٽ پنجاه ڪوهہ پنڌ آهي. شاهہ صاحب هتي آيو هو. تنهنجي ثابتي هيٺين مصرع مان ملي ٿي.

"جوءِ ڪشادي جيڏئين ملير موڪ مهاڙ."

ڀالوا جي ڳوٺ وٽ ست ڀٽون هڪ ٻئي سان اهڙو لاڳيتيون بيٺيون آهن، جو سٽن ئي ڀٽن جي هڪ يڪي ٻکر آهي. انهن ڀٽن جي اڳيان

جيڪو ڏهر آهي، تنهن ۾ ملير جو ڳوٺ آهي. ڳوٺ جي مهاڙي ايڏي وڏي آهي جو حيدرآباد جو سڄو شهر، هيرآباد سوڌو ان ۾ جيڪر سمائجي سگهي! شاهه صاحب اهو پٽ اکين سان ڏٺو هو تنهنڪري مٿين مصرع ۾ چيو اٿس ته ملير جي مهاڙي وڏي آهي ۽ اُتي جيڏين جي رهڻ لاءِ جاءِ ڪشادي آهي. هي سڀ اکين ڏٺيون ڳالهيون ڄاڻايون اٿس.

گوري

ننگرپارڪر کان چوڏهن ڪوه ۽ مارئيءَ جي ملير کان فقط ٻه ڪوهه ڪن پري گوري نالي هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، جنهن جي نزديڪ جين ڌرم وارن جو هڪ عاليشان مندر ٺهيل آهي. جين ڌرم وارا پارسناٿ جا پوڄاري آهن. پارسناٿ کي ”گوريچو“ به سڏين ٿا ۽ ان جي نالي پٺيان هيءَ ڳوٺ ۽ مندر سڏجن ٿا.

گوريءَ جو مندر حاطي اندر آهي ۽ اڳيان دالان اٿس. دالان جو ديدار ئي لک لهي! هتي رڳو سنگمرمر ۽ جوڌپوري پٿر جو ڪم ٿيل آهي. ويجهيءَ چڪ ۾ اهڙو عمارتي سامان ملڻ ئي ناممڪن آهي، تنهن ڪري هن عمارت جي سامان جي رڳو ڪٽائي ڪيترا هزار رپيا آئي هوندي. دالان جا ٿنيا سنگمرمر جا ٺهيل آهن ۽ ڇت گولائي تي اٿس. پٿين تي سهڻيون تصويرون چٽيل آهن.

دالان کان پوءِ هڪ وڏو صفو آهي، جنهن ۾ ٻنهي پاسن کان ڇهه ڇهه يعني جملي ٻارنهن ڪوٺيون آهن، جن جون ڇتيون گنبذ وانگر آهن، تنهن ڪري گوري مندر کي ڪي ”ڏيرا“ (ڏيورا) به سڏين ٿا. هر هڪ ڪوٺيءَ ۾ هڪ ٿلهو ٺهيل آهي، جنهن تي رڳو هڪ ڄڻو ويهي سگهي. شايد هيءَ مندر اصل مٺ يا گرو ڪل تي ڪم ايندو هو ۽ هر هڪ جوڳي يا برهمچاري پنهنجي پنهنجي ٿلهي تي ويهي يوگ ابياس ڪندو هو يا پڙهندو هو. پر متان ننڊ اچي وڃيس، تنهن ڪري ننڊ ڪرڻ جي اُتي جاءِ ڪانه اٿن. ٿلهي تي ويهي ڪو جهوٽا کائيندو ته مٿو يڪدم پٽ سان وڃي لڳندس جنهن ڪري جهٽ پٽ سجاڳ ٿيندو.

پهرين صفي کان پوءِ وري هڪ ٻيو صفو آهي، پر ان جو پٽيون پاسو ڪيتري قدر ڊٺو پيو آهي. اُتي هڪ وڏو شاهي ٿلهو ٺهيل آهي، جنهن مان ايئن ٿو سمجهجي ته سڀ پوڄن مهل اُتي اچي ڪٺا ٿيندا هئا.

مندر جي ٻاهران، پر احاطي جي اندر هڪ غفا نهيل آهي، جنهن ۾ هيٺ گهڙي وڃڻ لاءِ ڏاڪا آهن. شايد منڊاري يا آچاريہ (اُستاد) انهيءَ غفا ۾ وڃي يوگ ابياس ڪندو هو. ويجهڙائي ۾ سرڪار جي مرضي تي تہ اهو محفوظ ٿيل يادگارن جي آڪٽ هيٺ آڻجي، پر اوسواڙن اهو مندر سرڪار جي حوالي ٿيڻ نہ ڏنو. اهي اوسواڙ جي جين ڌرم جا آهن. تن جا بہ انصاف نہ وڃائبا جو اهڙو صنعت ۽ ڪاريگري جو ڳهڻو نڪي سرڪار جي حوالي ٿا ڪن نڪي پاڻ ان جي مرمت ڪرائين ٿا.

هن مندر جوڙائڻ جي اصل ڪهڙي مراد هئي، تنهن بابت ڪو بہ پڪ سان چئي نٿو سگهي. اهو اصل مٿ يا گروڪل ٿي ڪم ايندو هو سو رڳو دل جو انومان آهي. هيءَ مندر ڪنهن جوڙايو ۽ ڪيئن جڙيو سي سڀ ڳالهيون تواريخن ۾ ڄاڻايل آهن ۽ هن پاسي جا ماڻهو بہ زيارتين کي ٻڌائيندا آهن. اهو قصو هن ريت آهي!

ويرا واهہ ڪان سڏ پنڌ پري پاري ننگر ۾ منگهو نالي هڪ واپاري ذات جو اوسواڙ رهندو هو. هڪ لڳا مال خريدڻ لاءِ ننگر پارڪر کان ست ڪوهہ ڪن پري گجرات جي "پٽڻ" نالي شهر ۾ ويو. اُتي هڪ ڏينهن سپني ۾ ڪنهن ديوتا درسن ڏنس ۽ چيائينس تہ پارس ناٿ جو هڪ پتلو فلاڻي چاڪيءَ جي گهر ۾ پوريل آهي، سو ڪيئن بہ هٿ ڪر ۽ اتان ڪڍائي وڃي ڪنهن مندر ۾ رک تہ ناڪر توکي اڳٽيا ڏاڻ ڏيندو. صبح ٿيو تہ منگهي اوسواڙ سپني واري ڳالهہ سچي سمجهي، انهيءَ چاڪيءَ جو گهر پڇائي وڃي لڌو ۽ جنهن هنڌ جو سپني ۾ ديوتا ڏس ڏنو هوس، سو هنڌ کوٽائي اهو پتلو هٿ ڪيائين. ٻي رات تي تہ ديوتا وري سپني ۾ درسن ڏنس ۽ چيائينس تہ هاڻ اها ناڪر جي مورتي ڪڍائي، سو پنهنجي وطن وڃ، پر رستي ۾ ڪٿي بہ پٺ ڏانهن نہ نهارج. صبح جو سجاڳ ٿيڻ سان هن هڪ ڏاند گاڏي هٿ ڪئي، جا نم جي ڪاٺيءَ جي نهيل هئي. منگهو اوسواڙ اهو پتلو گاڏيءَ ۾ رکائي وطن ڏي وريو. واٽ تي ڪنهن نوڪر اچڻ سبب گاڏي پٺي پيئي. اتي ٿيون پيرو سپني ۾ ديوتا ڏسڻ ۾ آيس، جنهن چيس تہ پارس ناٿ جو پتلو هتي زمين ۾ هيٺ گهڙي ويو آهي. هاڻي هيئن ڪر جو انهيءَ پوتر استان تي هڪ مندر جوڙاءِ تہ ناڪر ڪندو تہ تنهنجي سدائين چڙهو چڙهندي ٿيندي. منگهو پوءِ سجاڳ ٿيو ۽ پتلو گم ٿيل ڏسي زمين ولڻ لڳو پر پتلي جو پتو ڪو نہ پيو.

آخر سپني واري ديوتا جي چوڻ موجب انهيءَ پٽ تي مندر جوڙاياائين جو گوريچا پارسناٿ جي نالي پٺيان "گوري" سڏجڻ لڳو.

ڪي تواريخ نويس چون ٿا تہ منگهو اوسواڙ اهو پارسناٿ جو پتلو پنج سئو رپيا ڏيئي ڪٿان خريد ڪري آيو هو ۽ سنہ 1376ع ۾ هيءَ مندر جوڙائي ان ۾ آڻي رکيو هوائين. هن جو مطلب هو تہ انهيءَ پتلي بابت ماڻهن کي جڏهن ڪا عجيب ڳالهہ ٻڌائيندس تڏهن ان جو چڱو قدر ڪندا. تنهن ڪري اها مٿين ڳالهہ پنهنجي مغز مان ڪڍي، هنڌين ماڳين هُلائي هوائين. تواريخ نويس ڄاڻائين ٿا تہ اهو پتلو گهڻن ڏنو هو. ٺاڪر جي مورتيءَ کي نرڙ تي ۽ ڀرن جي وچ ۾ هيري جي ڪٽي لڳل هئي ۽ ٻنهي ٻيين تي پڻ ٻہ ڪٽيون لڳل هيس. ڪيترا سال اهو پتلو هن مندر ۾ رکيو هو. ڪئپٽن ريڪس پنهنجي ڪتاب ٿر جي احوال ۾ لکي ٿو تہ ويرا واهہ جو سوڍو ستوجي سنہ 1716ع ۾ اهو پتلو هتان ڪڍائي ويو ۽ ٻڪاسر وارو قلعو جو پاڻ جوڙايو هوائين، تنهن ۾ اهو پتلو وڃي رکايو هوائين. ستو جي اهو پتلو هڪ نم جي وڻ جي پاڙ ۾ پوري رکندو هو ۽ ٻارهين مهيني ٻڪا سر ۾ ميلو هڻائيندو هو. انهيءَ ميلي ۾ ماڻهن کان چڱي ڏڪڻا وٺي پوءِ هنن کي ٺاڪر جو درسن ڪرائيندو هو. هڪ لکاپتڻ واڻياڻيءَ کي انهي ٺاڪر جي درسن جي گهڻي پياس هئي، تنهن جڏهن نو هزار رپيا ڏنس تڏهن ٺاڪر جي درسن ڪراياائينس! اهڙي طرح سوڍي ستوجيءَ جهجهو ئي ڌن ڪمايو. ستو جيءَ پوءِ اهو پتلو هڪ گڊ (قلعي) ۾ آڻي رکيو، جتي سال بسال ميلو هڻائيندو هو. بعضي اهو ميلو پالنپور رياست جي مور واڙا شهر ۾ هڻائيندو هو تہ اُتي جا ماڻهو ويرا واهہ اچڻ جي تڪليف کان ڇٽن. مور واڙا ڏي اهو پتلو نيندو هو، تہ ان جي سنڀال لاءِ هڪ سئو سوار پاڻ سان ڪٺندو هو. انهيءَ ميلي تي لکين ماڻهو ايندا هئا. ڪيترائي جوڳي بہ ڏاڍيءَ سڪ مان اُتي اچي ٺاڪر جو درسن ڪندا هئا. اهڙي طرح مور واڙا ۾ ڪيترا ميلا لڳا، جن مان پويون 1822ع ۾ لڳو.

سنہ 1832ع ۾ سنڌ جي ميرن جو هڪ ماڻهو انهن سوڍن ماريو. انهيءَ سال اهو پتلو پونجا جي نالي هڪ ٺاڪر جي هٿ ۾ هو. پونجا جي گرفتار ٿيو پر سگهوئي مري ويو. تنهن ڪري اڄ تائين ڪنهن کي بہ خبر ڪانهي تہ اهو پتلو ڪهڙي هنڌ پوريو هوائين. جين ڌرم وارا اڄ تائين ڪٿان جو ڪٿان اچي اهو مندر هر سال پيٽيندا آهن، جو هيءَ آستان سندن تيرت جي جاءِ آهي.

گوريءَ جي مندر جي نزديڪ هڪ پڪ سرو برج ٺهيل آهي جو "پولن آستاڻ"، سڏجي ٿو. نيئر (جوڌپور) جو راجا پولن، جو راٺوڙ نسل مان هو سو ڏاڙيلن جي پٺيان پيو هو ۽ انهيءَ هنڌ ڏاڙيلن ماريو هوس. انهيءَ خون واري هنڌ اهو يادگار 1742ع ۾ جوڙايو هوائون.

"ڪاروڙيان ڪٽي ويڙهي جهپ ويا" (مارئي)

هن مصرع ۾ شاهہ صاحب مارئي جي واتان چوائي ٿو تہ منهنجا مارو ڙا ڪاروڙي مان لڏي ويڙهيءَ جهپ ڏي ويا. ڪاروڙي جو ڳوٺ مارئي جي ملڪ ملير جي پريان ننگر پارڪر تعلقي جي ڏکڻ ڏي ڪڇ جي رڻ ڪنڌيءَ تي آهي. شاهہ صاحب ننگر پارڪر ۽ پوڏيسر مان ٿيندو ڪروڙي ڪان هلي، مارئيءَ جو ملڪ گهمندو ۽ گوري مندر ڏسندو ويڙهي جهپ ڏي ويو هو. هيءَ پنهنجي سفر جو ذڪر ڪيو اٿس، پر ظاهري رڳو مارئي جو نالو ڪيو اٿس. اها ڳالهہ وسهڻ ئي مشڪل آهي تہ مارئيءَ جا مائٽ ويجها وسيل پاسا ڇڏي ڪڏهن بہ ويڙهي جهپ جهڙي سڃي ڳوٺ ۾ ويا هوندا. مٿينءَ مصرع مان تنهن ڪري اهوئي انومان ڪڍڻو پئي ٿو تہ پاڻ پاٺر جو ٿر لتاڙي، ويڙهي جهپ ڏي ويو هو. انهيءَ سموريءَ واٽ جو جيڪو ذڪر ڪيو اٿس، خاص ڪنهن هڪ هنڌ بابت نہ آهي، پر سڄي ٿر جو عام احوال آهي، تنهن ڪري اُنجو ذڪر پوءِ ڪبو. هتي اول ويڙهي جهپ جو احوال ڏجي ٿو.

ويڙهي جهپ:

ويڙهي جهپ جو ڳوٺ ڏيپلي جو اُتر الهندي طرف، ڏيپلي جي شهر ڪان ٽن ڪوهن جي مفاصلي تي آهي. ويڙهي جهپ وڃڻ لاءِ جهڏو گدام استيشن تي لهڻو پوي ٿو جتان ويهہ ڪوهہ ڪن پٽن جو پنڌ ڪري هتي اچجي ٿو. هيءَ هڪ ننڍڙو ڳوٺ آهي، جنهن ۾ پنج ست گهر ڻَڪُرَن جا، چار پنج گهر بجيرن جا ۽ ٿورا گهر پيلن ۽ مينگهواڙن جا آهن. جملي ٽيهہ ڪن گهر ٿيندا. هن ننڍڙي ڳوٺ جو ناماچار پارو فقير جي ڪري آهي، جو شاهہ صاحب ڪان گهڻو اڳ ٿي گذريو آهي. انهي قديم وقت ڪان وٺي هن جو ميلو اڄ تائين لڳندو اچي. رسالي ۾ هن ڳوٺ جو نالو آيو آهي، تنهن مان سمجهجي ٿو تہ شاهہ صاحب ۽ جوڳي هن درويش جي درگاهہ جي زيارت ڪرڻ يا اُتي جي ميلي ڏسڻ لاءِ ويا هئا.

پارو فقير جنهن کي عام طرح ”پار برهم“ چوندا آهن، سو اصل انجار جي شهر جو ويٺل هو. اهو شهر ڪڇ ڀڄ ڏي آهي. هو ڪڇي برهمڻ هو. مئڪن نالي هڪ سنياسيءَ کان اُپديش وٺي يوگ ابياس ڪيائين ۽ سڄي عمر برهمچاري ٿي رهيو. هو پوءِ ويراڳ ورتي ڏاري، رمتن جوڳين وانگر گهمندو ڪڇ جو رڻ لتاڙي، سنڌ ۾ آيو ۽ هن ويڙهي جهپ جي ڀڳوٺ ۾ اچي رهيو. انهي وقت ۾ به هتي ڀيل رهندا هئا، جي اڄ تائين اڇوت ذاتين جي دفعي ۾ ليکجن ٿا. پارو فقير چوي ٿو ته پنهنجي ذات پات جو ايمان ڏاري، اڇوت ذاتين کان جنهن ڇو؟ ڇو؟ ڪري پاسو ڪيو سو انسان ڪهڙو؟ پاڻ برهمڻ ٿي هتي جي ڀيلن جي شيوا ڪرڻ لڳو!

ويڙهي جهپ جا ماڻهو جو ڪم ڪار ڪري ٿڪجي ٽٽجي سمهي پوندا هئا ته هي سيني جي گهرن جا پاڻي جا دلا ڀري رکندو هو ۽ جهنگ مان ڪاٺيون پنهنجي مٿي تي کڻي، اهي به گهر گهر ۾ رکي ويندو هو. بعضي ته ان به ڏري رکندو هون. هن جي اهڙي هلت خود ڀيلن کي تعجب ۾ وڌو. اهي چون ته ڀين هندن جو اسان سان پلئو لڳي ته وڃي ڪپڙن سوڌو سنان ڪن ۽ هيءَ برهمڻ ٿي اسان جي پاڻ ٿهيل ٿو ڪري!

پارو فقير پوءِ موٽي پنهنجي ملڪ ويو ۽ پنهنجن مائٽن کي چيائين ته آءٌ ويڙهي جهپ ۾ ديهي ڇڏيندس ۽ توهين منهنجي سمانڌي اُتي جوڙائجو ته مر ته ياد رهي ته ذات پات جي ڀيد ڀڃڻ جو آرنڀ اول اُتي ٿيو هو. هو پوءِ مائٽن کي وٺي ويڙهي جهپ ۾ آيو ۽ يوگ آسن ۾ ويهي مائٽن کي چيائين ته هاڻي منهنجي مٿان مٽي ورايو ۽ جيئري ئي سمانڌ ڏيوم. اهڙي طرح هن جيئري ئي سمانڌ ورتي. اهو رواج جوڳين جو آهي. اها ساڳي سمانڌ اڄ تائين آهي جنهن تي هر سال جيٺ (مئي–جون) مهيني جي پنجين تاريخ کان وٺي وڏو ميلو لڳندو آهي جو پندرهن سترهن ڏينهن سانده هلندو آهي.

ويڙهي جهپ جي ميلي جو نمونو ئي اوُر آهي. هتي نڪي پينگهون ۽ ملاکڙا، نڪي طائفا تماشا ۽ رانديون ٿين. هتي جا ڀيل جاتين لاءِ ڪچيون لانديون جوڙيندا آهن جن جي چوڌاري لوڙهو ڏيئي ڇڏيندا آهن. لوڙهي جي ٻاهران پندرهن ويهه هَٽَ کُلن ٿا جتان هر ڪا شيءِ ملي سگهي ٿي، باقي لوڙهي جي اندر جتي پائي وڃڻ جي منع به آهي.

ميلي وارن ڏينهن ۾ جاتي صبح جو سويل اُٿي، سنان پاڻي ڪري، پوڄي پنو

ڪڏي ويهي پڙهن. صبح جا نو يا ڏهه لڳن ته پڇن پاءُ شروع ٿئي ٿو جو ٻارهين بلڪ هڪ بجي تائين هلي ٿو. انهيءَ وچ ۾ ڪنهن سيٺ کي پڳيه ڪرڻو هوندو ته راڌائو چانورن ۽ دال جون ديڳيون رڌي تيار ڪندا. هتي دال کي "ڪيرٽي" چون. گهڻو ڪري ميلي جا سڀ ڏينهن برهم ڀوڄ ٿئي ٿو جنهن ۾ هر هڪ برهمڻ کي ڪاڌو ۽ ڏڪڻا ڏين ٿا. ٻپهرن جو گهڙي ڪن اک لائي پوءِ اُٿي ڪتا ڪن. جا ڪلاڪ ڏيڍ هلي ٿي. ڪٿا کان پوءِ وري پڇن پاءُ ڪن. جو سنجها تائين هلي ٿو. ڏئي تي وٽ چڙهي ته سڀ جاتي زالين مڙسين وچي سمانڌ وٽ ڪنا ٿين. اُتي مهاديو جي آرتي ۽ استتي ڪندا آهن ۽ پوءِ روٽ ورهائيندا آهن. آرتي پوري ڪري پوءِ مانيءَ ٽڪر کائي وري پڇن ڪرڻ وهن. سڄي رات پڇن هلي ٿو. هتي جهڏي گدام، جيمس آباد، بدين، ٽنڊي باگي، جاتي، سجاول ۽ ٻين هنڌن جا سيٺيون ۽ برهمڻ اچن ٿا. پارو فقير جي سمانڌ مٿان ڇٽ ٺهيل ڪانهي، جو هتي ڇٽ جوڙائڻ توڙي ٻئي ڪنهن به ناٽ يا اڏنبر جي منع آهي.

سمانڌ کان ٿورو پري هڪ پٽ تي ميلي جي ڏينهن ۾ هڪ چار جي وڻ وٽان ٻتي لڳا جوت ڏسڻ ۾ ايندي آهي. جاتي چون ته اها ڪرامتي جوت آهي ۽ ازغيبي پيدا ٿئي ٿي. پڇا بعد معلوم ٿيو ته ويڙهي جهپ جا ڪي پيل ٽڪر جي ڪني ۾ ٽنگ ڪري ان ۾ ٻريل متو وجهندا آهن جنهن جي روشنائي پريان ڏسڻ ۾ ايندي آهي.

"ڳڙ جاٽي ڳڙ جي ڳوٺري جاٽي."

پراڻ:

وٺا پٽ پراڻ جا وٺيون ساماريءِ،
ڪکر ۾ ڪاريءِ، وچڙين پسو ويس ڪيا.(سارنگ)

"پراڻ" پراٽي درياهه جو نالو آهي. اڳي ڍورو نارو پراڻ ۾ اچي ڇوڙ ڪندو هو. هن وقت ڦليلي واهه حيدرآباد جي پريان هلي، ٽنڊي محمد خان ۽ بدين تعلقن کي آباد ڪندو هن پاسي پراڻن سان اچي گڏيو آهي، جنهن ڪري هتي مڇي ۽ ٻوراٽي جام ٿئي ٿي ۽ گاهه پنو به ٿئي ٿو.

شاهه صاحب ويڙهي جهپ کان ڏيپلي ۽ راحمڪي بازار مان ٿيندو پراڻ طرف آيو آهي. هيءُ لاڙ جو پاسو آهي تنهن ڪري سمجهجي ٿو ته هيڏي وڏي سفر کان پوءِ پنهنجن لاڙ وارن ماڻٽن کي منهن ڏيکاريندو پوءِ پنهنجي ڳوٺ ويو هو.

شاهہ صاحب جي مکيہ سئرن جي ذڪر ڪندي ڄاڻايو ويو آهي تہ پڇاڙي وارن ڏينهن ۾ ڪربلا معلي جي زيارت ڪرڻ سانگي ونگ ولهار پرڳڻي مان ٿيندو اڳتي وڌيو تہ ڪنهن مريد واٽ تان موٽايس. هاڻوڪي ٽنڊي باگي تعلقي جو هڪ ڀاڱو ونگ ولهار سڏبو هو ۽ اهو ڏيپلي تعلقي سان لڳو بيٺو آهي. انهيءَ گهمري بہ شاهہ صاحب کي پراڻ جو پتڻ لنگهڻو پيو هوندو. اهو سفر جو جيتوڻيڪ پڇاڙيءَ وارن ڏينهن ۾ ڪيائين تہ بہ اسين جڏهن پاڻ اڃي پراڻ تائين پهتا آهيون تڏهن اُتيئي ان جو ذڪر ڪريون ٿا.

ڪربلا ڏانهن ڏيندي:

شاهہ صاحب جي وقت ۾ بلڪ هن کان ڪيترا سئو ورهيہ اڳي، جيڪي حج ڪرڻ ويندا هئا سي عام طرح ڪڇ ڏي ويندا هئا ۽ اُتان وچي جهاز ۾ چڙهندا هئا. ڪڇ ملڪ ڪجهہ وقت دهليءَ جي مغل بادشاهن جي تابعي هو جنهن ڪري ڪڇ جو راءُ ڪيترا سال دهليءَ جي بادشاهہ کي ڏن ڀريندو هو. آخر جهانگير بادشاهہ اهو ڏن معاف ڪيس ۽ ان جي عيوض مٿس هيءَ فرمائش رکيائين تہ دهليءَ ۽ ٻين پاسن کان جيڪي حاجي اچن تن کي هر طرح جون سهوليتون ڏيئي جهاز ۾ چاڙهي ڇڏج. اهي ۽ ٻيون ڳالهيون جي تواريخن ۾ ڄاڻايل آهن سي ڏيکارين ٿيون تہ اڳي سنڌ جا مسلمان ماڻهو بہ حج ڪرڻ لاءِ ڪڇ کان ويندا هئا. رسالي ۾ ڪڇ جي رڻ جي هڪ ڳالهہ آهي تنهن ڪري سنڌ ڏي موٽڻ کان اڳ رڻ جو چڪر هڻي پوءِ پنتي موٽنداسين.

ڪڇ جو رڻ:

ڪڇ جو رڻ ڏسڻ جهڙو آهي! اُبرندي کان الهندي تائين اسي ڪوهن ۾ ۽ اُتر کان ڏکڻ تائين سٺيهن ڪوهن ۾ سرارو هليو ٿو وڃي. سنڌ گزيٽئر مان معلوم ٿئي ٿو تہ اڳي ترپارڪر طرف سمنڊ هو جنهن جو منهن ڪڇ جي رڻ کان هو. پوءِ ڌرتيءَ ڌبڻ ڪري حالتون ڦري ويون. اڳي سنڌو ندي لکپت کان گهاڙي شيخاڻي تعلقي بدين طرف وهندي هئي ۽ ان ۾ ڏنگيون ۽ جهاز هلندا هئا. جي سنڌڙي توڙي راحمڪي بازار وٽ اچي پڳهہ هڻندا هئا. مطلب تہ هتي ڪجهہ وقت کارو (سمنڊ) ۽ ڪجهہ وقت مٺو (درياهہ) هو. هتي جي پاڻيءَ بابت تواريخن مان پڪا ڏس پتا ملن ٿا. عيسوي سنہ کان سوا ٽي سئو کن ورهيہ اڳي سڪندر اعظم هتان لنگهيو تہ هتي ڇولين پئي ڇاڪا

ڏنا! عيسوي يارهين صديءَ جي شروعات ۾ محمود غزنوي هتان ٿي لنگهيو ته جنهن تنهن پٺيءَ ٻپ ڏنس ته هتي جون لهريون تنهنجو لشڪر لوڙهي ڇڏينديون. هتان شايد سگهوئي پوءِ پاڻي سڪو آهي، جو سنه 1362ع سلطان فيروز شاهه جي لشڪر ڪيتريون راتيون رڻ ۾ گهاريون پر هن جي ڏينهن ۾ ته هتي جي پاڻيءَ جو ذرو به ذڪر ڪونهي.

راحمڪي بازار وٽان بيهي رڻ ڏي نهاربو ته نهايت عمدو نظر ايندو. رڃ ڪنهن نه ڏٺي هجي ته هتي ڏسي. ڏاڍا رنگ ٿي ڪري! پريان پاڻ ته سچو پٽ پاڻيءَ سان پريو پيو آهي، پر ويجهو وڃي ڏس ته ڪوڙ جو مثلو ڪوڙا! ڪڇ جو رڻ ڪنهن مهل اٿندو آهي، تنهن مهل ننڍڙيءَ شيءِ بلڪل وڏي ڏيکاري ڏيندي آهي. مثلن پٽ ۾ ڇيٽو پيو هوندو ته پريان ايئن پيو پائنبو ته ڪو راڪاس پيو اچي جنهن جي چوٽي آسمان سان پيئي گسي! هلندڙ اٺ جي ٽنگن جو پاڇولو اهڙي ڏيکاري ڏيندو آهي جو ڄڻ ته ڪو زمين تان آسمان ۾ وڏيون شاهي تراريون هڪ ٻئي پٺيان تڪڙيون تڪريون پيو هٽي! جيڪڏهن رڻ ۾ ڪا به پهر نه هوندي ۽ پٽ به صفا پيو هوندو ته به پريان ايئن پيو پائنبو ته ڪو وڏو جبل بيٺو آهي، جنهن جي اڳيان درياهه پيو وهي! هن نڳنٽي نماءَ کي ”رڃ“ چئبو آهي.

ڪڇ جي رڻ ۾ اڳي ڪيترا قلعا ٺهيل هئا، جن جا نشان اڄ تائين بيٺا آهن. راحمڪي بازار کان ڏيڍ ڪوهه کن پري ڏکڻ ڏي اڳي ”ڪانجي ڪوٽ“ هو. ڪڇ جي راءِ جو صوبو ڪانجي نالي هتي رهندو هو، تنهن اهو ڪوٽ جوڙايو هو. شاهه صاحب اهو ڏٺو هوندو. چاڪاڻ ته اهو غلام شاهه ڪلهوڙي جي ڏينهن ۾ ڀڳو هو.

راحمڪي بازار کان نوَ ڪوهه پري ڏکڻ ڏي ”سنڌڙي“ نالي هڪ وڏو بندر هو. امپيريل گزيٽيئر ۾ ڄاڻايل آهي ته ڪلهوڙن جي صاحبي ۾ درياهي چورن هن پاسي رڻ ٻاري ڏنو هو. تنهن ڪري ڪڇ جي راجا راڻدون هتي اهو قلعو جوڙائي، اُتي چوڪيدار ويهاريا هئا. سنڌڙي وارو قلعو 1819ع واري زلزلي ۾ زبون ٿي ويو.

ڪڇ جي رڻ ۾ 16 جون 1819ع تي ڌرتي ڌٻي، ته سنڌڙيءَ جي اُتر ڏي پنجاهه ميلن ۾ رڻ جي وچواري زمين مٿي چڙهي آئي، ۽ ٻنهي پاسن کان ڌرتي ايترو جهٽ جهڪي ويئي، جو ڏوٻي بند ٽيڻ ڪانپوءِ اٿل زمين هڪ وڏي بند

مثل تي بيٺي. اهو بند ازغيبي نهيو تنهن ڪري اُن جو نالو رکيائون "الله بند" يعني ڏٺيءَ جو پيدا ڪيل بند. اُهو الله بند اڄ تائين بيٺو آهي.

راحمڪي بازار کان جيڪڏهن رڻ ٿي رڻ ۾ ڏيئي پيچ ڏي وڃبو ته سنڌڙي وارو طرف نه وٺبو پر ڪانجي ڪوٽ کان "ونگر" نالي ڳوٺ ۾ وڃي، پوءِ مصري واري کوهه تي منزل ڪبي، اتان "ڪائوري" نالي ڳوٺ لنگهي اڳيرو ٿبو ته ايندي "ٻني"، جا ڪيترن ڪوهن ۾ آهي. سڄي پٽ ۾ جتي پاٽمرادو وڻ ٿڻ ۽ ٻوٽا پيدا ٿين تنهن کي ڪڇي لوڪ "ٻني" چوندا آهن. ٻنيءَ ۾ جيڪي ڳوٺ آهن تن مان لنگهي، "ڪاري" ندي اڪري پيچ ۾ وڃبو آهي. هيءَ اها واٽ آهي جتان شاهه صاحب کي سنڌس ڪنهن مريد موٽايو هو. هو پوءِ پراڻ لنگهي موٽي سنڌ ۾ آيو هو ۽ امامن لاءِ افسوس ظاهري ڪندي سر ڪيڏاري وارا بيت چيا هوائين.

"ارڻ ٻڌي ابڙي ٿي رڻ ۾ رڪ رئي"

ڪڇ جي رڻ ۾ سلطان علاؤالدين خلجي ۽ ابڙي سمي جي وچ ۾ وڏي لڙائي لڳي هئي. دودي چنيسر جي قصي مان معلوم ٿيندو ته چنيسر کي پڳ به ملي هئي ته به هو علاؤالدين بادشاهه کي وٺي آيو هو. ڪڇ جي رڻ ۾ راحمڪي بازار کان ٿي ڪوهه کن پري "وڳهه ڪوٽ " هو جو سومرن جو تختگاهه هو. انهيءَ ڪوٽ جُو ويرانو شاهه صاحب ڏٺو ته انهيءَ لڙائي بابت چيائين، جي رسالي جي سر بلاول ۾ ڏنل آهن.

ڀاڱو چوٿون

جيسلمير ڏي ويندي

شاهه جي رسالي ۾ اهڙو ڪو به اشارو ڪونهي، جنهن مان سمجهي سگهجي ته هو جوڳين جي سنگ ۾ جيسلمير ويو هو. ڀائنجي ٿو ته يڪي سريا ٻين ڪن قافلن سان گڏ ايڏو وڏو سفر ڪيو هوائين. هن وقت جيسلمير وڃڻ لاءِ راجا واري گاڏي ۾ چڙهي، ٻاڙ مير اسٽيشن تي لهڻو پوي ٿو جتان جيسلمير سڄا سارا پنجيتاليهه ڪوهه پنڌ آهي. هاڻي انهي پاسي موٽرون هلن ٿيون، تنهن ڪري ايڏو پنڌ به گهڻو نٿو لڳائي، باقي اڳي انهيءَ پاسي وڃڻ جهڙي تهڙي جو ڪم نه هو.

راجا واري گاڏي نهي، سا ڪلهه ڪالهوڻي ڳالهه آهي. آگسٽ 1892ع ۾ حيدرآباد کان شادي پلي تائين ۽ سنه 1900ع ۾ شادي پلي کان جوڌپور تائين گاڏي جاري ٿي، اڳي جڏهن آگ گاڏي ڪا نه هئي، تڏهن حيدرآباد مان نئين ڦليلي وارو رستو وٺي، ٽنڊي جام ۽ ٽنڊي الهيار ڏي وڃبو هو. ٽنڊي الهيار کان وٺي عمر ڪوٽ تائين رڳو واريءَ جا ڍڳ لڳا پيا هوندا هئا. هينئر اُنهي وات تي ميرپورخاص جو شهر آهي، پر اهو شاهه صاحب جي وقت کان گهڻو پوءِ جو نهيل آهي. اهو شهر سنه 1806ع کان وٺي گهڻو وڌيو آهي. هينئر ميرپورخاص جا شهر سچ پچ ته به آهن، مير پورخاص پراڻي ۽ نئين، پر ٻئي شهر گڏيا پيا آهن، تنهن ڪري هڪڙي ئي نالي سان سڏجن ٿا. شاهه صاحب جي وقت ۾ اهو پاسو سڃو هوندو هو. قافلا اهو سڃو پٽ لتاڙي، امرڪوٽ ويندا هئا ۽ اُتان گذري کان جيسلمير ۽ جوڌپور ويندا هئا. اها وات اڄ تائين قائم آهي. شاهه صاحب به اها وات ورتي هئي، تنهن ڪري اُنهيءَ وات جو امرڪوٽ کان وٺي بيان ڪجي ٿو.

امر ڪوٽ:

اج ڪلهہ جنهن شهر کي ”عمرڪوٽ“ سڏيو وڃي ٿو تنهن جو صحيح نالو ”امر ڪوٽ“ آهي. سيني آڳاٽين تواريخن تواريخن جهڙوڪ تاريخ فرشتہ، منتخب التواريخ ۽ ٻين ڪتابن مثلاً ڪرنل ٽاڊ جي راجستان جي احوال ۾ صحيح نالو ”امر ڪوٽ“ لکيل آهي، ياڻنجي ٿو تہ ويجهڙائي ۾ ڪن ايئن سمجهيو تہ اهو شهر عمر سومري جو ٻڌايل آهي، تنهن ڪري ”عمرڪوٽ“ سڏڻ جو رواج پيو. حقيقتون اهو شهر تڏهن ٻڌو جڏهن عمر سومرو اچا ڄائو ئي ڪين هو. عمر سومرو عيسوي چوڏهين صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي، پر تواريخن ۾ امر ڪوٽ نالو 1156ع جي احوالن کان بہ اڳ ڄاڻايل آهي. امر ڪوٽ تي امر سنگ نالي هڪ سوڍي راجپوت جو نالو پيل آهي ۽ اهو ”امرپور“ بہ سڏبو آهي.

امر ڪوٽ وڃڻ لاءِ عام طرح ڇوڙ اسٽيشن تي لهبو آهي، جتان اهو شهر ڇهہ ڪوهہ پري آهي. ڪي ڍوري ناري اسٽيشن تي لهن ٿا، جتان ساڍا ست ڪوهہ پنڌ آهي. ڇوڙ ۽ امر ڪوٽ جي واٽ تي ٽوريون ٽوريون ننڍيون ڀٽون آهن. ڪن هنڌ رستي جي ٻنهي پاسن کان ڳچ پنڌ پري نشيب واري زمين آهي، جا آبڪلاٽيءَ ۾ ٻوڏ هيٺ اچي ٿي. اُتي ڍنڍون آهن، جنهن ڪري ڪيترا عملدار هن پاسي شڪار ڪرڻ ويندا آهن.

”ڪن اچي امر ڪوٽ تان وسايا ولهار“ (سارنگ)

ولهار يعني غير آباد زمين، جنهن ۾ جهنگلي وڻ ٽڻ ۽ ٻوٽا قدرتي طرح اپرن. اهي ولهار امر ڪوٽ جي آسپاس آهن ۽ ڇوڙ واري رستي تان بہ ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

امر ڪوٽ ۾ جيڪي ڏسڻ جهڙا هنڌ آهن، تن مان پهريون ۽ مکيہ آهي ”ڪوٽ“، جو شهر جي منهن ۾ مارڪيٽ توڙي اسپتال کي ويجهو آهي. اهو ڪوٽ ڪڏهن جوڙيو سو احوال هينئر بہ ملي سگهي ٿو. ڪرنل ٽاڊ ڄاڻايو آهي تہ راجپوتانا سڄي، وچوارو وڏين ڀٽن سان واريا‌سو ملڪ ”مارو سٿل“ يعني موت جو ٿر سڏبو هو. انهيءَ سڄي ٿر جا واسي اصل پرمار راجپوت هئا، جن پنهنجي حد ۾ جدا جدا هنڌن تي نوڪوٽ جوڙايا هئا، جنهن ڪري مارو سٿل کي ”نوڪوٽي“ بہ سڏيندا هئا. اُنهن نون ڪوٽن مان هڪ جيسلمير طرف لڊاٽي ۾، ٻيو روهڙيءَ جي ويجهو الوڙ ۾ ۽ ٽيون امر ڪوٽ ۾ هو. سنڌ

گزيٽيئر مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌ ۾ جڏهن ميرن جي صاحبي هئي، تڏهن پرمار سوڍن راجپوتن سومرن کان امر ڪوٽ واري لڙائي سنہ 1626ع ۾ لڳي (جڏهن عمر سومرو اڃا ڄائو ئي ڪو نہ هو). هن مان بہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ امر ڪوٽ جو شهر توڙي قلعو عمر سومري کان گهڻو آڳاٽا آهن.

حيدرآباد واري قلعي کان هيءُ ڪوٽ گهڻو ننڍو آهي، هن جون پٽيون اونچائيءَ ۾ پنجٽيهہ فوٽ کن ٿينديون. ڪوٽ جو مهڙ وارو پاسو جتان اندر گهڙجي ٿو اهو اڃ بہ چڱي حال ۾ بيٺو آهي، باقي ٻين ڪيترن هنڌان پٽيون ڀڳيون ڀڳيون آهن. انهيءَ مهڙ واري پاسي ڪوٽ جي پٽين تي ڪي اکر اڪريل آهن. جيتوڻيڪ سمجهڻ ۾ نٿا اچن تہ بہ ايترو ظاهر آهي تہ اهي ديوناگري اکرن جهڙا آهن ۽ انهن ۾ لاڪنائون بہ ساڳيون ديوناگري واريون آهن، جنهن ڪري پڪ ٿئي ٿي تہ اهي اکر هندن جا اڪريل آهن.

"منهنجي آهہ اها ڪڏهن ڪيرائيندي ڪوٽ کي"

هيءُ اهو ڪوٽ آهي، جنهن ۾ عمر سومري ٿهر ڪري ويچاري مارئي کي آڻي قيد ڪيو هو. مٿين مصرع ۾ شاهہ صاحب مارئي جي واتان چوائي ٿو تہ منهنجي اندر مان جيڪا آهہ ٿي نڪري سا ڪڏهن ڪوٽ کي ڪيرائي پورو ڪندي. جيڪس مارئي جي آهہ اگهي آهي، جو هن ڪوٽ جون آڳاٽيون جايون ڪيترن ورهين کان ڀڄي ڀري ويون آهن ۽ اُنهن جي بدران هاڻي مختيارڪار جي آفيس، ڊسٽرڪٽ بنگلو ۽ ٻيون جايون بيٺيون آهن.

ڪوٽ جي مٿان ٿل تي چڙهڻ لاءِ شاهي ڏاڪڻ ٺهيل آهي. هتي ميرن جي صاحبي جون ٿوريون توبون رکيل آهن، جي ڪم اچڻ جهڙيون ڪينهن. هڪ توب تہ عجب اسرار آهي. اُن جي ڇيڙي وٽ هڪ ننڍڙو سوراخ آهي، تنهن ۾ ڪک، تيلي يا سنهڙو ڏنڊڻ وجهبو تہ پاڻي ڀڄي نڪرندو! انهي سوراخ مان برسات جو پاڻي اندر ويندو هوندو تہ عجب ڪونهي، پر اهو پاڻي ڪڏهن بہ سڪي نٿو تنهنجو سبب اڃ تائين ڪو بہ سمجهي نہ سگهيو آهي. شايد جنهن ڌاتوءَ مان اها توب ٺهيل آهي، تنهن ۾ اهڙي ڪا خاصيت آهي. جا پاڻيءَ کي سڪڻ نٿي ڏئي.

هندستان جو هاڪارو اڪبر بادشاهہ امر ڪوٽ ۾ ڄائو هو. انهيءَ تواريخي ڳالهہ جي يادگيريءَ لاءِ ڳوٺ ڪيجراڙي تعلقي امر ڪوٽ شهر جي ٻاهران اُتر طرف هڪ يادگار 1898ع ۾ جوڙايو هو جو اڃا چڱي حال ۾ بيٺو

آهي. انهيءَ يادگار تي اڪبر بادشاهه جي ڄمڻ جو سال 942 هجري ڄاڻايل آهي، جا غلط ڳالهه آهي. لکندڙ ڇهن سالن جي چُڪ ٿي آهي. اڪبر بادشاهه رجب مهيني جي پنجين تاريخ هجري سنه 949ع ۾ ڄائو هو يعني هن جي جنم جي تاريخ 14 آڪٽوبر 1546ع آهي. ڇا ڏجي اڪبر بادشاهه ۽ ڇا ڏجي هن خسيس يادگارا هتي ته ڪو عاليشان يادگار هن هر دلعزيز بادشاهه جي شان پٽاندڙ ٺهڻ گهرجي.

امرڪوٽ جي ڀاهران ميل سوا پنڌ تي "مومل جي ماڙي" جو ويرانو آهي. شاهه صاحب اها ماڙي چڱي حالت ۾ ڏٺي هوندي، ڇاڪاڻ ته 1910ع ۾ ٻه اها گهڻي قدر سالم بيٺي هئي. اُتي ڏاڪڻ ٺهيل هئي جنهن تان مٿي چڙهي سگهبو هو. 1924ع ۾ ڏٺو ويو ته اها ماڙي ايتريقدر زبون ٿي ويئي هئي جو سرون به پري اٿو تي ويئون هيس. اها ماڙي ڪٿي جڙي سو سمورو احوال مومل راڻي جي قصي مان معلوم ٿيندو.* راڻي مينڌري جو پڙو (ڊٺل قلعي جو نشان) امر ڪوٽ کان ست ڪوهه پري صوفي فقير جي ڳوٺ وٽ آهي.

امر ڪوٽ واري قلعي ۾ هڪ کوهه آهي. چون ٿا ته راڻي مينڌري کي همير سومري انهيءَ کوهه اندر هڪ هفتو بند رکيو هو. راڻو مينڌرو مومل ماڻي آيو هو پر همير سومري سان سچي نٿي ڪيائين تنهن ڪري بند ۾ رکيو هوائينس.

ڪاڻر جو ٿر:

ٿر جو هڪ وڏو ڀاڱو "ڪاڻر جو ٿر" سڏجي ٿو. اهو ٿر، هاڻوڪي کپري تعلقي جي ڳوٺ هٿونگي وٽان هلي، امر ڪو ٽ ۽ ڇاڇري تعلقن جو اُتر وارو پاسو وٺي، وڃي جيسلمير ۽ بارمير جي وچ تي دنگ ڪري ٿو. امر ڪوٽ جو شهر ڪاڻر جي ٿر ۾ نه آهي، پر چور استيشن جي پريان جيڪو وارياسو ڀاڱو کپري ۽ ڇاڇري تعلقن سان لڳو بيٺو آهي، سو ڪاڻر ۾ آهي. ساڳي طرح ڇاڇري جو شهر ڪاڻر ۾ نه آهي، پر گڊڙي استيشن کان وٺي ويندي ڇاڇري جي اڌ وات تائين، جتي ڪين سر جو ڳوٺ آهي اهو پاسو توڙي ڇاڇري تعلقي جو ٻيو اُتر اُڀرندي وارو پاسو جو جوڌپور رياست سان لڳو بيٺو آهي، سو سمورو ڪاڻر ۾ آهي.

---

* ڏسو "لطيفي تصا"

كنيا تہ كاٺر ڏي ساري هاڃ هنئان،
لائي لڏ لطيف چئي پرئن تر تيا،
چڏي ڳرڻ ويا، مارئڙا ملير ۾.

مارئيءَ جو ملڪ ملير بہ ٿر ۾ آهي پر اهو گڏڙي اسٽيشن کان اٺيهہ ڪوهہ ڪن پري آهي، تنهن ڪري ”ڪاٺر“ کي شاهہ صاحب متين بيت ۾ ”پريون ٿر“ سڏيو آهي. مارئي جي ملڪ کي ”پاٺر“ جو ٿر ويجهو آهي ۽ اُن جو ذڪر اڳيئي ڪيو ويو آهي.

عيسوي ٻارهين صديءَ جي آخر ڌاري اهو ڪاٺر جو ٿر راٺوڙن جي هٿ ۾ هو تنهن ڪري اهي اڄ تائين ”ڪاٺريا راٺوڙ“ يعني ڪاٺر جي ٿر وارا راٺوڙ سڏجن ٿا. راٺوڙن مان جن ڪاٺر ۾ راڄ ڪيو تن مان هاڪارو راجا رنمل هو جنهن جو نالو رسالي جي سر ڍول مارئي ۾ ڪم آيل آهي.

ڍوليو نرور سير يفن راجا رنمل رليو.

تيرهين صدي ڌاري ڪاٺر جو ٿر راٺوڙن کان سوڍن راجپوتن کسيو ۽ کي صديون اُتي راڄ ڪيائون. انهيءَ هنڌ کي راڄ جو اثر اڄ تائين ظاهر آهي. ٻين هنڌن هندن ۽ مسلمانن کي سولائيءَ سان پريائين سڃاڻي سگهجي ٿو پر هتي ايئن سڃاڻڻ مشڪل آهي. هتي هندن توڙي مسلمانن جي پوشاڪ هڪ جهڙي آهي. مردن کي اڇي يا ڳاڙهي ڪپڙي جي پٽڪي مٿي تي، انگرکويت تي لوئي هيئان. زالن کي چني مٿي تي ۽ ڪڇي نموني جو پيشگير. هندو توڙي مسلمان نياڻين کي پوتيءَ بدران لوئي مٿي تي ۽ ٽنگن ۾ بہ لوئي. ڪيترا ٻار بت توڙي مٿو اگهاڙو گهمن. باقي سنهي نئڊڙي لوئي هيئان ڪري گوڏ ٻڌي چڏين. هندو توڙي مسلمان ڏاڙهي رکائين ۽ مسلمان مڇون ڪو نہ ونائين. ٻولي بہ سڀ ڍاٽڪي ڳالهائين. مطلب تہ هندن توڙي مسلمانن جي وچ ۾ ظاهري ڪو بہ تفاوت ڪونهي.

ڪاٺر توڙي سڄي ٿر ۾ اٺڻ جو ڪم مينگهواڙ ڪندا آهن ۽ چمر جو ڪم بہ اهي ڪن ٿا. ميگهواڙن جي پاڙن ۾ گهڙبو تہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ ڪي ڪتا تہ ڪي ڪاهيون، ڪي لوبون تہ ڪي ڪمريون وينا جوڙين. شاهہ صاحب جي ڏينهن ۾ بہ ايئن هو تنهن ڪري سر مارئي ۾ چيو اٿس تہ:

”جت ڪرڻ ڪتا ۽ ڪاهيون، پال، پڪا ۽ پڪ.“

ٿر ۾ مينگهواڙ سياري ۾ گهٽيون ڪتيون جوڙي وڪري لاءِ رکن باقي اونهاري ۾ رڳو ڪپ آهر جوڙين ڇاڪاڻ ته گرم موسم ۾ "ڇوٽ" (ڏتو) نالي هڪ جيت اهي ٽڪيو ڇڏي.

ڪتن ۾ لوين جوڙڻ جو رواج ٿر ۾ گهٽن هنڌ آهي، پر ايترو چئبو ته ڪپري تعلقي کان ڇاڇري تعلقي جي هن ڪاٺر واري پاسي ڪتا صد بار سنا ۽ سهڻا جوڙين ٿا. شاهه صاحب کي به ڪاٺر جون ڪتيون گهڻو پسند آيون هيون ۽ انهن جي ساراهه هيٺين سٽن ۾ ڪئي اٿس:

ڪٺار ڪتيون خاصيون اجي ات اچن،
ڪڍيو پيڻ ڪهن، ملير گهرجي مارئي.

پهرين مصرع ۾ هڪ مکيه ڳالهه، جا شاهه صاحب ڄاڻائي آهي، سا هي آهي ته مارئي جي ملڪ ملير يعني ننگرپارڪر پاسي ڪتا اڪثر ڪو نه ٿيندا آهن، پر ڪاٺر مان اچي، اُتي وڪامڻ ايندا آهن. ٻئي مصرع ۾ آهي "پيڻ" جي ڳالهه. "پيڻ" آهي پيڄي، جا ڪتن ۾ لوين کي ڪلف ڏيڻ لاءِ هڻندا آهن. پيڻ لڳل لوئي يا ڪتو وٺبو آهي ته اُن کي مهتو ڏيئي پيڻ ڪڍي ڇڏبي آهي نه ته ان جي بانس تي ڪئوا اچي لڳندس ۽ ٽڪي پورو ڪندس. ٿر ۾ گهمندي شاهه صاحب شايد ماڻهن کي ڪتين مان پيڻ ڪيندو ڏٺو هو تنهن ڪري اُنهي ڳالهه جو به ذڪر ڪيو اٿس. مطلب ته ڪيتريون سنهيون سنهيون ڳالهيون جي ڪو رواجي سيلاني شايد نه به ڄاڃي سي هن مڙس ڄاڃيون آهن ۽ پوءِ عمدي نموني اهي پنهنجي ڪلام ۾ ڄاڻايون اٿس.

گڏڙي ۽ ٻاڙمير جي وچ ۾ ڏونگري ٽڪر جي هڪ شاخ مٿان ڪرڙا نالي ڳوٺ آهي جنهن جي نزديڪ سنڌ جي هڪ قديم شهر جو ويرانو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. اُتي جي ڪن مندرن جي ڪاريگري نهايت عجيب آهي.

جيسلمير:

جيسلمير جو شهر ٽن ٽڪرين جي وچ ۾ آهي ۽ چوڌاري "پنو" (عالم پناهه) ڏنل اٿس. شهر جي وچ ۾ راجگڍهه يعني راجا جو قلعو آهي، جنهن کي نوانوي برج آهن. سڀ سرڪاري ڪاروبار انهيءَ قلعي اندر هلي ٿو. قلعي جي اندر نهايت عمدو راج محل آهي جنهن مٿان سوني ڇٽي ڪتل آهي. اها شاهاڻي شان شوڪت جي نشاني پريانئي ڄاڻائي ٿي ته هي راجا جو محلات آهي. هتي راجا کي "راول" چون.

جيسلمير جا راول جادو ونسي ڪل مان آهن. مها ڀارت واري زماني ۾ جادو ونسين جو پاڻ ۾ وڏو تڪرار ٿيو هو جنهن ۾ هزارين جادو ونسي اڪٿ مري ويا هئا. انهن مان جيڪي ٿورا بچا سي پوءِ راجپوتانا جا پٽ لتاڙي پرپرو ويا. اُنهن مان ”گج“ نالي هڪ جادو پنهنجو شهر ٻڌو جو سندس نالي پٺيان ”گجني“ سڏجڻ لڳو ۽ هاڻي عام طرح اهو ”غزني“ ڪوٺجي ٿو. گج کي پوءِ خراسان جي حاڪم ماريو ۽ سندس ماڻهن کي ڀڄائي اهو شهر پنهنجي قبضي ۾ ڪيائين. هي جادو ونسي پوءِ پنجاب ڏئي ويا. ان وقت سندن راجا ”ساليواهن“ هو جنهن هڪ نئون شهر ٻڌي اهو پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو جو هاڻي ساليڪوٽ سڏجي ٿو. انهي زماني ۾ هن پاسي ”ساڪ“ يعني سٿين لوڪ زور هئا، جي هنن کي سامهون پيا. راجا ساليواهن انهن ساڪ لوڪن کي ملتان کان ٿيهہ ڪوهہ پري ڪاهرور جي نزديڪ اهڙي سخت شڪست ڏني جو سندس ماڻهن کيس لقب ڏنو. ”ساڪاري“ يعني ساڪ لوڪن جو ”اري“ (دشمن). هن وڏي سوڀ جي يادگيري قائم ڪرڻ لاءِ انهي مهاڀاري لڙائي واري سال (78ع) کان ساليواهن جو ”ساڪ“ يعني سنبت شروع ڪيائون جو اڄ تائين هلندو اچي.

راجا ساليواهن جي پوٽي جو نالو ڀٽي هو. جنهن جو اولاد هتي جا ڀٽي راجپوت آهي. اُنهن ۽ راجپوتن ڪيترين صديون پنهنجون راڄ وڃائي وڃائي ڪيو پر پوءِ عيسوي انين صدي ۾ ذڪر ڏي هنٽو پيين ۽ ستلج ندي اڪري رڻ پٽ ڏي رڙهيا. هنن پهريائين تنوٽ ۽ پوءِ بهاولپور جو شهر پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڪيو. سنہ 852ع ۾ سندن حاڪم ڏيو راڄ نالي هڪ ڀٽي راجپوت هو. هيءُ پهريون حاڪم هو جو ”راول“. سڏجڻ لڳو. هن بهاولپور ۾ هڪ قلعو جوڙايو جو سندس نالي پٺيان ”ڏيو ڳڙهہ“ سڏجڻ لڳو پر هاڻي بهاولپوري ان کي عام طرح ”ڏيوراوار“ توڙي ”ڏيراوار“ سڏين ٿا. ڪن سالن کان پوءِ (شايد محمود غزنوي جي ڪاهن وقت) هو بهاولپور ڇڏي هاٽوڪي جيسلمير طرف ويا. تن ڏينهن ۾ سنڌ جا ماڻهو بهاولپور مان لنگهي جيسلمير ڏي عام طرح ويندا هئا جو ٻنهي شهرن جي وچ ۾ شاهي سڙڪ ٺهيل هئي جا اڄ تائين آهي.

جيسلمير جو شهر جيسل نالي هڪ ڀٽي راجپوت سنہ 1156ع ۾ ٻڌايو ۽ اتي قلعو بہ جوڙايائين، پر پوءِ علاؤالدين بادشاهہ جو لشڪر اهو قلعو اڏائي

سڄو شهر جلائي پورو ڪيو. انهيءَ اڳين شهر جو ويرانو اڄ تائين هاٽوڪي جيسلمير جي شهر ۾ ظاهر بيٺو آهي، جنهن مان سمجهجي ٿو تہ هي شهر اڳي تمام وڏو هو. اهو اصلوڪو شهر ڪيترا سال ويران پيو هو پر پوءِ سنہ 1651ع ۾ سيل سنگ نالي هڪ ڀٽي راجپوت پنهنجي وڏن جا وساٽل پٽ وسايا ۽ شهر جو اهوئي اڳيون نالو قائم ڪيائين. هي آهي اهو شهر جنهن ۾ اسان جو هاڪارو سنڌ جو شاعر شاهہ عبداللطيف پنهنجا پير گهمائڻ آيو هو.

لڊاٽوءِ ڪاڪ:

جيسلمير کان پنج ڪوهہ پري الهندي طرف هڪ نهايت قديم شهر آهي، جنهن کي "لڏرو" سڏين ٿا. ان جو بگڙيل اچار "لڊاٽو" آهي. امر ڪوٽ جي احوال ڏيندي اڳيئي ڄاڻايو ويو آهي تہ آڳاٽن راجپوتن نو ڪوٽ جوڙيا هئا، جن مان هڪ لڊاٽي ۾ هو. جيسلمير جو شهر 1156ع ۾ وسيو پر تنهن کان اڳ هي ماڻهو رهندا ئي هتي هئا. مومل جي ڏينهن ۾ توڙي هن کان ڪيترا سال پوءِ بہ هيءُ شهر چڱو وسيل هو جنهن جي ساک لڊاٽي جون هاٽوڪيون جايون بہ پرين ٿيون.

"ڪاڪ ڪڙهي وڻ لوٺو لڊاٽو" (مول راٽو)

هيءُ شهر هاڻ اجهاٽو وساٽو پيو آهي. هتي ڪيتريون جايون جڙيون بيٺيون آهن، پر اهي گهڻو ڪري سڀ خالي آهن.

"لڊاٽيان لطيف چئي لڏيو لوچيئڙن"

هنن جاين جا مالڪ ڪي جوڌپور تہ ڪي ٻين پاسي لڏي وڃي ويٺا آهن ۽ ڪڏهن سانگي سان هن پاسي ايندا آهن.

لڊاٽي ۾ جين ڌرم وارن جو هڪ نهايت عاليشان مندر آهي، جو قابل ديد آهي. انهيءَ مندر جي سنڀال لاءِ هتي بہ ٽي ڄڻا رهن ٿا. جي هن شهر جي آڳاٽي اوڄ جون عمديون ڳالهيون ٻڌائين ٿا. شاهہ صاحب هتي آيو هو. تنهنجي ثابتي هيٺين مصراعن مان ملي ٿي.

ڪرها ڪارڻ ڪاهہ توکي ڏٽين ڏاريو
ساري ڏڄ سيد چئي لڊاٽي تان لاهہ

ٻي مصرع ۾ اٺ کي چيو اٿس تہ لڊاٽي لاهہ سنڀال ڏڄ. اهو هن ڪري

چيو اٿس جو هيءَ شهر ٽڪري تي ٻڌل آهي، جتان ضرور سنيالي هيٺ لهڻو پئي ٿو:

لنءَ ليڊوڻي ڪنڌئين اميو آهي،
وڃون جي ڪاهي ته نڪون پسو نينهن جون

هيءَ ٻيو پورو ۽ پڪو ڏس پتو اٿس. ڪاڪ جي ڪنڌي لڊاڻي واري ٽڪريءَ سان لڳي بيٺي آهي، تنهن ڪري لڊاڻي جي ڪنڌي ۽ ڪاڪ جو ڪنارو ساڳي ڳالهه آهن. شاهه صاحب سرزمين تي ويو هو تنهن ڪري ئي ڪاڪ جي ڪناري بدران "ليڊوڻي ڪنڌئين" لفظ ڪم آندا اٿس. مومل هن لڊاڻي واري ٽڪري جي هيٺان ڪاڪ جي ڪنڌي تي رهندي هئي.

ڪاڪ هڪ ندي يا نئين آهي، جنهن جو منهن جيسلمير کان ساڌا اٺ ڪوهه پري ڳوٺ ڪوٽڙيءَ وٽان آهي. اها نئين پهريائين اتر ڏي هلي پوءِ الهندي ڏي لڊاڻي طرف رخ رکي ٿي. برساتي موسم ۾ بعضي اهڙو ڦوڪجي وهندي آهي، جو گهڻا گهمرا الهندي بدران سر اُتر ڏي هلي ويندي آهي. انهيءَ پاسي هاڻ بند ڏياري ڇڏيو اٿن، جنهن ڪري پاڻي اڳيرو نٿو وڃي پر اتيئي بند وٽ روڪجي بيهي ٿو. مومل ويچاريءَ سچ ٿي چيو ته:

مومل مئي ڪان پوءِ ڪنگ رڙندا ڪاڪ تي.

هينئر ڪاڪ تي سچ پچ ڪنگ پيا رڙن يعني اُتي ڪنگوراڙ (سچ) لڳي پيئي آهي. ٿورو پريرو ٻنيون ساوڪ لائي بيٺيون آهن، جي پر وارن ڳوناڻن جون آهن، باقي هتي اچو الله ڳاڙهو رسول!

لڊاڻي جي اُتر طرف ڪاڪ جي ڪنڌيءَ تي هڪ پٿر جي عمارت جا نشان بيٺا آهن، جنهن کي عام طرح "مومل جي ميڙي" (ماڙي) سڏين ٿا. هن وقت فقط پٿر جي پٽ بيٺل آهي، جنهن جي آڏار تي ٿورو ڇٽ ٽڪر بيٺو آهي. انهيءَ ماڙيءَ تي اڳي کهڙو ڪاريگريءَ جو ڪم ٿيل هو تنهنجو نشان شايد شاهه صاحب جي ڏينهن ۾ به موجود ڪو نه هو.

"ڪاڪ ڪڙهي، وڻ ويا، ٻريا رنگ رتول."

ٻاڳو پنجون

ٿر احوال

ٿر جا ڀاڱا:

ڏٿ ڏيري پٽ پيهون پاسي پارڪر (سارنگ)

ٿر جا طبعي ڀاڱا ٻه آهن، هڪڙو ڏٿ يعني ٿر يا واريا سو ملڪ، ٻيو پٽ يعني ڌاڍي زمين وارو ملڪ. مٿي مصرع ۾ شاهه صاحب پوريءَ ريت ڄاڻايو آهي ته ڌاڍي زمين پارڪر پاسي آهي. مطلب ته "ٿر" جدا ۽ "پارڪر" جدا آهي، پر ملڪي انتظام جي سهوليت لاءِ اهي ٻئي ڀاڱا گڏي، سڄي ضلعي کي "ٿرپارڪر" نالو ڏنو ويو آهي. حقيقتون چوڻ گهرجي "ٿر ۽ پارڪر".

ٿر جي جدا جدا ڀاڱن تي اڳي جدا جدا نالا هئا، جي رسالي کان سواءِ ٻئي ڪنهن به سنڌي ڪتاب ۾ ڄاڻايل ڪينهن، تنهن ڪري انهن جو ذڪر ڪجي ٿو.

"هن منڊ مارو سنرا ڪاڻر ۾ خوشحال."

ٿر جو هڪ وڏو ڀاڱو "ڪاڻر جو ٿر" آهي، جنهن جو اڳيئي ذڪر ڪيو ويو آهي ۽ ان جون حدون به ڄاڻايون ويهون آهن.

"ستيءَ سيئي ساريا جا پاڻر جا پنوهار" (مارئي)

ٿر جو ٻيو ڀاڱو "پاڻر جو ٿر" سڏجي ٿو جو ڪڇ ۽ سنڌ جي وچ ۾ آهي. اهو ٿر ننگر پارڪر ۽ مٺي تعلق جي ڏاکڻي طرف وڻ سان لڳو بيٺو آهي.

سهسين سيبا ڪنجري لوئي ليڙ ٽيام،
اباڻن جي آسري ڪتي- ڪانه ڪيام،
جا ڏٿ ڏڪيام، تنهنجو پرور پن رهائيين. (مارئي)

جا ڍٽ معني ٿر يا وارياسو ملڪ. پر حقيقت ڪري اهو بہ ٿر جي هڪ ڀاڱي جو نالو آهي ۽ اُن جون حدون هن طرح آهن. اتر ڏي بهاولپور روهڙي ۽ خيرپور رياست جو وارياسو ڀاڱو ڏکڻ ڏي ڏيپلي تعلقي جي ڳوٺ ٻلهياري تائين رڻ جي ڪس (دنگ) سان. اُڀرندي ڏي جوڌپور رياست جي سرحد ۽ الهندي ڏي نواب شاهہ ۽ حيدرآباد ضلعن جي ڏاڍي زمين واري حد. ٿورن لفظن ۾ هن طرح چئبو تہ ڪاٺر آهي ٿر جي اُتر ڏي. پاٺر آهي ڏکڻ ڏي ۽ انهن ٻنهي ٿرن جي وچ وارو وارياسو ڀاڱو "ڍٽ" سڏجي ٿو.

ڍٽ جي حد وڏي آهي تنهن ڪري ٿري ماڻهن ان جي جدا جدا ٽڪرن تي ڌار ڌار نالا رکيا آهن. مثلاً ڏيپلي تعلقي جو ڪجھ ڀاڱو ۽ مٺي تعلقي جو ٿورو ڀاڱو انهن ٻنهي کي گڏي "سامروئي" چون ٿا. رسالي ۾ اهو نالو جاٽايل ڪونهي، پر ويڙهي جهپ جو ڳوٺ جو سامروئي ۾ آهي، تنهنجو نالو ڏنل آهي ۽ ان جو ذڪر مٿي اڳيئي ڪيو ويو آهي.

ٿر جي الهندي طرف وارو ڀاڱو جنهن جي سنڌ ڏانهن مهڙ آهي، تنهن کي ٿري ماڻهو عام طرح "مهڙاٽو" يا "مهڙي" (موهڙي) سڏين ٿا.

"موهڙي ماروئڙن کي واحد ڏيج وسي"(مارئي)

هن مصرع ۾ شاهہ صاحب مارئي جي واتان چوائي ٿو تہ نہ رڳو ٿر ملڪ وسي، پر ٿر جو مهڙاٽو يعني سنڌ وارو پاسو (ٽنڊو باگو بدين تعلقا وغيره) بہ وسي. مطلب تہ هتي بہ پنهنجي سنڌ ملڪ لاءِ ڏٺيءَ ڪان دعا گهري اٿس. جا ڳالهہ سندس وطن دوستي جو ثبوت ڏئي ٿي.

"ٿر ٿر اندر ٿاڪ عمر مارئڙن جا" (مارئي)

ٿر ۾ ڪنهن هنڌ هڪ بہ کوهہ کٽي، پوءِ ان جي آسپاس ننڍا ننڍا ڳوٺ، پاڙيءَ جي سهنج ڪري، ٻڌي وهن تہ انهن سيني ڳوٺن کي بہ گڏي "ٿر" چون. ٿر ۾ جڏهن سوڍن جي صاحبي هئي تڏهن "ڍٽ" جي گاديءَ جو هنڌ امر ڪوٽ هو ۽ ٻين هنڌ. سنڌن صوبا ڪاروبار هلائيندا هئا. هر هڪ صوبي جي هٿ هيٺ پندرهن ويهہ بلڪ وڌيڪ ٿر هوندا هئا ۽ اهو سمورو هن جو راڄ ليکبو هو. اهڙي طرح هر هڪ مکيہ ٿر جا ننڍا ڀاڱا بہ "ٿر" سڏبا هئا. مٿين مصرع ۾ مارئي چوي ٿي تہ هر هڪ ٿر ۾ منهنجن ماروئڙن جا ٿاڪ (ماڳ) آهن.

ٿر جون ڀٽون:

"ڀٽن ڀر هوندا ڀنگا ڀتار جا" (مارئي)

سنڌ گزيٽيئر مان معلوم ٿو ٿئي ته ٿر ۾ اصل سمنڊ هو جنهن جو منهن ڪڇ جي رڻ ڏي هو. ڌرتي ڌٻڻ ڪري حالتون ڦري ويون ۽ سمنڊ جي نشاني هاڻوڪيون ڀٽون آهن.

هن وقت ٿر ۾ جيڏانهن وڃ تيڏانهن ڀٽون ئي ڀٽون. هڪڙي ڀٽ لهه ته ٻي چڙهه. پوءِ هلندي آهن حال! شاباس ٿري اٺن کي آهي جي ڪوڙ ڪائين سچ ڪمائين. سنڌي اٺ ٿر ۾ ٿورائي ڏينهن ڀٽن جي لهه چڙهه ڪري ته جيڪر پنڌ ڪرجي پوي.

ڀٽن جي هڪ مکيه ڳالهه جا گهڻو ڌيان ڇڪي ٿي، سا هيءَ آهي ته گهڻو ڪري سڀني ڀٽن جو منهن اُتر اپرندي آهي ۽ چيڙو ڏکڻ الهندي ڏي اٿن. ٿر ۾ بيشمار ڀٽون آهن، پر انصاف ٿري ماڻهن جا ٻه نه وڃائبا جو هر هڪ ڀٽ تي نالو رکيو اٿن. اهي نالا بلڪل پورن سببن سان ۽ نه رڳو ڏکي بازي تي رکيا اٿن. مثلاً امر ڪوٽ شهر جي پريان ڇاڇري واري رستي تي هڪ ڀٽ جو نالو آهي "مورلڪ". چون ٿا ته جڏهن مارئي کي سندس مڱيتو کيٽ سين پنهنجي ماڻهن جي مدد سان امر ڪوٽ مان لڪ چوريءَ وٺي ويو، تڏهن عمر سومرو پنهنجي "مور" نالي هڪ گهوڙي تي چڙهي، هنن جي پٺيان پيو هو. جڏهن هن ڀٽ تي گهوڙو چڙهيو تڏهن اهڙو سهڪي ۾ پرجي ويو جو اتي ئي مري ويو. جنهن ڪري عمر سومرو اڳتي وڌي ڪين سگهيو. عمر کي پوءِ سندس دائيءَ ٻڌايو ته تو ننڍي هوندي مارئي جي ماءُ جو کير ڌاتو هو. انهيءَ ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ عمر هن جي پٺيان پوڻ جو خيال ٻنهه لاهي ڇڏيو. هتي مور نالي گهوڙو مئو تنهن ڪري هي "مورلڪ" سڏجي ٿو. "لڪ" معنيٰ جبل يا ڀٽ جو گهاٽ. جتان لنگهڻ جي واٽ هجي، پر ٿر ۾ عام طرح "ڀٽ" کي "لڪ" سڏيندا آهن. مورلڪ وٽ هاڻ ڪنهن مور پڪي پاليا آهن، جنهن ڪري اهو نالو هاڻي هيڪاري ٺهي ٿو.

امر ڪوٽ تعلقي ۾ نبي سر نالي ڳوٺ آهي، جنهن جي نزديڪ "اٺ لڪ" آهي. هڪ اٺ انهيءَ ڀٽ مٿان چڙهندي سهڪي سهڪي مري ويو هو. تنهن ڪري اهو نالو رکيو اٿن.

ڏيپلي تعلقي ۾ "ٻانهياري" نالي هڪ ڀٽ آهي. ڳالهه ٿا ڪن ته هڪ

مائي سنئين مهيني هئي، تنهن کي سندس ڏير چيو تہ بہ دلا پاڻيءَ جا پريل مٿي تي کڻي هن پٽ جي چوٽي تائين چڙهي ڏيکار تہ آءٌ توکي ٻانهين پائيندس. هوءَ مائي شرط ٻڌي دلا کڻي مٿي چڙهي، پر چوٽيءَ تائين پهچڻ کان اڳ سهڪي سهڪي ساهہ ڇڏيائين. انهيءَ سبب هن پٽ کي "ٻانهياري" يعني ٻانهينءَ واري مائيءَ جو نالو پيو.

ڏيپلي تعلقي ۾ هڪ پٽ تي جت رهن ٿا، تنهن ڪري اها "جتن واري پٽ" سڏجي ٿي. هڪ پٽ مٿان ڪلهوڙن جو ڪو ماڻهو ماريو هو تنهن ڪري اها "ماري واري پٽ" سڏجي ٿي، ڇاڪاڻ تہ اُتي مارا ماري ٿي هئي. اهڙي طرح سيني پٽن تي پورا پورا نالا ٺاهي رکيا اٿن.

ٿر ۾ نہ رڳو پٽ پٽ تي نالو رکيل آهي، پر پٽ جي هر هڪ ڀاڱي تي بہ نالو رکيو اٿن، جنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ جو چڱو واڌارو ڪيو اٿن. اهي لفظ ڪنهن بہ ڊڪشنريءَ ۾ ڇاٽايل ڪينهن، تنهن ڪري اُنهن جو ٿورو ذڪر ڪجي ٿو.

سج اڀرڻ سان پٽ جي جنهن پاسي تي اس جو ترڪو پوي تنهن کي "ترڪول" يعني ترڪي وارو پاسو چوندا آهن. سيني پٽن جو منهن اُتر اڀرندي آهي تنهن ڪري اس جو ترڪو انهيءَ مهڙ واري يا اڳين پاسي جي هيٺاهين ڀاڱي کي "ٻڪر" ۽ مٿين ڀاڱي کي "مٿاري" چوندا آهن. پٽ جو پٺيون ڀاڱو تنهن کي "گوچار" چوندا آهن، ڇاڪاڻ تہ اهو گوشي تي يعني پاسيرو آهي ۽ انهيءَ پٺين ڀاڱي جو ڇيڙو يا پڇاڙي تنهن کي "پوڇانڊو" يعني پڇ چوندا آهن. هنن لفظن ۾ هيءَ خيال رکيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ هر هڪ پٽ کي گويا واري جي چادر اوڍيل آهي. رئي يا چادر جو اڳيون پاسو جو زالون ڪلهي تي ورائي وجهنديون آهن، تنهن کي چئبو آهي "ٻڪر". پيشانيءَ وارو پاسو "مٿاري" ۽ رئيءَ يا چادر جو پلؤ جو پٺيان پيرن تائين لٽڪي ٿو سو "پوڇانڊو" چئبو.

جيڪڏهن ڪنهن جي ٻني ڪنهن پٽ جي ٻڪر ۾ هوندي آهي تنهن کي "ٻڪرواري" سڏين. جيڪڏهن ڇار يا ڪنڊي جو وڻ ٻنيءَ جي ويجهو هوندو آهي تہ انهيءَ ٻنيءَ کي "ڇار واري" يا "ڪنڊي واري" سڏين ٿا. مطلب تہ ٻنين تي بہ ايئن نالا رکيا اٿن.

ڪي پٽون اهڙيون آهن جن کي ٻڪر ٻنهہ ڪانهي. هن جو سبب اُنهن

جي ٻڪر ڏڪجي ويئي آهي جنهن ڪري ٻنهين پاسي پوچاندا اٿن.

ٿر ۾ ڪي ڀٽون هڪ ٻئي سان اهڙو لاڳيتيون آهن جو اجا هڪ ڀٽ تان لهجي ته اتيئي ٻيءَ ڀٽ تي چڙهڻو پوي ٿو ۽ ڪٿي ڪٿي ته وري ٻن ڀٽن جي وچ ۾ گهڻو مفاصلو آهي. اها وچ واري زمين نموني نموني جي آهي، تنهن ڪري هر هڪ نموني يا قسم لاءِ ڌار ڌار نالو نهرايل آهي. ڀٽن جي وچ ۾ ڏاڍي زمين وارو وڏو ڪشادو ماٿر يا ميدان، جو پوک جي لائق يا ڳوٺ ٻڌڻ جي ڏؤل جو هوندو آهي، تنهن کي "ڏهر" سڏيندا آهن ۽ اهڙي ننڍي ماٿر کي "ڏهري" چون. جيڪڏهن ڪو ڏهر اونهو يا اهڙو هيٺاهينءَ تي هوندو آهي، جو ڀٽن تان برسات جو پاڻي سيني پاسن کان لهي، انهيءَ ۾ اچي ڪٺو ٿيندو آهي ته انهيءَ اونهي "ڏهر" کي "تل" يا "تلي" يعني تري واري (هيٺانهين) زمين چوندا آهن. ٿر ۾ پوک رڳو ڏهرن ۽ تلين ۾ ڪندا آهن، جن تلين ۾ پوک نه ڪندا آهن تن ۾ برسات جي پاڻيءَ تي قدرتي وڻ ٽڻ ۽ ٻوٽا جام ٿيندا آهن، جن ۾ مال چرندو آهي.

"منهنجو تور تلين ۾ چيها تو چاري" (مارئي)

جيڪڏهن ٻن ڀٽن جي وچ ۾ گهٽي وٿي نه هوندي آهي ۽ زمين به ٿوري قدر وارياسي هوندي آهي، ته اهڙي ٿوري وارياسي سوڙهي زمين کي "مڙهو" سڏيندا آهن. هر هڪ مڙهو اڪثر ٻن پاسن کان ڪليل ٿئي ٿو پر جيڪڏهن به ڀٽون ڪنهن ڪنڊ تي پاڻ ۾ ڳنڍيل هونديون آهن، ته مڙهي جو وچوارو ٽڪر تنهن کي "مندر" سڏيندا آهن.

مڙهن ۾ اڪثر ٿوري واري ٿئي ٿي، جنهن ڪري پنڌ ڪرڻ ۾ ڪا تڪليف نٿي ٿئي، مگر ڪن ڪن هنڌ ايتري گهڻي واري آهي جو سڄو پير اندر هليو وڃي ۽ قدم ڪڍڻ مشڪل ٿيو پوي. اهڙي وارياسي زمين کي "ڏاڳو" يا "ڳئسر" چون.

"ڳئسر ٿئي ۾ گس پٽي پوءِ ۾ پرينءَ تي" (ديسي)

هن مصرع ۾ سسئي چوي ٿي ته شل بسڙ نه ٿئي ۽ منهنجي پنهونءَ تي متي نه پويا اهڙي طرح ٿر جا ٿورا ٿورا لفظ رسالي ۾ جدا جدا هنڌن ۾ آهن.

ٽر جا ڪوھ:

"ڪوھر، ٽوھر، ٽر، جت سانيڪا ۽ سٽيون"

ٽر ۾ ڇپي ڇپي تي ٽوھر جا وڻ قطارون لايون بيٺا آھن، اُتي ٽر ۾ يعني پٽن وارا پاڳا آھن، جن ۾ راڄ رھن ٿا ۽ انھن ماڻھن جي جياپي جو مدار ڪوھن جي پاڻيءَ تي آھي. مٿينءَ مصرع ۾ ٽر جو احوال ڏيئي، شاھ صاحب چوي ٿو تہ اُتي "سانيڪا" ۽ "سٽيون" آھن.

"سانيڪو" يا "سانيڪو" معنيٰ ست پرھ اونھو ڪوھ. "پرھ" لفظ اصل ۾ آھي سنسڪرت "پرش" معنيٰ ماڻھو. "سانيڪو" معنيٰ ست مڙسن جي ڊيگھ جيترو اونھو ڪوھ. "پرھ" لفظ کي ھڪ خاص معنيٰ بہ ڏني اٿن. ٻئي ٻانھون کولي بيھبيون تہ ھڪ ھٿ جي ڇيڙي کان وٺي ٻئي ھٿ جي ڇيڙي تائين جيڪا ماپ ٿيندي تنھن کي بہ "پرھ" چئبو.

اھا بہ مڙس جي ماپ جيتري اچي ٿيندي، پر حساب جي سولائيءَ لاءِ عام طرح "پرھ" ۾ پنج فوٽ ليکيندا آھن. ھاڻي چڱي طرح سمجھڻ ۾ ايندو تہ "سانيڪو"معنيٰ تي سو فوٽ اونھو ڪوھ. سڄي ٽر ۾ سانيڪا رڳو گڊڙي طرف آھن. اھو ڪائر جو ٽر آھي. گڊڙو آھي ٽر جي اتر ڏي پر ٽر جي ڏکڻ ڏي ڪوھ ننڍا آھن. ٽر جي ڏکڻ ڏي ڪڇ جو رڻ آھي. اُتي جي زمين ٿالھيءَ وانگر سنئين آھي ۽ اُتان زمين کي ٿورئي کوٽبو تہ پاڻي نڪري ايندو. پائر جي ٽر ۾ بہ ننڍڙا ڪوھ آھن. اڳيرو ڏيپلي تعلقي ۾ بہ ڪوھن جي اونھائي ڪا گھڻي ڪانھي، ڏيپلي جي نزديڪ بہ تڙ (ڪوھ) آھن، جن مان ھڪ جو نالو "ڪتاني" ۽ ٻئي جو "گوڏانگڙي" آھي. "ڪتاني" نالو ھن ڪري رکيو اٿن، جو انھيءَ تڙ جو پاڻي ايترو مٿي آھي، جو ڪتو ان مان سولائيءَ سان پاڻي چٽي سگھي ٿو. "گوڏانگڙي" نالو ھن ڪري رکيو اٿن جو ڪوبہ وھٽ گوڏا ڪوڙي، پنھنجو ٻوٿ لنگھائي، ڪوھ ۾ وجھندو تہ آسانيءَ سان پاڻي پي سگھندو. اھو ھيٺاھون ڏاکڻو پاڳو ڇڏي جيئن مٿي اُتر ڏي وجبو، تيئن ڪوھ وڌيڪ اونھا نظر ايندا. ڪٿي پنج پرھ تہ ڪٿي ست پرھ اونھا ۽ اُن کان اڳيرو ڪٿي پندرنھن تہ ڪٿي ويھ بلڪ پنجويھ پرھ اونھا. مطلب تہ جيئن مٿي تيئن پٽون وڌيون ۽ سياويڪ طرح پاڻي بہ گھڻو ھيٺ. گڊڙي طرف تہ ھيڪاري حد لڳي پيئي آھي، جو اُتي ست پرھ اونھا ڪوھ آھن.

"جن سانيڪا سنجياسي ڏٺي ڪيڙ ۽ ڪانھن"

هن قسم جون مصراعون جن ۾ ”سانيڪا“ لفظ ڪم آيل آهي، سي سڀ ڪائر جي ٽر بابت آهن.

”آڏيءَ اتين تي، جيئن پاٽي پاتارن ۾“.

پائر جي ٽر ۾ توڙي ڀِٽ ۾ ڪنهن کوهہ جي ڪنڌيءَ وٽ بيهي اندر کوهہ ۾ نهاربو تہ پاٽي اڪثر ڏسڻ ۾ ايندو پر ڪائر جي ٽر ۾ سانيڪن جو پاٽي پاتال ۾، سو ڏسڻ ۾ ڪيئن اچي؟ هٿ ۾ آرسي ڪٽي سج جي سامهون ڏنگيءَ طرح جهلي، پاچولو اندر کوهہ ۾ موڪلبو آهي تہ پاٽي ڏسڻ ۾ ايندو آهي. اوڏي مهل کوهہ جي اونهائي ڏسي حيرت وٺيو وڃي. اهڙن اوڙاهن مان پاٽي ڪيئن ڪڍندا آهن، تنهن جو ذڪر رسالي ۾ آهي.

”ٻري نہ ٻڪر دانهن، اُنجي پوڙ پٽڪو نہ سٽيان“

”پوڙ“ آهي ڪاٺ جو چڪرو يا ڪپي (Pulley)

ٽر ۾ هر هڪ کوهہ جي مٿين سرائيءَ ۾ پوڙ پيل آهي. چم جو ڪوس يا ٻوڪو رسيءَ ۾ ٻڌي، اها رسي پوڙ تي رکي ڍِر ڏيندا وڃن تہ پوڙ وڃي ڦرندي ۽ رسي پاڻمرادو وڃي هيٺ کوهہ ۾ پوندي. جڏهن ڪوس پرجي رهي تڏهن رسي ڇڪين. پاٽي ڇڪڻ لاءِ رسا، تنکي ”ورت“ سڏيندا آهن.

سنجي سنجي کوهڙا ويڙهي ويا ورت.

ڪي وري وٽيل چم جا ورت ڪم آڻيندا آهن، جن کي عام طرح ”سيٽ“ سڏيندا آهن. ”سيٽ“ ۽ ”سيٽون“ ساڳيا لفظ آهن.

”پيا سيٽ سڙن ترهي ٻنهين ڪنڌئين“

ترهو معنيٰ کوهہ. هيءُ ڪائر جي ٽر جو لفظ آهي. ترهي مان پاٽيءَ سان پريل ڪوس ڪڍڻ لاءِ جيڪي سيٽ يا ورت ڪم اچن ٿا سي ٻن ٽن ماڻهن جي ڇڪڻ جا نہ آهن. عام طرح ورت ڇڪڻ لاءِ اٺن يا ڏاندن جو جوڙو ٻڌن. اهو جوڙو کوهہ مان ڏيڍ سئو کن فوٽن تائين ورت ڇڪي ڇڪي ٿڪجي پوندو آهي، تنهن ڪري وچ ۾ ٻيو جوڙو وهٽي جو ٻڌندا آهن. جڏهن وهٽ کوهہ کان جملي تي سئو کن فوٽ پري وڃن، تڏهن ڪوس ڇڪجي مٿي اچي. اوڏي مهل هڪ ڄڻو ڪوس هٿ ۾ ڪٽي دلن ۾ پاٽي اوتيندو ويندو آهي. ڪوس خالي ٿئي تہ وري وجهن کوهہ ۾ ۽ وهٽن کي پنيرو هٽائين.

ورت چڪڻ لاءِ ڪتي چار چار گڏهہ بہ گڏ ٻڌندا آهن. پر مزو تڏهن آهي جڏهن زالون يا مرد ورت چڪيندا آهن. جهڙي طرح اسڪولن جا شاگرد نوڙي چڪڻ راند ڪرڻ مهل نوڙي چڪيندي پيٽا تي پوندا آهن ۽ گوڏا پٽ سان پيا گسندا اٿن تيئن ورت چڪڻ مهل بہ مردن توڙي زالن کي گوڏا گساٽا پون ٿا. شاهہ صاحب اهو رنگ اکين سان ڏٺو هو تنهن ڪري مارئي جي واتان هن طرح چوايو اٿس:

سنجن سانيڪن تي وڏيءَ وير وهون،
پايو جر جنڊن ۾ گوڏا ڪن گهون.

”جنڊ“ معنيٰ چم جو ڪوس يا بوڪو. هتي چوي ٿو تہ جڏهن اهي جنڊ کوهہ جي پاڻيءَ سان ڀربا آهن تڏهن مارو لوڪ ورت چڪيندا آهن، گوڏا پٽ سان گهندا ويندا آهن.

ڪن نسخن ۾ ”گوڏا ڪن گهون“ بدران ”ڪوڏان ڪن ڪهون“ لکيل آهي، جنهن جي معنيٰ هي تہ اهي ڪوڏيا شوق سان ڪيتري پنڌ تائين ڪهي ويندا آهن، تہ پوءِ پاڻيءَ جو ڪوس چڪجي مٿي ايندو آهي.

وَر سي كارا كوهہ سنجيم جي ساٽيهہ جا.

ٿر ۾ ڪن ڪن کوهن جو پاڻي مٺو آهي، پر اڪثر ڪن جو ٻاڙو آهي تہ ڪن جو کارو. ٿر جو گشت ڪندي شاهہ صاحب کي انهن کارن کوهن جو پاڻي هڪ نہ ٻئي هنڌ ضرور پيڻو پيو هوندو. تنهن ڳالهہ جي يادگيري ڪري مٿين مصراع چئي اٿس.

آڏيءَ اٿن تي جيلانهن پاڻي پاتارن ۾،
وارو ويسرين کي، ڏينهان ڪو نہ ڏئي،
مون ڪميڻيءَ کي مٿان کوهہ ڪٽي ويا.

ٿر جو پاڻي پاتارن ۾ آهي، تنهن ڪري مارئي چوي ٿي تہ اسين پاڻيءَ لاءِ اڌ رات ڌيئي اٿنديون آهيون، جو ڏينهن جو هر هڪ ٽڙ تي ايتري پيڙ ٿيندي آهي، جو پاڻي ڀرڻ جو وارو ڪو نہ ملندو آهي. مان ويسلي ٿي سمهيس ۽ ڏينهن جو پاڻيءَ لاءِ کوهہ تي آيس تہ عمر ڏٺم ۽ ڪٽي ويم. مطلب تہ جي آڏيءَ رات جو پاڻي ڀرڻ وڃان ها تہ نہ عمر ڏسينم ها ۽ نہ ڪٽيم ها.

اي ستياڻي! تون ارمان نہ ڪاءِ. انهيءَ ڳالهہ ۾ بہ حڪمت هئي. تنهنجي پريڪيا ٿيڻي هئي ۽ تون جڏهن انهيءَ مان پار پيئي آهين، تڏهن اڄ تائين تنهنجو نالو پيو ڳائجي ۽ تون سنڌ جي ساوتري سڏجين ٿي.

ٿر جي آب هوا:

ٿر ۾ سياري ۾ سيءُ گهڻو ۽ اونهاري ۾ گرمي گهڻي ٿئي ٿي. هن جو سبب هي آهي تہ اُتي واري گهڻي آهي، جا اونهاري ۾ گهڻو تپي ٿي ۽ سياري ۾ گهڻو ٺري ٿي انهي حال هوندي بہ اُتي جي آب هوا نهايت سٺي آهي. اتي ڪو بہ وچڙندڙ مرض اڪثر ڪو نہ ٿيندو آهي.

ٿر جي مٽي هڏ جي بلڪل ٺڏي آهي جيئن شاهہ صاحب ڄاڻايو آهي.

"ٺڏي مٽي ٿر جي ولهيءَ وسائجاه" (مارئي)

ٿر ۾ ٻاٻيهو نالي هڪ پکي ٿئي ٿو جو جهولي جي گهڻي جهڙپ سهي ڪين سگهندو آهي. اها ڳالهہ شاهہ صاحب نهايت وڻندڙ نموني ڄاڻائي آهي.

منجهان منهنجي روح، جي وڃي ساجن وسري،
تہ مر لڳي لوهہ، ٿر ٻاٻيهو ٿي مران. (حسيني)

سسئي جي واتان چوائي ٿو تہ منهنجي اندر مان جيڪڏهن پنهونءَ جي يادگيري ڪنهن وقت ميسارجي وڃي تہ پلي تہ اهڙي لوهہ (لڪ) لڳي جو ٿر جي ٻاٻيهي پکيءَ وانگر اڇت مري وڃان، مطلب تہ دنيا ۾ رهي ڏٺي ڪي وساري ويهجي تنهن کان اڇت مري وڃجي تہ اهو ڀلو آهي.

ٿر جو واهوندو:

ٿر ۾ الهندي جي هوا کي عام طرح "واهوندو" چوندا آهن. مارچ- اپريل ۾ الهندي جي هوا لڳڻ شروع ٿئي تہ چون تہ واهوندا وريا آهن. "واهوندو" لفظ اصل ۾ آهي "واسنتڪ" يعني وسنت (بسنت) بهار جو. ٿري ماڻهو جڏهن چون تہ واهوندا وريا آهن، تڏهن اُن جو مطلب هي سمجهڻ گهرجي تہ هاڻي بهاري موسم موٽي آئي آهي.

سنڌ ۾ بهاري موسم ۾ گلاب، موتيو ۽ ٻيا خوشبودار گل ٽوڙڙي قسمين قسمين ميوا جهڙوڪ انب، توت ۽ ڄمون ٿين ٿا، پر ٿر ملڪ انهن سڀني نعمتن کان نراس آهي. اتي بہ جيڪڏهن اهي گل ڦل ۽ ميوا پوکجن تہ ٿين،

پر اهي پاٽي ٿا پچن. ٿر ۾ آن جي پوک لاءِ به پاٽي ڪونهي ته پوءِ اهي گل ۽ ميوا ڪيئن پوکين؟

سنڌ ۾ بهاري موسم ۾ جيڪا موج لڳي ٿي تنهنجي سيني کي سڌ آهي، پر انهيءَ مند ۾ ٿر ۾ ڇا ٿيندو آهي تنهنجو ذڪر شاهه صاحب رسالي ۾ هن ريت ڪيو آهي:

پنو هارن پاٻوهيو وريا واهوندا،
ساريم سيڻ سيد چئي گاڏيليون گوندا،
پٽن پر هوندا، پنگا پڙ پتار جا.

مارئي چوي ٿي ته منهنجن پنوهارن مرڪٽو منهن ڪيو جو الهندي جون هوائون لڳڻ شروع ٿيون. هن بهاري موسم ۾ مون کي هڪڙو پنهنجا سڄڻ (پنوهار) ياد پيا، ٻيون گاڏيليون ۽ ٿيان گوندا يعني ليسوڙا.

• گاڏيلي هڪ ٻير جو قسم آهي. گوندو جڏهن اجا سائي رنگ جو هوندو آهي ۽ منجهس پوري طرح لنؤ (لڳلڳ) نه هوندو آهي، تڏهن ان مان ڪڪڙيون ڪڍي ان جو ساڳ ڪبو آهي. ڪچا گوندا سنڌ با به آهن. گوندو آهي گيدوڙو يا ليسوڙو. جو رنگ جو ڳاڙهسرو ۽ اندران لڳلڳدار ٿئي ٿو. ننگر پارڪر جي ڪارونجهر تڪري توڙي ڪراچي ۽ ٻين شهرن ۾ گوندا جام ٿين ٿا. ٿري ماڻهن لاءِ گوندو وڏي وٿ آهي، تنهن ڪري مارئي انهيءَ منداٺتي ميوي کي ياد ٿي ڪيو. مٿين بيت جي پوئين مصرع ۾ پٽن مٿان پونگن جوڙڻ جي ڳالهه آهي، تنهنجو به بهاري موسم سان لاڳاپو آهي. ٿر ۾ واهوندا ورندا آهن ته هڪ قسم جا ننڍڙا جيت پيدا ٿيندا آهن جن کي "چئوئو" چوندا آهن. چئوئو قد توڙي بت جي بناوت ڪري مينهن وسارو رنگ جو ڳاڙهو ۽ چئوئو ميرانجهڙي رنگ جو ٿئي ٿو. اهو جيت ماڻهن توڙي وهٽن کي چڪ هڻندو آهي ته سڃائي ڇڏيندو آهي. انهيءَ مند ۾ سنهي مک ۽ مهو به ٿيندو آهي جنهن کي "چارو" چوندا آهن. چاري ۽ چئوئن جي آزار کان ٿري ماڻهو ڏهرن مان لڏي مٿي پٽن تي واٽڪا ٿي پوندا آهن. شاهه صاحب

• ٿر ۾ ڪارن ڪڪرن کي "ڪوئلون" چوندا آهن. جيڪڏهن هڪڙيون ڪوئلون اُپرندي کان الهندي وڃن ۽ ساڳي وقت ٻيون ڪوئلون الهندي ڏي اچي، انهن کي گڏجن ته جيڪي ڪوئلون ايئن پاڻ ۾ گڏجن تن کي به گاڏيليون سڏيندا آهن. گاڏيليون ڏسڻ ۾ آيون ته چيني مينهن چاڻ ته پيا.

کي انهن حقيقتن جي سڌ هئي، تنهن ڪري واهوندن جي ڳالهه ڪندي پٽن تي پنگن جوڙڻ جو ذڪر ڪيو اٿس.

پنوهارن پاپوهيو ڪي واهوندن وس،
عمر انهيءَ ڏيهه جا ڏوٿين ڏنم ڏس،
وليون وڻ ڦلاريا للر نڱيو لس،
آٽيو وجهن آهرين سدا ٿوهن ٿس،
ميوا مجر ماڪيون سيڪا چکن چس،
ماڙين وهي مس، ملير گهرجي مارئي.(مارئي)

بهاري موسم ۾ وليون ۽ وڻ جتي ڪٿي ماڪ تي موريا آهن. انهيءَ مند ۾ ٿر پاسي ڪيترن ڏهرن ۾ ڏسو تہ لس ٿي لس للڙ لڳو پيو هوندو آهي. للڙ جو گاهہ مريڙي جي نموني ٿئي ٿو تنهن ڪري ويچارا مسڪين اهو پوڙ ڪري کائين. وهٽ بہ منجهائنس چڱا چرهہ ڪندا آهن.

ٿوهہ جي ول جتي ڪٿي وارياسين پٽن ۾ ٿئي ٿي. ٿري ماڻهو وهٽن لاءِ ٿوهن جا ٿس (ڍڳ) آٽي آهر ۾ وجهندا آهن. ٿوهہ سردي جي نموني رنگ جو ڦڪو ۽ ڏسڻ جو سهڻو ٿئي ٿو پر کاءُ تہ جهڙو زهر! انهيءَ ڪري "ڏسڻ جو ٿوهہ" اصطلاح آهي، يعني جيڪو ماڻهو ڏسڻ ۾ نرڪي ڦرڪي سان هجي پر منجهس افعال ڪو نہ هجي تنهنجي نالي چوڻ تہ هيءَ رڳو ڏسڻ جو ٿوهہ آهي، "سهڻا ٿوهہ پٽن ۾ بہ پيا آهن" اهو پهاڪو بہ عام آهي. ڏڪار ۾ ويچارا ٿري ٿوهہ بہ کائي وڃن! ٿوهہ ڪتب آڻڻ لاءِ اول ڪڏون ڪوٽي ان ۾ ٿوهہ جا ٽڪر وڍي وجهن ۽ پوءِ مٿان واري ورائي ڇڏين تہ واري اها زهريلي رس پيئو وڃي ۽ ٿوهہ سڪي کوکا ٿيو پون. اهي کوکا پوءِ ڇنڊين تہ ٻج ڇٽي اڇيو هيٺ پوي، اهو ٻج سڪائي، پيهي، اٽي سان ملائي ان جي ماني پچائي کائين!

بهاري موسم ۾ مکيون ماکي لاهين ٿيون، ٿر ۾ اُچي سٺي ماکي ڏيپلي ڏي، پراڻ جي پاسي، پائر جي ٿر ۾ مارئي جي ملير جي ويجهو ۽ ننگر پارڪر شهر ۾ ڪارونجهر ٽڪري تي ٿيندي آهي. ڪارونجهر ۾ ڪولهي لوڪ راتيون جاڳي ماکي هٿ ڪندا آهن ۽ اها چڱو پئسو ڪندي آهي. ويچاري مارئي، عمر وٽ قيد ۾ بہ انهن سوادن کي پئي سڌ ڪيا.

ٽڏيون وليون ٿرن ۾ ڪوڙين ڪرڙ ڪريڙ.

ٿر ۾ نہ رڳو رواجي ڪرڙ پر ڪريڙ يعني وڏا ڪرڙ بہ ٿيندا آهن. ڪرڙن ۽ ڪريڙن ۾ ڦهريائين سنهيون مکڙيون ٿينديون آهن، جن کي "ڀونگر" چئبو آهي اها ڀونگر ڦٽي گل ڪري تہ چون تہ "ڪرڙ ڪڪوريا آهن". ڪڪورجڻ معنيٰ ڳاڙهو ٿيڻ. ڪرڙ جو گل ڳاڙهو ٿيندو آهي، جنهن کي "پسي" چئبو آهي. پسيءَ ۾ پاڻي جو ڦڙو ماکي جهڙو مٺو ٿئي ٿو تنهن ڪري ٿري ماڻهو ڪرڙن ۽ ڪريڙن وٽان لنگهندي، پسي پٽي چوسيندا آهن. پسي رڌي بہ کائين.

"چونڊيو آٽيو چاڙهيو سندو ڏونرن ڏار."

پسيءَ کان پوءِ ڏؤنرا پيدا ٿيندا آهن تہ ٿري ماڻهو ٽوڪرن جا ٽوڪرا ڀري کٽي ايندا آهن. ڏونرن ۾ پاڻي ۽ لوڻ وجهي بہ ٽي ڏينهن اس ۾ رکبا آهن تہ ڪڙاڻ ڇڏيندا آهن. اهڙي طرح ڪڙاڻ ڪڍي، پوءِ ڏؤنرا رڌي کائبا آهن تہ نهايت سوادي لڳندا آهن. ڏونرن جو آچار بہ سٺو ٿئي ٿو. ڏؤنرا سڪائي ڪچريون بہ ڪبيون آهن.

وليون وڻ ڦلاريا ڪرڙ پڪا ڪيڪي

ڏونرو پچي ڳاڙهو ٿئي تہ اهو سڏجي "پڪو". پڪن کي رڌڻ جو ضرور ڪو نہ ٿو ٿئي، تنهن ڪري اهي ڪچا کائبا آهن. ڪيترا ماڻهو ڪرڙ جو ڏندڻ ڪندا آهن. مطلب تہ ڪرڙ بلڪل ڪارائتو وڻ آهي.

سگر کين سر تيون سيين جئن سيڪي.

سگر ڪنڊيءَ ۾ ٿيندا آهن. اهي منگڻ ۽ چؤنرن جي ڦرين جيان سنها ۽ ڊگها ٿيندا آهن ۽ ٻيرن جي پلڙن جيان ڪنڊيءَ جي وٽن ۾ لٽڪندا نظر ايندا آهن. سگر ڪچا کائبا آهن، پر شاهہ صاحب چوي ٿو تہ ڪي سگرن کي سيين وانگر تئي يا دانگيءَ تي پچي کائيندا آهن.

ٿر ۾ مارچ-اپريل ۾ اهي منداڻتا ميوا ٿين ۽ مئي جون ۾ ٿين پيرون. پيرون چار جي وٽن ۾ ٿيندا آهن. چارين بابت شاهہ صاحب چوي ٿو تہ:

"پاٽيهي پچي پيپون ريءَ واهيت ريءَ واڙ"

ٻنيءَ کي پيل کان بچائڻ لاءِ واڙ (لوڙهو) ڏبي آهي ۽ ڊور ڊگهي توڙي

جهرڪي جهار ڪي هڪلڻ لاءِ ٻنين جو واهي تي وهڻو پئي ٿو پر چارين ڪي نڪا واڙڍجي تي نڪي انهن جي واهپ ڪرڻي پئي ٿي.

تن ساڏوين سڌ مران ڍنگا جني ڍار،
پٽي ساڻ پتار، پائر پيرون چونديان.

چارين ۾ پيرون ٻن قسمن جا ٿين ٿا. هڪڙا ڳاڙها ٻيا اڇا. ساڏوئي چار ۾ اڇا پيرون موتين جهڙا ٿين ٿا. وات ۾ وجهه ته منا جهڙي مصري! ڍاٽڪي ٻوليءَ ۾ پيرن کي "ماچڪ" چوندا آهن. ڪرڙ ڪڪوريا ۽ ماچڪ موريا، ته ترين جو ڍءُ ٿيو. انهيءَ مند ۾ ان گهڻو ڪو نه کائين پر سگر ۽ پيرون وغيره کائي پيٽ ڀرين.

جون مهيني جي آخر ڌاري پيرون ٻدا ٿي ويندا آهن. پيرن جي مند موڪلائي تنهن کان اڳ ٿري ماڻهو پيرن جا ڍيگ سڪائي رکندا آهن. جهڙي طرح سڪن ٻيرن کي "ڪاڪلا" چئبو آهي، تهڙي طرح سڪن پيرن کي "ڪوڪڙ" چئبو آهي، جو پڻ ساڳيو ئي لفظ آهي، رڳو اچار ڦريل اٿس. "ڪوڪڙ ڪو ڍيرن ۾ ڦوڪيو ڦڪ پرينديُ"

طس يا ڪني ۾ ڪوڪڙ رکئي لٽجي ويندي آهي، تنهن ڪري ٿورا ڍاٽا هٿ ۾ ڪٽي، اول ڦوڪ ڍيندا آهن ته متي اڏامي ويندي آهي ۽ پوءِ ڦڪ ڀري کائيندا آهن. جهڙي طرح اسان وٽ ڪو ٻار رسي ته هن کي پرچائڻ لاءِ ڪو ٽول ڍبو آهي تهڙي طرح ٿري ماڻهو پنهنجن ٻارن کي پرچائڻ لاءِ ڪو ڪڙ ڍاٽا ڪيڍي ڍين!

متين مصرع ۾ ڪو ڍير لفظ ڪم آيل آهي. ڪو ڍير چؤماسي ۾ ٿيندا آهن، تنهن ڪري انهن جو ذڪر پوءِ ڪبو. هتي حال فقط اهي ڳالهيون ڄاڻائجن ٿيون، جن جو واهوندي سان واسطو آهي.

پنوهارن پاٻوهيو ڪي وس واهوندن
لٿو سيءُ لطيف چئي ٻڏو ڦڻ ڦرن
اوتا ڪورين ڪونئري سرتيون متان سسن،
عمر ان اگوندري پاسي ڪانڌ ڪتن.(مارئي) [1]

---

[1] ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي رسالي ۾ پوئين سٽ جي جاءِ تي هيٺيون ٻه سٽون آنديون آهن:

ڪاڻ ڪيئون خاميون، اوچي ات اچن
ڪڍيو پيڻ ڪهن، ملير گهرجي مارئي

هن بيت ۾ مارئي چوي ٿي تہ هاڻي سيءُ لٿو آهي يعني سياري جي موسم پوري ٿي آهي ۽ واهوندن وسنءُ لاتي آهي ۽ ڦرن بہ ڦڻ ٻڌو آهي. ڪنهن بہ وهٽ جو ڦر (ٻچو) ڪير ڏائڻ چڏي، گاهہ ڪائي، مچندو آهي تہ چون تہ ڦڻ ٻڌو اٿس. گهڻن جي ان سياري ۾ لاهبي تہ ويچارن ڪي سيءُ پوندو تنهن ڪري هن گلابي رت ۾ مارو لوڪ پنهنجن سسن (ننيڙن گهيٽن) جي ڪؤنئري ان ڪترينداا آهن. مارئي چوي ٿي تہ منهنجي هر هڪ ساهيڙي هن مند ۾ جهجهي اُن پنهنجي ڪانڌ جي پاسي ۾ ويهي ڪتيندي آهي. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو تہ بهاري موسم ۾ ماڻهن توڙي وهٽن لاءِ نہ رڳو قوت گذران جي واٽ کلي ٿي، پر گهيٽن جي اُن بہ انهيءَ مندن ۾ ملندي اٿن، جنهن مان لويون ۽ ڪتا ناهي، ٿري لوڪ پنهنجو بت ڍڪيندا آهن. حاصل مطلب تہ بهاري موسم ٿري ماڻهن لاءِ غنيمت آهي.

ٿر جو وسڪارو:

برسات جا چار مهينا تن کي ”چوماسو“ يعني چئن مهينن جو عرصو چئبو آهي. ٿر ۾ نڪو واهہ نڪو درياهہ آهي تنهن ڪري ٿري ماڻهن جا گهر ڪکرن تي آهن ۽ اهي چوماسي ۾ آسمان ۾ اکيون اٽڪائي، پل پل ايئن پيا پڪارين تہ:

متان منج ڪي ميگهہ ملارا،
مينهن گهرن ٿا مالن وارا،
تو مان ورچن ڪين ويچارا:
لالڻ ڪو رنگ لاءِ۔ سرها سانوڻ ڏينهن سنداءِ

ٿر ۾ ڪيتري بہ برسات پئي تہ مالدار ڪڪ ڪين ٿين. سنڌ ۾ گهٽي برسات پوندي آهي تہ زميندارن جا منهن لهي ويندا آهن جو اجهل برسات سببان هنن جون ٻنيون ٻڏي ويندي يون آهن ۽ فصل سڙي ويندو اٿن. ٿر جا مالدار چون تہ برسات پوي سهي پوءِ ٻنيون لڙهن تہ لڙهڻ ڏين. البت ٿر ۾ ڪي جوئر ۽ ٻاجهري پوکين ٿا ۽ انهن کي بہ پنهنجي فصل جو جهجهو ئي خيال ٿئي ٿو پر سنڌ جي زميندارن جهڙي ڳڻتي ٿر جي مالدارن کي ڪا نہ ٿيندي آهي. هن جو هڪڙو ئي سبب هي آهي تہ ”ٿر آهي ٿڻ تي، نہ ڪڻ تي“ يعني ٿري ماڻهن جو گذران ان تي ايترو نہ آهي، جيترو ڏڌ کير تي آهي. هو چون تہ مال لاءِ چارو مٺو ٿيو تہ اسان لاءِ سيڪي ٿيو. وسڪاري ۾ نہ رڳو ماڻهو پر چرند پرند سڀ خوش.

سارنگ کي سارين، ماڻهو مرگ، مينهون،
آڙون ابر آسري تاڙا تنوارين.(سارنگ)

چيٽ ڏنو تہ آڙ جي تکي تنوار پيئي پوندي. آڙ هڪ تمام ننڍڙو ڪارانجهو پکي آهي. جيئن تڏ ننڍڙو جيت آهي، پر آواز تکو اتس تيئن آڙ جي تنوار بہ تڏ جهڙي تيز آهي. ٿري لوڪ چون تہ اهي آڙون مينهن لاءِ پڪارين ٿيون، پر مينهن پوڻ جي پڪ تڏهن ايندي جڏهن تاڙو پکي تنواريندو. تاڙي تنواريو تہ ٿري ماڻهن کي جڻ تہ برسات اچڻ جي واڌائي ملي چڪي. مالڪ جي مهرباني ۽ سان جڏهن پلر جي پالوٽ ٿيندي آهي تڏهن هنڌين ماڳين پٽ پاهہ جهليندا آهن ۽ گسن تي گاهہ ٿيندا آهن. پر ٿر ۾ قدرت عجب رنگ لائيندي آهي. وسڪاري ۾ ڏهريون، مڙها ۽ مندر تہ گاهن سان گلزار ٿيندا آهن پر واري ۽ جون پٽون بہ ايتري قدر ساوڪ ۽ سبزي سان ڍڪجي وينديون آهن، جو ٿر ملڪ ڦري غنچو ٿي پوندو آهي. ٿر ۾ هڪڙو ٽانڪار جو وڻ ٿي اهڙو آهي جو برپٽ کي باغيچو بنايو ڇڏي. مطلب تہ وسڪاري ڪانپوءِ ٿر ملڪ اهڙو سائو ۽ سبز ٿئي ٿو جو سنڌ جو ٻيو ڪو بہ ڀاڱو ساڻس سونهن سوڀيا ۾ مٽ پئجي ڪين سگهندو. اهوئي سبب آهي جو ٿري ماڻهن کي پنهنجو واريا سو وطن هڙو پيارو لڳي ٿو.

”پسو جا پٽن ۾ ڪٿوري ۽ خوشبوءِ“

ٿر ۾ وسڪاري تي ڪيتريون سرهيون ٻوٽيون پيدا ٿين ٿيون، جي پنهنجي خستوري ۽ جهڙي خوشبو سان ولهار واسيو ڇڏين. ”مارئي جو پٽر“ انهي ۽ نالي سان هڪ سرهو ٻوٽو پيدا ٿئي ٿو، جنهنجي سنگهڻ سان مغز کي طراوت اچيو وڃي! وڏن شهرن ۾ ماڻهو عطر، پؤنڊر ۽ ٻين سرهاڻين تي پئسا خرچين ٿا پر هتي بنا پئسي مارئي جو پٽر ملي ٿو جو انهن سيني سرهاڻين جي سڪ پوري ڪري ٿو. ٿري ماڻهو انهي ۽ گاهہ سان ڏڏ کير جا ٿانءَ ملي صاف ڪندا آهن تہ انهن ٿانون ۾ بہ خوشبو ٿي پوندي آهي. انهن ٿانون ۾ ڪيترو بہ وقت کير رکن تہ ڪين ڦٽي.

بوند برهہ جي بهار لڳي
درد و نديءَ جو ديس انو ٿيئي
پٽن پاسي ڪرڙ ڪکوريا. گلن جي گلزار لڳي

ڏڻ تہ ڏنارن ڇوڙيو ٻڪرن جي ٻيڪار لڳي
سرتيون شاهہ لطيف چئي. مرشد منهنجي سار لڌي

ٿر وسندو آهي تہ ٿري ماڻهو انهيءَ مند ۾ پنهنجي ڳوٺ کان پير بہ ٻاهر ڪو نہ ڪڍندا آهن.

"هن مند ماروسنرا ساٿيهہ منجهہ سڌير" (مارئي)

هن مند، يعني هن برساتي موسم ۾ مارو لوڪ پنهنجي وطن ۾ خوش گذارين ٿا ۽ دل کي وڏو آٿت اچي ويندو اٿن:

"جهڙ ڦڙ جت ٿيان ات اڏيائون پکڙا"

جيڪڏهن هڪ هنڌ برسات پوندي آهي ۽ ٻئي هنڌ نہ پوندي آهي تہ پوءِ لاچار پنهنجا ڳوڻڙا ڇڏي، اتي پکا اڏي ويچي رهندا آهن، جت جهڙ ڦڙ هوندي آهي. اهڙي طرح جڏهن سانگ ڪري ويندا آهن تڏهن هن ريت گذاريندا آهن:

هن مند مارو سنرا ڍنگر ڍار رهن،
پاڻي پوج پٽن ۾ پکي پاند پيين.(مارئي)

ٿري ماڻهو ٿوري وقت لاءِ ڍنگر يعني وٽن جا سڪل ڏار ڪار گڏ ڪري، انهن مان ڪچي پونگي ٺاهي، انجي ڍار (اجهي) ۾ گذاريندا آهن. سندين پونگين جي پرسان برسات جو پاڻي جام پيو وهندو آهي، سو جهجهي چاهہ سان پيئندا آهن جو اهو پلر هنن لاءِ وڏي نعمت آهي. هُو جو پنهنجا گهر ٺڙ ڇڏي پرانهن پٽن ڏي ويندا آهن، سو نہ رڳو پلر پيئڻ لاءِ پر مال جي چاري ۽ پنهنجن ڏٿن ڏورڻ لاءِ. ڏوٿين جي ڏٿن جو ڏار ذڪر ڪجي ٿو.

ڏوٿين جو ڏٿ:

ٿر غريب ملڪ آهي. ڪڻڪ، جوئر، ٻاجهري ۽ چانورن ڳنهڻ جي اتي سيني کي وسعت ڪانهي، تنهن ڪري ڪيترا مسڪين، قسمين قسمين گاهن مان ٻج ڪڍي، اهو اَن ڪري ڪتب آڻيندا آهن. انهيءَ جهنگلي اَن کي چئبو آهي "ڏٿ"، جيڪي ڏٿ تي گذران ڪندا آهن تن کي "ڏوٿي" چئبو آهي. "ڏٿ" ۾ نہ رڳو جهنگلي ان، پر جهنگلي ميوا ۽ ٻاجيون بہ اچي ٿيون وڃن.

وينديس وطن سامهين ملير منهنجو ماڳ،
ڏٿ چونڊينديس ڏيهه ۾، ساڻ سرتين ساڳ،
تہ مون سنئون سياڳ، جي ويجهي تيان ور کي.(مارئي)

ٿر ۾ وسڪاري تي جيڪي ڏٿ ۽ ساڳ ٿيندا آهن تن جو شاهه صاحب سر مارئي ۾ مفصل بيان ڏنو آهي.

هن مند مارو سنرا ڪائر ۾ خوشحال،
سائون، سيارچ، مڪٽي، جيڏيون آٽين جال.(مارئي)

سائون هڪ گاهه جو قسم آهي، جنهن جو ان ساوڙيءَ جي داڻي کان ٿورو ٿلهو ٿئي ٿو. سائون ۽ ساوڙي نہ رڳو ٿر ۾، پر سنڌ ۾ بہ ڪيترا هندو گيارس ڏينهن کائيندا آهن. سائنين جو پت رڌبو توڙي پتر پچائبو تہ سوادي لڳندو.
سيارچ هڪ ٻيو گاهه جو قسم آهي، جنهن جو ان غريب لوڪ جوئر يا ٻاجهريءَ جي اٽي سان ملائي کائيندا آهن. باقي هوند وارا هٿ بہ ڪو نہ لائيندا اٿس. مڪٽي ٻن قسمن جي ٿئي ٿي، نر ۽ ماد. ان جي ٻاڙ رڳو هڙ جيتري آهي، تنهن ڪري اهو ٻي ٻاڙو گاهه چئبو. ٿر ۾ توڙي جمڙائو ۽ ٻين پاسي اهو گاهه ڏنڊارين يا هٿن سان ميڙي، پوءِ گهر آڻي ڪٽيندا آهن. مڪٽي ڪٽ ٿوري تي ڪائي. ڏڪ هڻبس تہ امالڪ ٻوش مان ان ٻاهري نڪري ايندو. جيڪڏهن رڳو هٿ جو مهٽو ڏيس تہ بہ ڪٽا نڪري ٻاهر ايندا. غريب لوڪ اهو ان گڏ ڪري گُنديون ڀري رکندا آهن ۽ ڪي ڏينهن ٻيا کائيندا آهن. مڪٽيءَ جي اٽي ۾ چيڙهہ گهٽو ٿئي ٿو. ان جي مانيءَ جو سواد ڪجهہ قدر چانوري مانيءَ جهڙو آهي. اهو ان قوت وارو آهي تنهن ڪري چون تہ سڀ ڏٿ ۾ مڪٽي پلي.

چڙن چٽڪن چت ۾ گهارين مٿي گهٽ،
کهہ، مانڊاٽيو مڪٽي، ڊوئين پاسي ڊٽ،
پنوهارڪي پکڙين، وڃي ڪريان وٽ،
ساٿيهہ سامهين ست، ڪنديس پيچي ڪڙن کي.(مارئي)

کهہ نہ رڳو وارياسين پٽن، پر جبلن ۾ بہ جام ٿئي ٿي. اهو گاهه ڳري ڳريءَ کان ٻاڙ هٽي، ول وانگر پکڙندو ويندو آهي. جهڙي طرح چون ٿا تہ ”ڊامڻ گهوڙي کي آمڻ“ تهڙي طرح هيءُ گاهه سيني وهٽن لاءِ آمڻ يا چوب

چيني آهي. انهيءَ گاهه کي ڪو به وهٽ ڪو نه ڇڏي. اٺ، گهوڙو ڳئون، مينهن، رڍ، ٻڪري، مطلب ته جيڪو به وهٽ ڏسندس سو امالڪ رڙڪي ڪائي ويندس. ڪراچي ۽ بمبئي ۾ کهه جو ڏاڍو ڪاپو آهي، تنهن ڪري اُتي کهه لٽي، سڪائي دنيون ٺاهي رکندا آهن.

مانڊاٽي جي گاهه مان ان جهجهو نڪرندو آهي. اهو ان رنگ جو اڇو سائين ڪان سنهو پر مکٽيءَ جي ان ڪان گهٽو ٿلهو ۽ سخت ٿئي ٿو. ٿر ۾ مارو لوڪ ساوٽيءَ ۾ اهو ان گڏ ڪري، چڱي طرح ڪٽي سٽي پوءِ پيهين، جوئر يا ٻاجهريءَ جي اٽي سان ملائي کائين. مانڊاٽي جو ان نلو به ڪم آٽيندا آهن. ويچاري مارئي امر ڪوٽ ۾ قيد هئي ته به ايئن پئي چيائين ته:

"مٽ مانڊاٽي مجيج ته نيرن ۾ نئون ڪريان"

نئون ڪرڻ يعني نئون ان کائڻ. سنڌ ۾ دستور آهي ته جڏهن نئين ڪٽڪ يا جوئر لهندي آهي، تڏهن ڪيتريون زالون آيون رڌي، اول ڪمارين کي نئون ڪرائي، پوءِ اهو نئون ان پاڻ ڪم آٽينديون آهن. ٿر ۾ مالدار کهه، مانڊاٽي ۽ ٻين ڏٿن جو نئون ڪندا آهن.

"عيدن برادن تي کهه مانڊاٽا کيندي"

مسلمان هڪڙي عيد ي سيبيون ۽ ٻيءَ تي ٻوڙ پلاءُ کائيندا آهن، پر هيءَ مسڪين اهڙن وڏن ڏينهن تي به کهه ۽ مانڊاٽي جو ان وڏي نعمت سمجهي کائيندا آهن. انهن ڏٿن جو هنن وٽ ڪيترو قدر آهي سو شاهه صاحب مارئيءَ جي واتان هن ريت ڄاڻايو آهي.

آٽين ۽ چاڙهين، ڏٿ ڏهاٽي سومرا،
ستا ڪيو سيد چئي سائون سڪائين،
منجهان لنب لطيف چئي چانور ڪيو چاڙهين،
پلاءُ نه پاڙين، عمر آراڙيءَ سين. (مارئي)

لنب جو گاهه ٿر ۾ توڙي ٻين هنڌ منيون نهور زمينون لس پريو ڇڏي. پراڻ جي ڪپ سان توڙي پاٽر جي ٿر ۾ لنب جام ٿئي ٿو. مکٽيءَ وانگر هن جي پاڙ به ٿر جيتري زمين اندر ٿئي ٿي، تنهن ڪري اهو به ٻي پاڙو گاهه ڇٽبو. هٿ لاءِ ته ڇڇو اڇي. سڪي ڪان پوءِ لنب جا تيلا جهڙا پوري رڇ جا وار. اهو سڪل گاهه مال جي حق ڏاڍو سگهو آهي. منجهس توري توري سرهاڻ به ٿئي ٿي. مالدار انهيءَ گاهه جو ان چانورن وانگر چاڙهي کائيندا

آهن. شاهہ صاحب چوي ٿو تہ آراڙيءَ جي ان سان پلاهہ بہ ڪين پاڙيندا آهن. حقيقتون اهي آنَ ويچارا پنهنجي سقيم جال ڪري ڪائيندا آهن ۽ انهن تي هري ويا آهن، تنهن ڪري هر هڪ ذت هنن لاءِ وڏي وٿ آهي.

شاهہ صاحب ٿر جي نہ رڳو جهنگلي انن، پر مند جي ميون ۽ ساڳن جو بہ جهجهوئي ذڪر ڪيو آهي.

عمر انهي ڏيهہ جا ڪوڏير قوت ڪريندي،
گوليون گولاڙن جون جهپي سان جهتيندي.

ڪوڏير هڪ قسم جي ول آهي، جنهن جي پاڙ پٽاٽي وانگر ٿيندي آهي. اهي پٽاٽن وانگر گول آهي ۽ ڪل سنهي اٿن. اندران لاهوري گجر وانگر اڇا ۽ سواد ۾ تورو گهٽو نول ڪول جهڙا ٿين ٿا، جنهن ڪري ڪچا بہ کائي سگهجن ٿا. جهڙي طرح پٽاٽا توڙي ڪچالو اوباڙي، کل لاهي ۽ لوڻ مرچ ۽ چٽڻي ملائي کائجن ٿا، تهڙي طرح ڪوڏير بہ ڪم آڻي سگهجن ها. ڪوڏير جو پوڙ عام طرح کائيندا آهن. انهن جو آچار بہ جيڪو سنو ٿئي، پر اهو سرڪي توڙي تيل يا پاڻيءَ ۾ جلد ٻري وڃي ٿو تنهن ڪري سنڌي نٿو سگهجي.

گولاڙي جي بہ ول ٿيندي آهي. ان ۾ ڳاڙهي رنگ جو هڪ گول ميوو پيدا ٿئي ٿو تنهن کي بہ "گولاڙو" چئبو آهي. ٿوريئي برسات پيئي تہ گولاڙو چاڻ تہ ڄائو. گولاڙا ڪچا کائبا آهن، اهي ڪائڻ ۾ سوادي آهن. اهو قوت واري شيءِ آهي. گولاڙي جو گاهہ ڪائي، ٻڪري کير وڌائي ٿي ۽ اٿ مٿس ٿوهو ڪڍي ٿو. "گولاڙو هيٺان پڇي" اهو پهاڪو عام آهي.

"ڪاٽونبا ڪاڇن مينهن وسندا موٽ تون" (مارئي)

ٿر ۾ وسڪاري ۾ "ڪاٽونبا" پيدا ٿيندا آهن، جن کي عام طرح "ڪٽونبڙا" بہ سڏيندا آهن. اهي سنگتريءَ جي نموني ٿين ٿا ۽ ڪائڻ ۾ ڪتا آهن. ٿر ۾ وڏا شاهي ريير ۽ هنداڻا بہ ٿيندا آهن، پر رسالي ۾ انهن جو ذڪر ڪونهي.

"ميها، چيڙ، ڦنگيون جت ٿين سيئي ٿوڪ"

ٿر ۾ مينهن تي ميها جام ٿيندا آهن، جي ماٺهو توڙي وهٽ کائين ٿا. ميهن جي ٻاجي چڱي ٿيندي آهي. ڦنگيون جن کي عام طرح "ڪنييون" بہ چئبو آهي، سي برسات ۾ تين ٿيون ۽ انهن جو ٻوڙ ملوڪ ٿئي ٿو.

چيڙ کي "متيرو" بہ چئبو آهي. اهي اڪثر جوئر جي پوک ۾ پاڻمرادو پيدا ٿيندا آهن. منا متيرا ڪچا کائبا آهن ۽ انهن جون ڪچڙيون بہ کبيون آهن. مطلب تہ برسات ۾ گهٽئي ٽوڪ ٿين ٿا. جي تہ ماڻهن کي مالڪ جي مهرباني سان بنا پئسي ملن ٿا.

منڊ ٿئي منڊل وڃيا آيو جهڙ جهاتي،
هڪ ارزان ان ٿيو ٻيو مکڻ منجهہ ماتي.

هي ٽڪون نہ رڳو ٿر، پر سڄي سنڌ سان لاڳو آهن. برسات ڪانپوءِ ان جتي ڪتي سهانگو ٿئي ٿو. ٿر جي جوئر هڪڙو سستي ٻيو سواد ۾ اهڙي مني ٿئي ٿي، جو سنڌ جي ڪٽڪ ڇڏي ٿر جي جوئر کائجي. ٿر ۾ برسات ڪانپوءِ ڏڌ مکڻ جام ٿئي ٿو. ٿري ماڻهو کير توري ڏڌ کو نہ وڪڻن باقي گيهہ جو وڪرو ڪندا آهن. ٿر ۾ اٽڪل اٺ لک چوپايا آهن ۽ اٽڪل پنجيتاليهہ هزار مڻ گيهہ جا هر سال ٿر کان ٻاهر روانا ٿين ٿا. ٿر جو گيهہ تمام سنو ٿئي ٿو. اهو اڪثر توري ڪو نہ ڏين، پر ماپي ڏين. ريزڪي وڪري ڪرڻ مهل گيهہ جي ماپ گهڻو ڪري ٽپڙين يعني لوهہ جي ڪرنڊين سان ڪندا آهن. ٽپڙيءَ ۾ آنو سوا گيهہ پوندو آهي. گيهہ وڪڻڻ جي چوس وچان ڪيترا ٿري ماڻهو نہ کير پيئن نہ ڏڌ رو يا مکڻ کائين. باقي رات توڙي ڏينهن لسي جام پيئن. وسڪاري ۾ وٿن ايتري لسي ٿئي ٿي جو ڪو سنگتي ساٿي يا ڪو واٽهڙو لسي چڪو گهرندن تہ وڏي خوشيءَ سان هن کي پانڊو ڀري ڏيندا.

"ساٿين کي سيد چئي ڀريو ڏين پاڻ"

پاڻ يا پاڻو معنيٰ وڏو ڪٽورو. مطلب تہ مينهن ۾ لسيءَ جا ڍوَ اٿن ۽ ٻين کي بہ وڏيءَ دل سان اڃ ڪرائيندا آهن. باقي ڏڪار جي ڏينهن ۾ ويچارا پاڻ لسيءَ لپ لاءِ پيا واجهائيندا آهن.

"پهي پاکي پنڙي پرين ساڻ پيئان"

پهي پاکي يعني پهہ يا ٻڪريءَ جي لسي. ڪيترا ٿري ماڻهو پاکيءَ کي ٻاهہ تي ٿهڪو ڏياري رڌي کائيندا آهن. مطلب تہ سندن لاءِ اهائي کيرڻي آهي.

ترجا هاڪارا وڻ:

سر لوهيڙا ڳپيا، ڪسر نسريا،
تو ڪئن وسريا، ڍوليا ڏينهن اچڻ جا.

لوهيڙو جنهن کي عام طرح ”روهيڙو“ چوندا آهن، سو ٿر جي وڻن ۾ نهايت شاندار وڻ آهي. ساڳوٽيءَ ڪانپوءِ، اتر لڳڻ تي، هي وڻ ٻاٽبوءِ ڦولاربو آهي. هن جا گل وڏا، رنگ جا ڳاڙها ۽ اهڙا سهڻا ٿين ٿا جو انهن جي رڱو ڏٺي دل پيئي خوش ٿئي. روهيڙي جي گلن ۾ خوشبو ڪا نه ٿيندي آهي، باقي رونق سا واهه جي اٿن! چون ٿا روهيڙي جا وڻ ڏسي تروٽ صاحب چوڻ لڳو ته منهنجو سپاهه به روهيڙي جهڙو شاندار ڏسڻ ۾ اچي، تنهن لاءِ ئي ڪيائين جو سپاهين لاءِ جيڪا پوشاڪ جوڙايائين سا سائي رنگ جي ۽ ڪمر بند توڙي پٽڪي جا ڇيڙا ڳاڙهي ڪپڙي جا. ٿر جي پوليس جي اڄ تائين اهي پوشاڪ آهي.

”آٽيو وجهن آهرين روڙي رتا گل“(مارئي)

اهي رتا يعني ڳاڙها گل روهيڙي جي وڻ جا آهن، جن بابت شاهه صاحب چوي ٿو ته ٿري ماڻهو اهي پنهنجن وهٽن جي ڪاڻ لاءِ آهر ۾ آٽي وجهندا آهن.

روهيڙي جي ڪاٺي اهڙي آهي جهڙو پڪو ساڳ. جيڪڏهن انهن مان ڪٽن جا پاوا، ڪرسيون، پلنگ ۽ هندورا جوڙائجن ته جيڪر چوٽون ڏيئي هلن. روهيڙي جا وڻ هڪڙو ٿر ۾ ٻيو ڏاڙهياڙي جبل جتي جام آهن. انهن ٻنهي هنڌان ڪٽائڻ جي تڪليف گهٽي آهي نه ته روهيڙي جي ڪاٺ جو سنڌ ۾ وڏو واپار هلي سگهي.

”گولاڙا ۽ گگريون اوچڻ اباٽن“ (مارئي)

گگڙين جا وڻ ٿوهر جي قد جيڏا ٿين ٿا. اهي سهڻا نه آهن، پر بلڪل ڪارائتا آهن. گگڙين ۾ ڪوئنر ٿيندو آهي جنهن کي ”گگڙ“ سڏبو آهي. ”گگڙ گگڙ پندا اڙيا“ اهو مثل مشهور آهي. ٿر ۾ گگڙيون گهڻن هنڌ آهن، پر ڏيپلي تعلقي طرف توڙي ڪارونجهر ٽڪريءَ تي جام آهن. ڪارونجهر ۾ ايترو ته گگڙ ٿئي ٿو اهو وير گام ڍيسا ۽ ٻين پاسي موڪليندا آهن، جتي گهڻو

ڪري عمارتن جوڙڻ مهل پڪي چن ۾ گڏيندا آهن. اهو ڪؤنر دوا طور ٻه ڪم اچي ٿو. ڪنهنڪي پاسريءَ يا ڇاتيءَ ۾ سور پوي ته سولو اپاءُ اهو ڪن جو ڪاغذ ٽڪر ڪتري، انهن تي گگڙ ٿقي، اهي ٽڪليون سور واري هنڌ تي چنبڙائي ڇڏين ته سگهوئي درد دفع ٿي وڃي. گگڙ جي ڪاٺي ٻارڻ جي ڪم ايندي آهي، تنهن ڪري ٿري لوڪ اهي ڪم آڻيندا آهن. ڪولهي لوڪ ڪاٺين جون پريون ڪارونجهر تان آڻي، ننگر پارڪر ۾ عام طرح وڪڻندا آهن.

سنڌ ۾ ٻير جو ڪؤنر چڱو ٿيندو آهي، پر ٿر ۾ ٻير جو نالو ٻه ڪونهي، ڇو ته ٻير رڳو پٽيءَ يعني ڏاڍي زمين تي ٿيندو آهي. ٿر ملڪ واريا سو آهي تنهن ڪري اتي ٻير ذات ڪو نه ٿئي، رڳو مارئي جي ملڪ يعني ننگرپارڪر تعلقي طرف ٻير آهي، جو اتي ڏاڍي زمين آهي. ٿر ۾ ٻير بدران "ٻائري" (ٻاٻري) ٿئي ٿي، جنهن جو ڪنبو ٻير جي ڪنبي جهڙو ٿئي ٿو پر ڏارٿار بلڪل گهٽا ۽ پتلا ٿيندا اٿس. اهو وڻ گهٽي قدر ٽڙي پکڙي ٿو جنهن ڪري هر هڪ وڻ وڏي جڳهه والاري بيٺو آهي. ٻائريءَ کان وڏيڪ ڪارائتو وڻ آهي "ڪؤنيٺ" جنهن جو ڪنبو ننيڙو پر ڏاڍو تکو ٿئي ٿو ۽ جهنب وريل اٿس. ڇاڇرو تعلقو ڇڏي، ننگر پارڪر تعلقي ۾ پير پاءِ ته ڏس ته ڪونيٺ جا ٻيلا لڳا پيا آهن.

ڪارونجهر ٽڪريءَ تي ٻه ڪونيٺ جام ٿئي ٿو. ڪونيٺ جي ڪؤنر جي مٺائي ڏاڍي طاقت واري ۽ گهڻا ڪاري آهي. ننگر پارڪر پاسي واءُ جي بيماري ٿئي ٿي، تنهن لاءِ اهو علاج ڪندا آهن جو ڪونيٺ جي ڪؤنر ۾ ڪنڊ يا ڳڙ سان ميٿي ۽ گيهه گڏي، ان جا لڏون ٺاهي ڪائيندا آهن ته نؤينا ٿي پوندا آهن. ٿر مان ڪونيٺ جو ڪؤنر ڏيساورن ڏي روانو ڪندا آهن ۽ گگڙ وانگر ان جو ٻه چڱو واپار هلي ٿو.

"جن جو ويڙيين سين واپار سي ڏوٿي هئن نه ڏٻرا".

ٿر جو ڏڪار:

چوٽي آهي ته "وسي ته ٿر نه ته بر". ٿر ۾ جڏهن برسات پوي ٿي تڏهن ٿر ملڪ ونڻ جو نه آهي، پر جي جهڙ ڦڙ نه ٿئي ته پوءِ ٿر جهڙو ويران ملڪ ٻيو ڪونهي. برسات ڏاران وڻ ٽڻ سڪيو وڃن، مال مريو وڃي، ماڻهن جا پيٽ وڃي پٺيءَ سان لڳن ۽ ڪي ويچارا بک وچان وڻن جا ڇوڏا پيا ڪائين! ٿر ۾

بعضي اهڙا بہ ڏڪار پوندا آهن جو اتي جا ڪي مسڪين پنهنجا ٻچا وڪڻي ڇڏيندا آهن. ڏڪار سببان ٿر مان ڪيترا ماڻهو لڏي ٻين شهرن ۾ وڃي رهندا آهن. اهي لوڏيارا جڏهن لڏي ويندا آهن تڏهن ٿر جي جيڪا حالت ٿيندي آهي تنهن جو اشارو شاهہ صاحب هيٺين بيت ۾ ڪيو آهي:

ٻري نہ ٻڪر دانهن، ان جي پوڙ پٽڪو نہ سٽان،
مِيان مارُئڙن جا اوٺا ڏنم آنهن،
جن سا نيڪا سنجيا سي ڏٽي ڪيئڙء ڪانهن؟
پڪا ڪٽي پرانهن، جيڪس لڏيو لوئڙيائين.(مارئي)

سڪار ۾ جڏهن ٿري ماڻهو پنهنجا ماڳ وسائي ويٺا هوندا آهن، تڏهن تڙ تڙ تي ڏسو تہ زالون توڙي مرد سانيڪا پيا سنجين، يعني سٽ پرهہ اونهن کوهن مان پاڻيءَ جا ڪوس پري پيا ڪڍن. اوڏي مهل جو پنهنجا دلا بہ پرين ۾ وهٽن لاءِ آنهن (حوض) بہ ڀري ڇڏين. انهن مان پهون پيئون پاڻي پيئن تہ ڇيلڙا بود پرجي پيا ڇال مارين ۽ دڙيون ٿپن ۽ ڪي رڪي رکي منڙي ٻيڪار پيا ڪن- ڏڪار سببان جڏهن هيءُ لڏي ويندا آهن تڏهن ڪنهن بہ تڙ تي پهر ڪا نہ هوندي آهي. اوڏي مهل نڪا ٻڪر جي دانهن، نڪو پوڙ جو پٽڪو ٻڌڻ ۾ اچي، آنهن بہ اوٺا يعني گهٽ پاڻي سان يا سڪا پيا هوندا آهن.

”پيا سيٺ سڙن ترهي ٻنهين ڪنڌئين“

پاڻيءَ ڇڪڻ جا سيٺ (رسا) کوهن جي ڪنڌين وٽ اُس ۾ پيا سڙندا آهن. اوڏي مهل سڄو ٿر اهڙي ڏيکاري پيو ڏيندو آهي جو ڄڻ تہ ملڪ ۾ راڪاس گهمي ويو.

ونهيان ٿين وٿاڻ، ڏوڪاهي هٿان هي،
اوءِ پيٽيون ۽ پاڻ، موٽي مارن اڏيا.

ولهو يعني ڪنڌل يا سڪٺو ۽ ان جو ضد آهي ”ونهيون“ معنيٰ شاهوڪار يا پريل. شاهہ صاحب چوي ٿو تہ مارو لوڪن جا وٿاڻ جي مال مري وڃڻ يا ماڻهن جي لڏي وڃڻ سبب ڏک جهڙيءَ حالت ۾ هئا سي هاڻ پريل آهن. هاڻي ساڳين جاين ۽ زمينن تي مارن پنهنجا گهر اچي اڏيا آهن. مطلب تہ جڏهن برسات پوندي آهي ۽ ڏيهہ مان ڏڪار لهندو آهي تڏهن هيءَ مسڪين

موتي پنهنجن ماڳن تي ايندا آهن.

"تن ونهين ويڙيچن ۾ سداءِ سڪار"

شاهه صاحب هتي سائين جي درگاهه ۾ هنن مسڪينن لاءِ سوال ڪيو آهي ته ويچارن وٽ شل سدائين سڪار هجي! ٿر جي ڏڪار سان لاڳاپو رکندڙ هڪ سچي حقيقت ڄاڻائجي ٿي. مٺي تعلقي ۾ گشت ڪندي هڪ مينگهواڙن جو ڇوڪرو سٽن اٺن ورهين جو صبح جي پهر ۾ نيرن مهل گڏيو. هن کان پڇيو ويو ته "نيرن ڪئي اٿيئي"؟

"هائو".

ڇا کاڌو اٿيئي؟

"رب".

رب ڪئن رڌيندا آهيو؟

"ٻني لپون اٽي جون وڏي ڪني ۾ وجهي"

ان ۾ اڌ دلو کن پاڻي جو ملائي پوءِ اهو ويهي رڌيون.

"جڏهن اٿو رجهي رهي تڏهن وٽو به وٽا پي، پيٽ پريندا آهيون".

"اهو ته نلو پاڻي ٿيو".

"بس سائين، ڇا ڪريون؟ امان ته ٻني ڏينهن ساندهه اها رب به ڪا نه پياري، ڇوي ته ڏڪار ۾ متان بک نه سهي سگهو تنهن ڪري اڳيئي سو کهڙن تي هرو".

هن ٻار جي هي درد ڀري ڳالهه ٻڌي اندر ۾ گهاءَ پئجي پيا. سنڌ ۾ گهڻيئي سخي مڙس، هندو توڙي مسلمان، پنهنجي پنهنجي نموني خيرات ڪن ٿا، پر ڏڪار جي ڏينهن ۾ هنن مسڪينن کي خيرات ڏيڻ جهڙو ٻيو ثواب ڪونهي.

ٿر جو آدم:

ٿر ۾ هندو توڙي مسلمان ٻئي آهن، جن مان هندو گهڻا آهن. هندن ۾ راجپوت، راٺوڙ، ڪرار، ڪولهي ۽ ڪي گهٽ ذاتين وارا، جهڙوڪ: مينگهواڙ ۽ ڀيل آهن. مسلمانن ۾ ٻروچ، رند، خاصخيلي راحمون، نهڙيا، ميمڻ ۽ ٻين ذاتين وارا آهن. شاهه صاحب ايڏي اڀٽار ۾ ڪو نه ويو آهي. هن رڳو ٻن ذاتين جا نالا پنهنجي رسالي ۾ آندا آهن.

راڻا جي رجپوت مومل صحي پسندا

راڻن کي عام طرح "ٺڪر" به ڏسيندا آهن. ٿر جا راڻا پرمار سوڍي

راجپوت جي نسل مان آهن ۽ تنهن ڪري ئي راڻي مينڌري کي شاهه صاحب ”سوڍو“ بہ سڏيو آهي.

”روءِ راڻي جي نانهن ڪو سوڍو سيڻ سونهن“

هي مصراعون ڄاڻائين ٿيون تہ شاهه صاحب کي راڻي مينڌري جي اصل نسل جي سُڌ هئي.

تون لنگهائين لطيف ڇڏي ٿرن جا ٿوري.

ييلن کي کي ڍاٽکي ٻوليءَ ۾ ”ٿوري“ ڪوٺيندا آهن. ”ٿوري“ جو مونث ”ٿورياڻي “ آهي.

ماڻهو چونم مي، آءٌ آهيرياڻي آهيان،
مون ور سرتيون سي، جي ٿورياڻيون ٿرن جون“

هي بيت نوري مهاڻيءَ جي واتان چوايو اٿس ۽ مسڪيني جي باب ۾ آهي.

ٿري ماڻهن جا گهر:

ٿر ۾ وڏن شهرن جهڙيون عاليشان عمارتون پڪسريون يا پٿرن جون نهيل ڪينهن. ڪي ٿورا مٽيءَ جي جڙيل جاين ۾ رهن ٿا، نہ تہ گهڻا، خاص ڪري غريب مارو لوڪ، چؤنرن ۾ گذارين ٿا. چؤنرو هڪ قسم جو پنگو ڪتل تنبوءَ جي شڪل جهڙو آهي، جنهن جو هيٺيون پاسو گول آهي ۽ مٿان سنهي چوٽي اٿس. مطلب تہ جهڙي اڌ ڪليل ڏوپ ڇتي. ڪن چؤنرن کي مٽيءَ جون گول ڀتيون، زمين کان فقط ٽي چار فوٽ مٿي آهن. چؤنرن جي ڪاٺين جو بار انهن ڀتين تي رهي ٿو. چؤنرن جوڙڻ لاءِ نڪي ڪپن واڍا، نڪي رازا، نڪي ڪوڪا نڪي ڪليون. ويچارا غريب جهنگ مان ٽانڪار ۽ ٻين وڻن جون ڪاٺيون توڙي مرٽ، سٽي وغيره جو سڪل آگاهه آڻي، پنهنجو چؤنرو پاڻهي يا ڪن همراهن جي مدد سان جوڙين. ڪي ڪي چؤنرن کي دروازو رکن ۽ ڪي رڳو ٿورو ٿورو پاسو ڪليل ڇڏي ڏين جنهن مان اچن وڃن. مطلب تہ ٿري ماڻهو بنا ڪلفن ۽ ڪنجن جي ٻر پٽ ۾ پونگا اڏيو ويٺا آهن. هنن ويچارن جو سانئينءَ کان سواءِ ٻيو نڪو واهي، تنهن ڪري ٿر جي عملدارن تي تمام وڏي جوابدار آهي. ٿر ۾ ڪنهن جي هلڪي ناٽي واري شيءِ چورائجي ويندي آهي تہ ماجسٽريٽ ڏوهيءَ کي تمام ڳري سزا

ڏيندو آهي ته جيئن ٻيا عبرت وٺن ۽ چوري نه ڪن. ماجسٽريٽن جي اهڙيءَ سهائيندڙيءَ سختيءَ ڪري ٿر ۾ چوريءَ جو اڪثر نالو ڪو نه ٻڌبو آهي.

چؤنرن جوڙڻ جو رواج گجرات، جيسلمير ۽ ڪڇ پڃ طرف ڪن ايامن کان آهي، باقي ٿر ۾ اهو رواج شاهه صاحب جي وقت کان پوءِ پيل ٿو ڀانئجي. اهوئي سبب آهي جو رسالي ۾ " چؤنرو" لفظ ڪٿي به ڪم آيل ڪونهي. شاهه صاحب جي ڏينهن ۾ ٿري ماڻهو منهن، لانڍيون ۽ وانڍيون جوڙي انهن ۾ رهندا هئا. انهيءَ سبب شاهه صاحب مارئيءَ جي واتان چوايو آهي ته "منهن مارئڙن جا"، "پڪا پنورهارن جا" ۽ "پنگا پڙيتارجا".

"ڪاهي ايندا ڪڏهن مٿي وانڍ وهٽ"

برساتي موسم ۾ مارو لوڪ پنهنجا ماڳ ڇڏي پين پاسي سانگ ڪري ويندا آهن ته اهي ڪچيون لانڍيون اڏيندا آهن. اهڙيءَ ڪچي لانڍيءَ کي "وانڍ"، ۽ وانڍ ۾ رهندڙ کي "وانڍير" سڏبو آهي. جيڪڏهن ڪنهن وڏيري جي وانڍ جي نزديڪ ٻيا مالدار به پنهنجون وانڍيون جوڙي اچي رهندا آهن ته اهڙيءَ حالت ۾ انهيءَ سڄي ڳوٺ کي به "وانڍ" چوندا آهن.

"هن مند مارو سنرا ڍنگر ڍار رهن"

ڍنگرن جي ڏار (اجهي) ۾ رهڻ معنيٰ وانڍيين ۾ رهڻ. ٿوريون منيون ڪوڙي، انهن جي مٿان ڍنگر يعني سڪل ڏار ٺار رکن ته اها ٿي وانڍ. ڪنهن وڏي شهر جو وينل انهن وانڍيين ۾ جيڪر هڪ رات به رهڻ ڪين چاهي، تنهن ڪري هنن مارو لوڪن کي جيڪا آفرين ڏجي سا ٿوري آهي، جو ٻارن ٻچن سوڌو ايئن ڍنگرڍار رهن ٿا.

ٿر جي پوشاڪ:

پٽولا پنوهاريون مور نه مٿي ڪن،
جه لاک رچن لوئيون ته شالنئان سونهن،
ان ايلاچنئان اگري بخمل بافتن
سکر پانيان سومرا کٿي کان کهنبن،
جا ڏنيم ڏاڏاڻن، سا لاهيندي لڄ مران. (مارئي)

شاهه صاحب چوي ٿو ته ٿر جون پنوهاريون يعني ٻڪرارن يا مالدارن

جون زالون ڪڏهن به پٽولا (ريشمي ڪپڙا) نه پهرينديون آهن. سو ويچاريون رڳو ڪٽي ڍڪينديون آهن. جا، ٻين اوني ڪپڙن، ايلاچي بخمل ۽ بافتن کان وڏيڪ ٿيون سمجهن. جنهن وقت هو پنهنجون لويون لاڪ ۾ رڱي ڳاڙهيون ڪري اوڍين ٿيون، تنهن وقت اهي شالن کان وڏيڪ سهڻيون پيئون لڳن. ويچاي مارئي به پنهنجي ڪٽيءَ کي کهنبن کان مٿي ڪري ٿي ڄاتو. شاهه صاحب جي ڏينهن ۾ ٿر ۾ رڳو ڪٽن ۾ لوين ڍڪڻ جو رواج هو تنهن ڪري مارن کي "ڪٽيرو" يعني ڪٽو ڍڪيندڙ ۽ "لوئر ياڙو" يعني لوئي پهريندڙ سڏيو اٿس. اهو ڪٽن ۾ لوين جو رواج ڪيتري قدر عام هو تنهن بابت شاهه ڪريم هن طرح چيو آهي:

اسين تئان آئيون جت کهنبو ناهه،
جي وڃون ڪنهن وهانءَ ته پڻ مٿهون لوين

هن بيت ۾ مارئي چوي ٿي ته آءُ جنهن ملڪ (ٿر) مان آئي آهيان، اتي کهنبو اصل ڪونهي. وڏيڪ چوي ٿي ته جيڪڏهن ڪنهن وهانءِ وڏاڻ تي وينديون آهيون ته به پنهنجي لاڪيٽي لوئي ڍڪينديون آهيون. ٿر ۾ ڪٽين ۾ لوين ڍڪڻ جو رواج اڄ تائين عام آهي، تڏهن به ڏسجي ٿو ته ڪيتريون زالون مدراسي ۽ جرمنيءَ جون چُنريون ۽ ٻيا ولايتي ڪپڙا، جي ڏيپلي، مٺي، ڇاڇري، ننگر پارڪر ۽ ٻين وڏن شهرن مان ملن ٿا، سي ڍڪين ٿيون. ڇاڇري ۽ ڏيپلي ۾ زالون ريشم تي سهڻو ڀرت به ڀرين ٿيون، پر هاڻوڪي وقت جو به مٿن اثر ٿيو آهي.

سنڌ ۾ وڏن شهرن ۾ زالون چوٽيءَ ۾ اڪثر ربينون وجهنديون آهن. ٿر ۾ ربينن جو رواج ڪونهي. اتي جون زالون پنهنجن گهٽن ۾ رڍن جي ان مان سڳيون وٽي، وارن ۾ ويڙهي، چوٽا ڪنديون آهن ۽ انهن کي "ڏاڳا" سڏينديون آهن. اهي ڏاڳا جي هنن جون ربينون آهن، سي به صرفي سان ڪم آڻينديون آهن. "اٺا مينهن ملير ۾ ڏاڳا ڏبڙ ڏئندي". ٿر ۾ برسات پئي ته ترايون تلپون پاڻيءَ سان ڀرجي پون ۽ انهيءَ ۾ زالن پنهنجا ڏبڙ (رلا ۽ رليون) به ڌئن ۽ چوٽيءَ جا ڏاڳا به ڌوئي صفا ڪري اهي وري ڪتب آڻينديون آهن.

سنڌ ۾ زالون هاڻي اڪثر سونا چوڙ اپائين ٿيون نه ته اڳي عاج جي ٻانهينءَ جو رواج عام هو. ٿر ۾ ڪي زالون چانديءَ ۾ عاج جا چوڙا پائين ٿيون

پر ڪيترين کي "ڪوڙا چوڙا ڪڇ جا" پيا آهن.

ڪراين ڪڇ جا چوڙا ڪوڙا جن،
سومرڪ ماروئڙن، جٿان لوڪ لڇ ٿئي.

ٿرين جي مشغولي:

مائٽ منهنجا سومرا مارونءَ ميرا،
اٿيون ڏين اسُور جو پٽن پر پيرا. (مارئي)

ٿري ماڻهو صبح جو سويل اٿي پٽن تي وڃي ڦيرو ڏيئي ايندا آهن. اهڙي اوني سان پٽن تي ڇو ويندا آهن؟ تنهن لاءِ سبب آهي. ٿر ۾ اڄ تائين رواج آهي تہ مالدار ماڻهو سانجهيءَ جو پنهنجو مال جهنگ مان آڻي واڙي ۾ ڪو نہ ٻڌن. هو پنهنجو مال جهنگ ۾ ڇڏي هليا ويندا آهن ۽ سڄي رات اهو پاڻمرادو پيو چرندو آهي. اهڙي طرح پنهنجو ڌڻ ٻڌڪو ڇڏي ايندا آهن، تنهن ڪري سويل صبح جو اونو ڪري ننڊ مان اٿي، مال جي نگاهہ ڪري پوءِ اچي نيرن ناشتو ڪندا آهن. ٿر ۾ بگهڙ ۽ ٻيا خوفناڪ جانور ڪينهن. جيڪڏهن ڪو چور مال ڪاهي ويندو تہ واريءَ ۾ پيرو پڌرو بيٺو هوندو آهي جنهن ڪري چور کي ڳولي لهڻ آسان ٿيندو. اهي آٿت دل کي اٿن، تنهن ڪري رات جو مال کي جهنگ ۾ ڇڏي هليا اچن مارئي جي ملڪ ملير جي نزديڪ ڪارسر جبل ۾ چراخ آهن ۽ انهن جي ڊپ کان انهي پاسي جا ٻڪرار پنهنجون ٻڪريون ۽ ڇيلا آڻي واڙي ۾ ٻڌندا آهن. باقي ٻين هنڌ اڪثر مٿيون رواج آهي.

مينهون پاڻمراديون ٿڏا چرن ٿر،
وڏي اوهہ آييون پنيءَ لائي ڦر. (سارنگ)

مينهون، ڳايون ۽ ٻيو مال سڄي رات ٿڏا ٿر چري، صبح جو سج ايرڻ کانپوءِ پاڻمرادو پنهنجي ماڳ تي ڪونڌيءَ لاءِ موٽي ايندو آهي. ٿري ماڻهو اوڏيءَ مهل ڏهائي ڪندا آهن.

چاريو لنب لطيف چئي واڳيئڻ وهارين. (مارئي)

ٿري ماڻهو پنهنجو مال جهنگ ۾ ڇڏي سج لٿي گهر موٽن، تنهن کان اڳ ڦرن کي، لنب نالي گاهہ توڙي ٻيو گاهہ پنهنجي روبرو کارائي ۽ هنن کي

ڏۂ تي پاڻي پياري، پوءِ هنن کي واڳي وهاريندا آهن. يعني هنن جو پوٽ ٻڏي چڏيندا آهن تہ پر پٽ کير ڏائي نہ وڃن.

ٿري ماڻو ڍهائي ڪري رهن ۽ سنڌين ڳايون ۽ مينهون ڪونڊي ڪائي رهن تہ پوءِ پاڻ مال سان گڏجي جهنگ ويندا جتي اهو پيو چرندو. جيستائين مال پيو چرندو تيستائين مالدار بہ ٻانهون ٻڌي ڪين وهندا. ڪو ڪاٿيون پيو ڪندو تہ ڪو ڏٿ پيو چونڊيندو.

"پاسا پولڙين ۾ ٻانهون سر ٻيئي"

اونهاري ۾ مال چاريندي جيڪڏهن ڪنهن کي ننڊ جو خيال ٿيندو آهي تہ ڪنهن وڻ هيٺان پٽ تي ليٽي، ٻئي ٻانهون مٿي کي ڏيئي، اک لائيندو آهي، پوءِ پل تہ پاسي ۾ ٻڪرين جون ڦولڙيون ۽ پيو ڪن ڪچرو پيو هجي. اهڙي طرح اک لاتي نہ لاتي جهڙي، نہ تہ سڄو ڏينهن ڪاٺين ڪرڻ، ڏٿ ڏورڻ ۽ وهٽن جي لاءِ گاهہ پٽي گڏ ڪرڻ ۾ مشغول رهن ٿا.

چارين ات چاهہ منجهان پاسي ڦوڳن ڦر،
ڪٺن لهندم ڪر، جٺن مارو پاڻ اپاريا.

ڦوڳ هڪ جهنگلي ٻوٽو آهي، جو واهوندن ورڻ تي نسرندو آهي. نالو "ڦوڳ" اٿس، پر صبح جي پهر ۾ وٺائنس لنگهہ تہ خوشبوءِ پيئي ايندي. اهو ٻوٽو مهينو کن مس ٿو جٽاءُ ڪري. مارچ ۾ اُن جهليندو تہ اپريل ۾ "ڪتيا" ڪندو. ڪتيا آهن سنها تاندورا جي پڪل ڦوڳ ۾ ٿين ٿا. ڦوڳ ۾ هڪ قسم جي داڻ داڻ ٿئي ٿي، جا ڏوٿين جو ڏٿ آهي. ان کي "ڦوڳي" چوندا آهن. ڪتيا ڇاوا تہ ڦوڳٽي ڪائڻ چتي، پر مال پوءِ بہ پيو چريس. مٿينءَ مصراع ۾ مارئي چوي ٿي تہ منهنجا مائٽ ڦوڳڻ ۾ ڦر چاهہ سان پيا چارين ۽ منهنجي ڪل ڪٺن لهندا. جو هو پاڻ اپاريا آهن يعني پالهيا واندا ڪينهن. سڄ پڇ ويچارا سڄو ڏينهن غلطانيءَ ۾ آهن.

مٿن ٽبڪ ٽبڪڙا چڪندڙا اڇن،
ڪريون کهہ پڪليون پگهر سر پيرن،
لئي وڙ ويڙهيچن، مون لوڏا نئي لکيا.

ٽبڪ معني ڇاٻون يا ٽوڪرا ۽ ٽبڪڙيون معنيٰ ننڍڙيون ٽوڪريون.

پيرن جي منڊ ۾ مارو لوڪ مال سان پهجي ويندا آهن. سانجهيءَ جو ٽبڪ ۾ ٽبڪڙيون پيرن سان پري چڪيندڙ ايندا آهن. يعني پيرن مان پاڻي ڳاڙيندا ايندا آهن. جو مٽي ۾ منهن تي پيو پوندو اٿن. پنڌ ڪندي پيرن تي پگهر ٽيندو اٿن ته پگهر سبب پيرن تي واري ڄمي ويندي اٿن جنهن ڪري هنن جون ڪڙيون به سدائين کهه پڪليون يعني ڏوڙ سان پريل هونديون آهن. مارئي چوي ٿي ته منهنجن ويڙهيچن جا وڙ يعني ڪم يا نمونا اهي آهن ۽ آءُ سندن لوڏ مان پريانئي سهي ڪندي آهيان ته اهي آهن منهنجا مٺا ماروئڙا!

ٿر جا مرد سڄو ڏينهن مشغول رهن ٿا ته سندن زالون ۽ ٻار به مٽ ڪري ڪين ٿا وهن. شاهه صاحب انهن جي مشغوليءَ جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي:

”آڏيءَ اٿين تي جٿن پاڻي پاتارن ۾“

ٿر جا کوهه اونها آهن ۽ پاڻي جڻ ته پاتال مان ڪڍڻو آهي، تنهن ڪري هيءَ ٿاريليون اڌ رات ڏيئي پاڻي پرڻ وينديون آهن.

”ويرون ولوڙڻ جون ساريان گهڻو صبوح“

اڻ ايرئي جو گهر گهر ۾ ڏسو ته زالون ڏڌ ولوڙي ويٺيون مکڻ ڪڍن. سڄ ايري ته ڪا رب رڌي ته ڪا ڍودو پچائي، مڙس کي کارائي، اماٽيندي جهنگ ڏي ٻارن کي به اوڏي مهل کارائي ۽ پاڻ به جهڙو تهڙو ٽڪر وات ۾ وجهي، ٿانءَ ٽپا ملي، پوءِ ويندي جهنگ ڏي ڪاٺيون ڪرڻ يا ڏٿ ڏورڻ. سنڌين نياٽيون به ايئن.

”سرتين ڏٿ سبيل ڪيو اڳڻ ڍوئي ڍير“

جيڪڏهن ڪا زال يا ڇوڪري ڪاٺيون ڪرڻ يا ڏٿ ڏورڻ نه ويندي ته به گهر ۾ مٽ ڪري ڪين وهندي.

”اوءِ ٿا ڪورين ڪنڌي سرتيون مٿان سسن
عمر ان اڳوندري پاسي ڪانڌ ڪتن“

سسن (گهٽين) تان ڪنڌي اُن لاهي اها ويهي ڪتينديون آهن.

پرم پاروڙيءِ، رهي جنهن ۾ اڇو اُن.
تن پڻ ويٺي ونڌيان توٽي پونس تن.

ٿر ۾ ڪتا، لوبون ۽ ڪمريون مينگهواڙ جوڙيندا آهن، پر جيڪڏهن

ڪٽي يا لوئيءَ ۾ تن (ٽنگ) ٿئي ته اهو زالون پاڻ تني ڏينديون آهن،

”ڪتيءَ وٽيون ڪتيون سته ستي سيوي سي“

جيڪڏهن ڪنهن ڪتيءَ جون وٽيون. يعني ڪناري وارا ڌاڳڙا ڪسي ويندا آهن ته پاڻهي اندي ورائي، ٽوپو ٽاڪو ڏيئي ڇڏينديون آهن. مطلب ته رڌڻ پچائڻ، ڪتڻ، سبڻ ۽ پرڻ ۾ زالون توڙي ڇوڪريون مشغول رهن ٿيون.

پاڇاهي نه پاڙيان سرتين سسئيءَ ساڻ
ڏکي اگهاڙن کي ڪين ڍڪيائين پاڻ

هن بيت ۾ شاهه صاحب سسئيءَ جو اهڙو گڻ کولي ظاهر ڪيو آهي، جو ٻئي ڪنهن کي اهڙو خيال جيڪر پاڻمرادو مشڪل اچي.

”بير ڪنياٺون بر ۾ پيارين پهون“

ڪٽي ڏسو ته زالون ۽ مڙس گڏجي ڪوهيون پيا ڪوٽين ۽ اڏ يا آواڙي مان پنهنجن پهن (ٻڪرين) کي پاٽي پيا پيارين.

انڙا مينهن ملير ۾ ڏاڳا ڏيڙ ڏيندي

برساتي موسم ۾ تليون ۽ ترارين پرجن ته زالون ۽ ڇوڪريون رلڪا ۽ رليون به ڏئن ۽ ڇوٽيءَ جون سڳيون به ڌوئي صاف ڪن.

ٿري ماڻهو رڳو ڳچو پورهيو ڪو نه ڪن، پر ڪڏهن ڪڏهن وندر به ڪن ٿا. ٻار ڪنهن وڻ ۾ رسيءَ ٽڪر ٽنگي، پينگهه ٺاهي پيا لڏن. چانڊوڪي رات ۾ ٻار ڏسو ته اس گهنڊٽيءَ ۽ پجڻ لڪڻ راند پيا ڪن. اوڏي مهل نانگ بلا جو خوف به وسريو وڃين.

مرد اڪثر چنر ڦدي يا چونپڙ راند ڪن. ٿر ۾ ”رهاڻ“ جو رواج عام آهي، تنهن ڪري ان جو ڏار ذڪر ڪجي ٿو. ٿر ۾دستور آهي ته چار ڄڻا پاڻ ۾ گڏبا ته رهاڻ ڪندا. ڪو گهوٽ پيءُ سيٺڪي گهر وينا و ته تيستائين پورو مان نه ملندس جيستائين رهاڻ نه ڪندو. رهاڻ لاءِ مکيہ شيءِ آهي آفيم. ٿري ماڻهوآفيم ڳاڙي ڪپهه جي پوٽين ۾ ڇاڻيندا آهن. انهن پوٽين کي ”مينٺان“ سڏيندا آهن. ڳاڙيل آفيم کي ”ڪسنبو“ چوندا آهن. اهو رنگ جو ڳاڙهو ٿيندو آهي. رهاڻ مهل مرد ڏسو ته ڪانيون ڪڍي وهندا، پوءِ

ڪسنبو پيو پيچندو ۽ چاملو (چمر جو) حقو پيو وڄ ۾ ڦرندو! اها آهي ٽرين جي رهاڻ، ٿر جا مسلمان اڪثر آفيم ڪتب نہ آڻيندا آهن. مگر هندن ڪي اها مار آهي. وڏن ڏينهن تي زالن ۽ ٻارن سان بہ رهاڻ ڪندا آهن. انهيءَ رواج پٽاندڙ مومل بہ راڻي سان رهاڻ ڪئي هئي، تنهن ڪري شاهہ لطيف سندس واتان چوايو آهي:

"راڻا رهاڻن جا مارينم مذڪور"

ٿر ۾ آفيم اڪثر مردن جو مرڪ آهي، باقي زالن ۽ ٻارن لاءِ سچي پچي وندر برساتي موسم ۾ آهي.

"سرتين ساڻ سمن آهيم اتي مينهڙين"

برسات ڪانپوءِ جهنگلي گل ڦل پيدا ٿيندا آهن تہ ٿر جون زالون، ڇوڪريون ۽ ٻار انهي مان هار ٺاهي پائيندا آهن. اها ڳالهہ شاهہ صاحب سر سارنگ جي هيٺين ٽُڪ ۾ جاٿائي آهي.

"سرهيون ٽيون سنگهاريون پويو پائن طوق"

اهڙي طرح ويچارا ويڙهيچا ورونهن ۽ وندر ڪندا آهن. مارئي عمر سومري وٽ قيد هئي تہ اتي سپني ۾ بہ اهيئي ڳالهيون پئي آيس:

رات لڌو مون سهڻو ڪٺيءَ ۾ خاصو
انڙا مينهن ملير ۾، ٿيو تڙ تڙ تماشو
چوريان جان پاسو، جسوَ زنجيرن ۾.

ٿر ۾ ڌاڙا:

ٿر ۾ هاڻ ڪڏهن ڪڏهن ڌاڙا لڳن ٿا، مگر اڳي ڪلهوڙن توڙي ميرن جي صاحبيءَ ۾ ڌاڙن جي ڌم لڳي پيئي هوندي هئي. شاهہ صاحب ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ ٿي گذريو آهي. سندس وقت ۾ مال جي چوري عام هوندي هئي، جنهن بابت رسالي ۾ ڪي اشارا آهن. ڪن بيتن ۾ مالدارن کي، ڌاڙيلن کان پاڻ بچائڻ لاءِ ڪي سهڻيون صلاحون بہ ڏنيون اٿس.

ڌڻ ڌارڻ، ڌار رهڻ، ايءَ نہ سنگهارن ست،

ڪاهي ايندا ڪڏهن متي واند وهٽ،
جي هاٽوُ هوُنئي مٽ، ته به ادڪو لاهه نه انجو.

هن بيت ۾ ڄاڻايو اٿس ته ڏاڙيل وهٽن تي چڙهي ايندا هئا ۽ مالدارن کي چيو اٿس ته ڏار جي ڏڻ ۾ چڙ چڙ ڳاٻڙا تي (هڪيٽي کان ڏار) رهجي، اها سنگهارن جي ريت نه هئڻ گهرجي، يعني سنگهارن کي لازم آهي ته گڏجي رهن ته جيئن ڏاڙيلن جي اچڻ مهل هڪٻئي کي واهر ڏيئي سگهن. پوين ٻن مصراعن ۾ چوي ٿو ته ڏاڙيل ڪنهن به وقت اوهان جي واند (لانديءَ) تي ڪاهي ايندا. تنهن ڪري اهي هاٽوُ يعني هاچوهٽندڙ يا ڏاڙيل جيڪڏهن اوهان جا سڳا مائٽ هجڻ ته به انهن جو ادڪو ڏارجو. هيءَ بلڪل پوري صلاح ڏني اٿس. اصل چوٽي آهي:

”لڄان چوران پت نه ڪائي توڙي هوون سڳا پائي“

ٿر ۾ ڏاڙيلن جي ڊپ کان ڪي ماڻهو وراڪن ۾ وڃي لڪندا آهن. انهيءَ ڳالهه جي شاهه صاحب هيٺينءَ تڪ ۾ اشارو ڪيو آهي:

”وهڻ وراڪن ۾ ان جي اجوڪي اوطاق“

پٽن تان برسات جو پاڻي لهندو آهي ته ڪيترين پٽن جي پاسارن يعني لاهه وارن پاسن ۾ ڏرڙ تي پوندا آهن. ”وراڪو“ لفظ عام طرح ڍڪ يا پناهه جي معنيٰ سان به ڪم آڻيندا آهن: مثلاً سيءَ کان پاڻ کي بچائڻ لاءِ ڍنگر گڏ ڪري انهن تي ڪک وجهن ته چون ته سيءِ جو وراڪو ٺاهيو اٿئون. ڏاڙيلن جي ڊپ کان ٿري ماڻهو پٽن جي وراڪن ۾ رهندا هئا ۽ اها سندين اجوڪي اوطاق هوندي هئي، يعني اتي جان جي جوکي کان پاڻ کي ڇٽل سمجهندا هئا. ڪن نسخن ۾ ”اجوڪي“ بدران ”اڇوڪي“ ڪليل آهي. اڇوڪي معنيٰ اڇوٽڪي ڏينهن جي، يعني جنهن ڏينهن ڏاڙيل اچن تنهن ڏينهن انهن جي اوطاق وراڪن ۾ ٿئي ٿي.

جسي لوڙائو ٿيا جنهين پر رهن،
مارو منجهه ٿرن، رهي رهندا ڪيترو؟

”جسي“ معنيٰ بدن جا ۽ ”جه سي“ معنيٰ جڏهن اُهي، بيت جو مطلب آهي ته جن حاڪمن جي آڌار تي ٿري ماڻهو ههڙي برپٽ ۾ رهن ٿا، اهي

حاڪم جيڪڏهن پاڻ ڏاڙيل ٿي بيهندا يا جسي جا لوڙائو ٿيندا. يعني ٻانهون ٻڇائي ويندا تہ پوءِ ويچارا مارُو لوڪ ٿر ۾ ڪيترو رهندا؟ هن بيت ۾ مارئي عمر ڏي اشارو ڪري ٿي جو سندس جند لاءِ لوڙائن (ڏاڙيلن) جهڙو ڪم ڪري کيس ڪوهہ تان ڪٽي آيو هو.

جسي لوڙائو ٿيا جنهين سندي ڏير،
ماروئڙا فقير، ڪنهن در ڏيندا دانهڙي؟

هن بيت ۾ بہ اهائي ڳالهہ ڪئي اٿس تہ جن حاڪمن جي ڏير (ڏي) تي رهجي ٿو سي جيڪڏهن پاڻ ڏاڙيل ٿي بيهندا تہ ويچارا مسڪين ماروئڙا ڪنهن جي در تي دانهين ٿي ويندا؟ حقيقتون جڏهن مارئي کي عمر بادشاهہ لاءِ دانهين ويا هئا. اها ڳالهہ فارسي تواريخن ۽ هڪ سنڌي تواريخ ۾ ڄاڻايل آهي.

ٿر ۾ نانگ بلائون:

ٿر نانگن بلائن جو گهر آهي. اتي قسمين قسمين بلائون ٿين ٿيون مثلاً پيئڻ، لنڊي، ڪنيارو ۽ واسينگ، جنهن کي "ڪارو نانگ" بہ چئبو آهي. اهي نهايت زهري ۽ خوفناڪ آهي. شاهہ جي رسالي ۾ گهڻو ذڪر واسينگن جو آهي. اهو احوال سر ڪارايل جي فصل ٻئي ۾ ڏنل آهي.

آسڻ جن اريج ۾ تن جي وهہ جو ورن ٻيو
تنجو ڪنڍوئي ڪم ڪري جي مٿن پير پيو
پرينئان آهي پڌرو تن نانگ جو نهو
ڪلي ويل ڪهو جو سامهون ٿئي سپن کي.

هنن چئن مصرعن ۾ شاهہ صاحب نانگن بابت چار نراليون ڳالهيون ڄاڻايون آهن.

پهرين مصرع ۾ چوي ٿو تہ جن نانگن جو آسن (ماڳ) اريج، يعني ٿر ملڪ ۾ آهي، تن جي زهر جو رنگ ئي ٻئي قسم جو آهي، يعني سنڌ جي نانگ ڪان ٿر جي نانگن جو زهر علحدي رنگ جو آهي. اهو رنگ جو تفاوت شاهہ صاحب جهڙي ڄاڻوءَ ڄاڻايو آهي، باقي جهڙي تهڙي جي جاءِ نہ آهي، جو اهڙي ڳالهہ جاچي، زهر جي رنگ جو فرق ٻڌائي سگهي. ٻئي مصرع ۾ جيڪا ڳالهہ ڪئي اٿس تنهن جي گهٽن کي خبر آهي. ٿر جو نانگ اهڙو زهري آهي جو اهو جيڪڏهن مري ويندو ۽ ان جي بدن جو ماس سڙي، ڪپي

ڪاڇي ويندو ۽ باقي رڳو هڏي جو پيڙو وڃي بچندو ته به جيڪڏهن انهي پيڙي جي ڪنهن ڪنڊي تي پير اچي ويندو ته اهو ڪنڊو به رڃائي ڇڏيندو! ٿر ۾ اهڙا اتفاق ٿيا آهن جو مئل نانگ جي رڳو سڪٽي پيڙي تي پير اچڻ ڪري ماڻهن کي زهر چڙهي ويو آهي.

ٽئين مصرع ۾ چوي ٿو ته نانگن جو هڪ ٻئي سان جيڪو پيوند يا ناتو آهي سو ملڪن ۾ مشهور آهي. اها به پوري ڳالهه ڪئي اٿس. اڄ تائين عام طرح ايئن چوندا آهن ته جيڪڏهن ڪو واسينگ نانگ کي ماريندو ته ٻيو واسينگ ٻارهن مهينن ڪان پوءِ به ان جو وير وٺي ڇڏيندو. چوٿين مصرع ۾ نانگ جي سياءَ جو ذڪر ڪري چيو اٿس ته ڪلي ويل يعني جنهن وقت نانگ وڙهڻ لاءِ تيار ٿي اچي ٿو تنهن مهل ڪهڙو مڙس آهي جو هنن سپن کي سامهون ٿي سگهندو؟ مطلب ته جنهن مهل واسينگ وڙهڻ لاءِ ايندو تنهن مهل ڪو به دهشت جهلي هن جي سامهون بيهي ڪن سگهندو.

پهرين ڪاري نانگ جي ڪو چرڪيل ڇيڙ ڪري،
جي هٽي ڏنگ ڏسائيو ته ويڄهو تان نه وري،
جيڪي ٿپ مري، جيڪي سڪي صحت کي.

نانگن ۾ واسينگ اصيل نانگ آهي. جيڪڏهن سنديس ڇيڙ نه ڪبي ته ماٺ ڪري پنهنجي واٽ وٺي هليو ويندو پر جي ڪنهن کي ڪٿي ڪٽندي ۽ هن جي ڇيڙ ڪندو ته اوڏي مهل ئي اهڙو چڪ هڻندس جو اڳلو وري سندس ويڄهو وڃي نه سگهندو. اهو ڪکيل ماڻهو اتيئي نهه ٿپ مري ويندو پر جيڪڏهن قسمت سان بچي پوندو ته سڄي ڄمار صحت کي پيو سڪندو يعني ته زهر جي اثر لهي وڃڻ ڪان پوءِ به بت ۾ خوش ڪين گذاريندو. شاهه صاحب هيءَ هڪ ٻي حقيقت ڄاڻائي آهي، جنهن جي ٿر ۾ سپ ڪنهن کي سڌ آهي. ٿر ۾ نه رڳو واسينگ، پر لنڊي توڙي ٻئي ڪنهن به زهري سپ جا ڪاڌل، جيڪڏهن بچي پار پوندا آهن ته به بت ۾ خوش ڪو نه گذاريندا آهن. نانگ بلا ڪاڌي يلي ته پنج ست ورهيه گذري ويا هوندا، پر جنهن ڏينهن ٿوري گهٽ ٿيندي، تنهن ڏينهن انهيءَ ماڻهوءَ کي مٿي ۾ سخت سور پوندو ۽ هن جو مٿو پيو ڦرندو. جڏهن هوا ڇوٽ لڳندي آهي، تڏهن انهيءَ ماڻهوءَ جو جيءُ جاءِ ايندو آهي. اهڙا ماڻهو اکين سان ڏٺا ويا آهن، تنهن

ڪري شاهه صاحب پورو چيو آهي تہ نانگ جو ڪاٽيل يا اڦٽ مري ويندو يا تہ صحت لاءِ پيو سڪندو.

سنها پانءِ مَر سپ ويا ءَ واسينگن جا،
جني جي جهڙپ، هاٿي هنڌائين نہ چري.

يعني واسينگن جا ٻچا جيتوڻيڪ ڏسڻ ۾ سنها ٿا اچن. پر منجهن ايترو تہ زهر آهي جو جيڪڏهن هاٿيءَ کي سنڌين ڦيٽ اچي وڃي تہ اهي پربت جيڏو جانور بہ جيڪر اتيئي پيو هجي ۽ وري جيڪر چري بہ ڪين سگهي.

سنها ٻانءِ مَر سپ، سڪا جني پيٽ،
تني جي جهپيٽ، جنگن کي جوکو ڪري

مطلب تہ اهي سنها ۽ پيٽ سڪل نانگ پنهنجي نالي سان آهن ۽ کهڙي بہ جنگ جوان کي جوکو رسائي سگهن ٿا.

ڪنهن ڪنهن ڪاريءَ ذات کي مور بہ مٿائين.

پوک جو هڪ دشمن ڪئو آهي. ڪئي جو دشمن نانگ ۽ نانگ جو هڪ وڏو دشمن آهي مور پکي. نانگ کي مور ڳڙڪايو وڃي ۽ هن جو زهر مٿس ذرو بہ اثر نٿو ڪري. مٿين مصرع ۾ شاهه صاحب چوي ٿو تہ ڪاري نانگ جي ڪنهن ڪنهن ذات کان مور پکي بہ گوشو ڪندو آهي. مطلب تہ ٿر ۾ نانگن بلائن جون بہ شاهه صاحب ڪي اهڙيون ڳالهيون جاچيون هيون، جي سيڪو ماڻهو جاچي ڪين سگهندو.

ٿر جي ٻولي:

ٿر ۾ ٻن قسمن جي ٻولي هلي ٿي. هڪڙي صفا سنڌي، جهڙي سنڌ جي ٻين ڀاڱن ۾ ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي ۽ ٻي ڍاٽڪي يعني ڍٽ يا ٿر جي ٻولي. شاهه جي رسالي جو ڍول مارئي، ڍاٽڪي ٻوليءَ ۾ چيل آهي. انهيءَ ٻوليءَ ۾ مارواڙي، ڪڇي، گجراتي ۽ سنڌي لفظ آميز ٿيل آهن. اهو آميز سيا ويڪ طرح ٿيو آهي، ڇاڪاڻ تہ ٿر سان جوڌپور، پالنپور رياست، ڪڇ جو رڻ ۽ سنڌ جا ڪي تعلقا جهڙوڪ ٺنڊو باگو ۽ بدين لڳا بيٺا آهن ۽ انهن سيني پاسن جي ماڻهن جي ٿر ۾ آمدرفت آهي، تنهن ڪري سياويڪ طرح، انهن

سيني پاسن جا لفظ ٿر جي ٻوليءَ ۾ اچي ويا آهن. ننگرپارڪر تعلقو سنڌ کان گهڻو پري ۽ گجرات جي دنگ سان آهي، تنهن ڪري پارڪري ٻوليءَ ۾ سنڌي لفظ تمام ڇڊا ڇاڊا آهن ۽ اها ٻولي گجراتيءَ کي گهڻو ويجهي آهي. ڍاٽڪي ۽ پارڪري ٻوليءَ جي وچ ۾ تفاوت آهي.

ٿر ۾ جيڪا صفا سنڌي ٻولي ڳالهائڻ ۾ اچي ٿي تنهن ۾ ڪيترا اهڙا لفظ آهن، جي سنڌ جي ٻين ڀاڱن ۾ عام نہ آهن. مثلاً ٿري ماڻهو هڪٻئي کي ڪيڪارڻ مهل "خير ڪين" ۽ "روڙا ڀلا" لفظ گهڻو ڪتب آڻيندا آهن. شاهہ صاحب اهي لفظ ٿر مان جهٽي، رسالي ۾ ڪم آندا آهن.

1) ڪمندڙن خير ڪين چوندڙ چڱا نہ ٿيا.

2) مرڪي مر ماتاروڙي راءِ ڏياچ جي.

رسالي ۾ "ڪينءَ" لفظ جدا بہ ڪم آيل آهي.

"ڏيندا پانڌي ڏس، ڪينءَ جون آڻي خبرون."

ٿر ۾ "ڪنگهہ" کي چون "دئونس" ۽ "اڇ" کي چون "تئونس". ٻين هنڌ عام طرح تئونس لفظ تپ جي معنيٰ سان ڪم آڻيندا آهن، مگر رسالي جي سر سهڻيءَ ۾ "تئونس" لفظ "اساٽ يا اڃ" جي معنيٰ سان ڪم آيل آهي.

تن ۾ تئونس پرين جي پيئان نہ ڍاپان.
جي سمنڊ منهن ڪريان، تہ بہ سر ڪيا ئي نہ ٿئي.

جنهن ماڻهوءَ جي اکين ۾ ڪاڏ هوندي آهي، تنهن کي عام طرح "چوئچو" چئبو آهي، پر ٿر ۾ هڪ ماڻهوءَ جي حقي جي نڙ تي لت اچڻ ڪري نڙ ڀڄي پيو تہ چوڻ لڳو تہ "نڙ چونچو ٿي پيو". ٻي هڪ ماڻهوءَ جي ڪنهن ڳالهہ تان دل شڪستي ٿي تہ چيائين تہ "منهنجي دل چونچي ٿي پيئي آهي." شاهہ لطيف سر رامڪليءَ ۾ "چونچو" لفظ انهي پوئين معنيٰ سان ڪتب آندو آهي.

"چونچو هو چت، ڪلي سو باغ ٿيو."

"مڃڻ" معنيٰ مٿان. اهو لفظ رسالي ۾ گهڻن هنڌ ڪم آيل آهي ۽ ٿر توڙي لاڙ ۾ عام آهي. مٺيءَ ۾ ڪنهن لهاڻي کان پڇيو ويو تہ حيدرآباد ڏٺي اٿيئي؟ هن چيو تہ مٺيءَ مان حيدرآباد ڏي گهٽيئي پيا اچن وڃن باقي پاڻ

مان "نڪو اير نڪو پير" يعني اسان مان نڪو اڇي نڪو وڃي. شاهه صاحب به مارئي جي واتان چوايو آهي ته:

"نڪو اير نه پير نڪو اوٺي آيو."

اهڙي طرح ڪيترا لفظ رسالي ۾ آهن جي ٿر ۾ بلڪل عام آهن، مگر سنڌ ۾ انهن لفظن ڪم آڻڻ جو رواج ڪونهي، تنهن ڪري ڪيترن سنڌي ماڻهن کي اهي ڏکيا ٿا لڳن.

ٿر جي سنڌي "اُچارن ۾" سنسڪرت ٻوليءَ کي وڌيڪ ويجهي آهي. مثلاً سنسڪرت لفظ "لکشڻ" بدران سنڌ ۾ عام طرح چون "لڇڻ"، مگر ٿر ۾ چون "لکڻ". شاهه لطيف به اهو اُچار وڌيڪ پسند ڪري چيو آهي ته:

لکڻ ڪيم لکيج جئڻ مون موراهين ناه ڪو،
مونکي ملهائيج، وارو ڏيئي ولها.

ٿر جو تواريخي احوال:

تون ڏاتي ڏت ڏٽي، ڏوليا تنهنجو ڏت،
پائي ترازيءَ توريان ته ملڪ نه تنهنجو مٽ،
لاهي ڪسر ڪٽ، اڇي ڪوڙ ڦناتون ڪاڪ ۾.

هن بيت ۾ شاهه صاحب مومل جي واتان راڻي جي ساراهه جا سخن ٻولايا آهن، پر هئڻ جو چوايو اٿس ته تون ڏت جو ڏٽي آهين سان تواريخي ڳالهه آهي. اهو احوال هن طرح آهي.

ٿر جي راڻن جو پهريون وڏو ڏاڏو جنهن کان وٺي سنڌين پيڙهي شروع ٿئي ٿي سو "پرمار" نالي هڪ راجپوت هو جو آبو پهاڙ طرح رهندو هو. پرمار کان ڪيتريون پيڙهيون پوءِ "سوڍو" ڄائو. انهن ٻن وڏن ڏاڏن جي نالن پٺيان ٿر جا راڻا پاڻ کي اڄ تائين "پرمار سوڍا راجپوت" سڏائين ٿا. راجپوتن جو اصل ملڪ راجپوتانا آهي، پر انهن مان ڪي سنڌ ڏي آيا ۽ پهريون شهر جو هٿ ڪيائون، سو رتوڪوٽ هو جو ڪپڙي تعلقي ۾ آهي. هتي اچڻ ڪانپوءِ هو پاڻ کي "راڻا" سڏائڻ لڳا. انهن سوڍن پوءِ امرڪوٽ تي ڪاهه ڪئي. سنڌ گزيٽيئر موجب امرڪوٽ واري لڙائي سنه 1229ع ۾ سوڍن ۽ سنڌ جي سومرن جي وچ ۾ لڳي، جنهن ۾ سوڍا سوڀارا ٿيا. هنن پوءِ مڙسي ڪري سڄو

ٿر ملڪ پنهنجي قبضي ڪيو ۽ سومرن کي پراڻ طرف هڪالي ڪڍيائون. عمر سومري جي ڏينهن ۾ سوڍن جو زور ڪجهه قدر ٿتو پر پوءِ جڏهن سومرن ۽ سنڌ جي سمن جي پاڻ ۾ اچي لڳي، تڏهن سوڍن کي ساڃي لڳي ۽ هو وري امر ڪوٽ هٿ ڪري، سڄي ٿر جا والي ٿي ويٺا. مومل جي واري ۾ به ٿر ملڪ انهن سوڍن جي ملڪيت هئي. ان وقت جيتوڻيڪ امرڪوٽ جي گاديءَ تي راڻو همير ويٺل هو ته به راڻو ميندرو ڪو گهٽ نه هو. هو وزيريءَ جي عهدي تي هو ۽ شاهي گهراڻي مان هو تنهن ڪري مٿين بيت جي پهرين مصرع ۾ مومل چويس ٿي ته تون ڏاتي، يعني ڏٿ (ٿر) جو آهين ۽ ڏٿ جو ڏٽي آهين. جو اهو سڄو ملڪ اوهان راڻن جو آهي.

راڻي ميندري کانپوءِ به ٿر ۾ سوڍن جي صاحبي هئي. هو سڌو دهليءَ جي بادشاهه کي يا سندن پاران ٺٽي جي نواب کي ڏن ڏيندا هئا ۽ پنهنجي حڪومت وڃائي وڃائي ڪندا هئا. همايون بادشاهه جڏهن شير شاهه افغان جي هٿان شڪست کائي، سنڌ ۾ اچي امر ڪوٽ رهيو هو تڏهن امرڪوٽ جي گاديءَ تي راڻو پرساد ويٺل هو. ان وقت همايون بادشاهه جي راڻي حميده بانو سنئين مهيني هئي، تنهن لاءِ راڻي پرساد پنهنجو محلات خالي ڪري ڏنو ۽ بادشاهه جي به هر طرح خذمت ڪيائين. هتي همايون بادشاهه ٿورا ڏينهن رهي، پوءِ حميده بانو کي امرڪوٽ واري محلات ۾ ڇڏي، پاڻ راڻي پرساد جو ڪيترو لشڪر وٺي، ٺٽي جي حاڪم شاهه حسن ارغون تي ڪاهه ڪري ويو. سندس پرپٺ راڻيءَ هٿ پيير لڌا ۽ هندستان جو هاڪارو ۽ هر دلعزيز اڪبر بادشاهه 14 آڪٽوبر 1542ع ۾ ڄڻيائين.

سوڍن جي دستخط ڪتابن ۾ لکيل آهي ته اڪبر بادشاهه جڏهن پاڻ گاديءَ تي ويٺو تڏهن پنهنجن مائٽن کان بدل امرڪوٽ جون ڳالهيون ياد ڪري، امرڪوٽ جي راڻن کي لکيائين ته اوهين منهنجي والد سان بلڪل وفادار ٿي هليا هئا ۽ آءٌ پاڻ امرڪوٽ ۾ ڄائو هوس، تنهن ڪري اوهان جي ملڪ مان ساليانو ڏن وٺڻ آءٌ حرام ٿو سمجهان. توهان کي سڀ ڏلون معاف آهن! هن پرواني جي پڌرائي ٿي ته سڄي ٿر ۾ واهه واهه پئجي وئي. هر ڪو ٿري ايئن چوڻ لڳو ته پلي اڪبر بادشاهه امر ڪوٽ ۾ ڄائو جنهن سڄي ٿر مان رائر (ڏل) جو رواج ڪڍي ڇڏيو. رسالي مان سمجهجي ٿو ته جڏهن شاهه صاحب ٿر گهمڻ ويو هو تڏهن به اتي ڏل جو رواج ڪو نه هو. اها خبر رسالي

جي سر مارئي جي هيٺين مصرع مان پوي ٿي:

"نڪا جهل نہ پل نڪو رائر ڏيهہ ۾"

اڪبر بادشاهہ جي حڪم موجب ٿر مان رائر جو رواج بند ٿي ويو تنهن ڪانپوءِ بہ راڻن ڪي چڱي پئداش ٿيندي هئي. راڻن ۾ ڪو وهاڻ ٿيندو هو تہ رعيتي ماڻهو ڪين اٺ، گهوڙا، گانيون، مينهون ۽ ڪجهہ زيور ۽ پئسا نذرانو ڏيندا هئا. رعيت ۾ ڪنهن جو وهاڻ ٿيندو هو تہ گهوٽيتا توري ڪنئاريتا راڻن ڪي سوغاتون ڏيندا هئا. اهي لوازما اڪثر ٿر جي ڪرارن پاڻ تي بڌا هئا. ٻيا پوري پني پونجيءَ وارا، جي اهڙا ٻنڌياڻ پاڻ تي ٻڌي نٿي سگهيا، سي بہ پنهنجي حال سارو راڻن کي ڪجهہ ڏيئي هٿ جوڙ ڪري ويندا هئا. مسڪين مارو لوڪ، جي پنهنجي حال ۾ ئي حيران هوندا هئا، سي بہ راڻن سان رس رهائيندا هئا. ڪو غريب جهنگ ۾ ڪانيون ڪرڻ ويندو هو تہ بہ پريون ڪاٺين جون پاٺمرادو راڻن جي در تي اُڇلي ويندو هو. اهو سڀ انهيءَ ڪري ڪندا هئا جو ٿر ۾ مال جي چوري عام هوندي هئي. ڪنهن جو مال ڏاڙيل ڦري ويندا هئا تہ گاديءَ نشين راڻو پنهنجي سر گهوڙي تي سوار ٿي، ڪيترا همراهہ ساڻ ڪري، ڏاڙيلن جي ڪڍ ويندو هو ۽ جيستائين مالڪن کي سئيءَ سڳي سوڌو مال وٺي نہ ڏيندو هو، تيستائين سُک تي ڪين سمهندو هو. انهيءَ سبب ڏوٿي بہ راڻن سان رهائيندا هئا. ڏٿ ڏورڻ ويندا هئا تہ موٽندي پيرون، ڏنئرا وغيره راڻن کي بہ ڏيندا هئا. رسالي مان ڏسجي ٿو تہ شاهہ صاحب کي انهيءَ ڳالهہ جي خبر هئي، تنهن ڪري مارئيءَ جي واتان چوايو اٿس تہ:

"پسي ڪائي پيٽ ۾ ڏنئرا ڏن آءٌ ڏيندي".

مطلب تہ شاهہ صاحب ٿر جي پٽي پٽي جو واقف هو ۽ اتي جا بيان مارئيءَ جي واتان اهڙيءَ اٽڪل سان چوايا اٿس، جو جڏهن پڙهہ تڏهن مزو پيو اچي.

ثقافت کاتي حکومت سنڌ پاران 2008ع کان 2012 تائين ڇپايل سنڌي، اردو ۽ انگريزي ڪتابن جو تفصيل

نمبر	ڪتاب جو نالو	مصنف/مرتب/مترجم	قيمت
1	شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام	ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو	100/-
2	رسالو ميان سچل فقير جو	مرزا علي قلي بيگ	800/-
3	شيخ اياز جلد ٻيو (چار ڪتاب (1. ڪپر ٿو ڪن ڪري، 2. پتڻ ٿو پور ڪري، 3. ٽڪرا ٽڪرا ٽنل صليب جا، 4. وائون ڦلن ڇانئيون)	شيخ اياز	500/-
4	شيخ اياز جلد ٽيون (چار ڪتاب (1. ڀؤنر ڀري آڪاس، 2. کلهي پاتم ڪينرو، 3. ڪي جو ٻيجل ٻوليو، 4. وڄون وسڻ آئيون)	شيخ اياز	500/-
5	سنڌي ڪنڊ ۾ ڊرامي جي تاريخ	غلام حيدر صديقي	200/-
6	سنڌوءَ جا گيت	ڊاڪٽر ڪمال جامڙو	300/-
7	شاهه جو رسالو	ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ	400/-
8	سُر ڪيڏارو	منظور احمد قناصرو	250/-
9	شاهه جو رسالو	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	500/-
10	سر آسا	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
11	بيت نه پر آيتون	ڊاڪٽر عزيز الرحمان ٻگهيو	250/-
12	شيخ اياز جلد ٿيون (پنج ڪتاب (1. لڙيو سج لڪن ۾، 2. پن ڇڻ پڇاڻان، 3. چنڊ چنبيليءَ ول، 4. رڻ تي رمجهم، 5. ڀڳت سنگهه ڦاسي)	شيخ اياز	500/-
13	شيخ اياز جلد چوٿون (پنج ڪتاب (1. راج گهاٽ تي چنڊ، 2. ٻڙ جي ڇانوَ اڳي کان گهاٽي، 3. اکِن نيرا ڦليا، 4. جهڙ نيڻان نه لهي 5. سُر نارائڻ شيام)	شيخ اياز	500/-
14	سراج السالڪين	رسول بخش تميمي	150/-
15	سنڌ جو سرمست	رڪيل مورائي	300/-
16	ڪوهستان جو سفر	بدر ابڙو	400/-
17	سنڌ صدين کان	ممتاز مرزا	400/-
18	خيرپور جي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو	ڊاڪٽر عطا محمد حامي	600/-
19	ڪلام گروهڙي	ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوٽو	500/-
20	شيخ اياز نثر جلد پنجون	شيخ اياز	350/-
21	سُر پرڀاتي	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	350/-
22	شاهه جي رسالي جي سچائي (جلد ٽيون)	محمد حسين ڪاشف	500/-
23	شاهه جي شاعريءَ ۾ اسلامي قدر	ڊاڪٽر عبدالرحمان جسڪاڻي	600/-
24	سومرا راڄ گهراڻو	ڊاڪٽر مهر عبدالحق سومرو	400/-

25	قلندر لعل شهباز	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	200/-
26	ماڻ جي مٽس پنڌ ۾	رڪيل مورائي	500/-
27	لاڪو پير لطيف الله	پير محمد عالم قريشي صديقي	150/-
28	شاهه لطيف الله قادريءَ جو ڪلام	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	100/-
29	استاد بُخاري — فن ۽ شخصيت	آزاد انور ڪانڌڙو	650/-
30	محمد عثمان ڏيپلائي ۽ سنڌي سماج تي سندس اثر	ڊاڪٽر ثريا ساز ڏيپلائي	300/-
31	ڳٽوانن جون ڳالهيون	قمرشهباز	300/-
32	ڇيچ پرائي	قمرشهباز	450/-
33	ننگر نئو : هڪ مطالعو	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
34	صوفي شاهه عنايت شهيد	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	600/-
35	شيخ اياز جلد پنجون (چار ڪتاب) (1.اڀر چنڊ پس پرين ، 2. هيئنڙو ڏاڙهونءَ گُل جيئن، 3. الوداعي گيت، 4. ننڊ وليون	شيخ اياز	750/-
36	شيخ اياز جلد ڇهون (ٽي ڪتاب) (1.ڪتين ڪر موڙيا جڏهن جلد پهريون، ٻيو، ٽيون)	شيخ اياز	1000/- -
37	شيخ اياز جلد ستون (ٽي ڪتاب) (1.سر لوهيڙا ڳيپا ، 2. سُورج مُکي سانجهه، 3. ڇولين ٻولين سمنڊ جون.	شيخ اياز	1000/ -
38	شيخ اياز جلد اٺون (چار ڪتاب) (1.جر ڏيئا جهمڪن ، 2. هرڻ اکي ڪيڏانهن، 3. چنڊ ڳليون، 4. تون ڇپر تون ڇانوَ	شيخ اياز	700/-
39	شيخ اياز جلد نائون (پنج ڪتاب) (1. ڪِهاڻ مٿان ڪِهنگهور گهٽا ۾ ، 2. سامنجهي سمنڊ سپون، 3. ڪونجون ڪُرڪن روهه تي، 4. ڪاري رات ڪُهنگ، 5. وڏا وڻ وٽڪار جا.	شيخ اياز	600/-
40	شيخ اياز جلد ڏهون (پنج ڪتاب) 1.اٿي اور الله سان ، 2. مينهن ڪٽيون، 3. اڪ جون ڦلڙيون، ڀيچ ڀني ، 4. پکي ساڳي پار ج، 5. هي جي نهرون ننڊ جون	شيخ اياز	600/-
41	شيخ اياز جلد پهريون (نثر) 1.جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي ، 2. ساهيوال جيل جي ڊائري، 3. ڪراچيءَ جا ڏينهن ۽ راتيون ، 4. جڳ مڙيوئي سپنو.	شيخ اياز	730/-
42	شيخ اياز جلد ٻيو (نثر) 1.ڏيئا ڏيئا لاٽ اسان ، 2. خط انٽرويو ۽ تقريرون جلد پهريون ٻيو، 3. اڳتي قدم جا ايڊيٽوريم	شيخ اياز	700/-
43	شيخ اياز جلد ٽيون (نثر) 1.ڪٿي تہ پيجبو ٽڪ مسافر جلد پهريون، ٻيو، ٽيون ۽ چوٿون	شيخ اياز	1000/-

44	شيخ اياز جلد چوٿون (نثر) 1.شيخ اياز ۽ صحافت	شيخ اياز	500/-
45	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (شخصيت فن ۽ فڪر)	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	250/-
46	ڪلام ريجهه علي شاهه	پروفيسر منظور حسين کهڙو	250/-
47	سنڌ هيرن کاڻ	رسول بخش درس	150/-
48	قلندر صوفي ۽ ملامتي	ڊاڪٽر نواز علي شوق	150/-
49	تذڪره لال شهباز قلندر	انور ساگر ڪانڌڙو	150/-
50	سچل سرمست ۽ ان جا همعصر شاعر	ڊاڪٽر مخمور بخاري	300/-
51	سنڌي ڪلچر	غلام رباني آگرو	200/-
52	سنڌي موسيقي جا سر تار	خليل الرحمان شيخ	200/-
53	شاهه جي رسالي جي سچائي (جلد ٻيو)	محمد حسين ڪاشف	500/-
54	سُر پورب	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	200/-
55	سنڌي ڊرامن جي مختصر تاريخ	مختيار احمد ملاح	450/-
56	سنڌي ناول جي مختصر تاريخ	مختيار احمد ملاح	450/-
57	مون ڏات انو ڪي آندي آ	محمد ابراهيم جويو	250/-
58	سووينئر (سچل سرمست 2012)	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	
59	منصور ثاني سچل سرمست	پروفيسر عطا محمد حامي	300/-
60	عشق ڪيم اظهار سچل سرمست	خادم حسين عباسي	250/-
61	سچل سرمست سچ جو شاعر	ڊاڪٽر مخمور بخاري	200/-
62	سچل سرمت سچ جي صدا	سميہ قاضي	250/-
63	سپ رنگ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	250/-
64	امر جليل جا ڪتاب جلد ٻيو	امر جليل	800/-
65	شهيد محترمہ بينظير ڀٽو جا تاريخي انٽرويوز تہ جيت گئي هم هار گئي Shaheed Mohtarma Benazier Bhutto	پروفيسر اعجاز احمد قريشي پروفيسر سليم ميمڻ Prof. Aijaz A. Qureshi	200/- 300/- 350/-
66	ڪي نہ وسرن مور	ڊاڪٽر سحر امداد حسيني	120/-
67	سووينئر "لعل شهباز قلندر 2012"	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ڊاڪٽر نواز علي شوق	
68	سنڌڙيءَ جو شهباز قلندر	آزاد انور ڪانڌڙو	200/-
69	قلندر لعل سيوهاڻي	ڊاڪٽر نواز علي شوق	120/-
70	الشهباز	جليل سيوهاڻي	150/-
71	قلندر نامو	حڪيم فتح محمد سيوهاڻي	100/-
72	تذڪره شهباز	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	120/-
73	شاهه عبداللطيف ڀٽائي پيغام جو موجوده حالت تي اطلاق	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	250/-
74	سنڌي شاعري جو اڀياس	شمشير الحيدري	150/-
75	شاهه عبداللطيف ڀٽائي مقالا ۽ مضمون	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	600/-
76	ڀنڀور ۽ ديبل	عبدالقادر منگي	300/-
77	شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي دور ۾ تصوف جا سلسلا	ڊاڪٽر عابد مظهر	300/-

87	سنڌي ڪهاڻي	اسحاق انصاري	300/-
79	فن ۽ فنڪار جلد ٻيو	ڪوثر ٻرڙو	300/-
80	سيپتا جا سونهان	محمد حسين ڪاشف	200/-
81	مون ۾ تون موجود	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	200/-
82	سنڌ جا قديم آثار ۽ تاريخ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
83	رهاڻ هيرن ڪاڻ جلد نمبر 2	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	850/-
84	شاهه جو رسالو (مڪمل فور ڪلر) بلوچ	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	1500/-
85	وکريل ورق	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	350/-
86	مقالات عزيز	عزيز جعفراڻي	400/-
87	فقير هدايت علي نجفي تارڪ جو سنڌي ڪلام	ڊاڪٽر نواز علي شوق	500/-
88	شيخ اياز (شخصيت ۽ فن)	غلام سڪينا حميده قاضي	400/-
89	امر جليل جا ڪتابَ جلد پهريون (1.دل جي دنيا ، 2. جڏهن مان نه هوندس، 3. تاريخ جو ڪفن، 4. منهنجو ڏس آسمان کان پڇو.	امر جليل	600/-
90	رهاڻ هيرن ڪاڻ جلد پهريون	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	800/-
91	فيض احمد فيض ۽ پاڪستاني ثقافت	امان الله شيخ	250/-
92	فيض جا ايلس ڏانهن خط	شبنم موتي	250/-
93	فيض سان رهاڻيون	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	500/-
94	راڳ نامون	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	270/-
95	ميزان (فيض احمد فيض)	ڊاڪٽر نواز علي شوق	240/-
96	جهڙي سونهن سنڌياس	ڊاڪٽر محمد علي مانجهي	250/-
97	اديون اڄ اڄاڻ	ڊاڪٽر فهميده حسين	250/-
98	شاهه سچل ۽ خليفو قاسم	محمد حسين ڪاشف	200/-
99	شاهه عبداللطيف مدبر معلم ۽ مهربان	ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو	150/-

نمبر	کتابوں کی نام	مصنف/مرتب/مترجم	قیمت
1	سکھر تاریخ وتمدن	ڈاکٹر عبدالواحد اندھڑ	400/_
2	بھٹو کا تصور پاکستان	نصرت لاشاری	350/_
3	شاہ جو رسالو	شیخ ایاز	650/_
4	سچل سرمست، تاریخ، تصوف اور شاعری	ڈاکٹر نواز علی شوق	150/_
5	آئینہ خانہء شاہ لطیف	ڈاکٹر طاہر تونسوی	200/_
6	حلقہ مری زنجیر کا	شیخ ایاز	800/_
7	بوئے گل نالہء دل	شیخ ایاز	500/_
8	دنیا ساری خواب	شیخ ایاز	650/_

400/_	شیخ ایاز	اے آہو چشم کدھر	9
300/_	آغا سلیم	سچل سچ ہے سارا	10
400/_	مظہر یوسف	سندھ ایک عام جائزہ	11
250/_	ڈاکٹر نواز شوق	حضرت سچل سرمست عظیم شاعر و مفکر	12
250/_	آفتاب ابڑو	تاریخ اولیاء سندھ	13
350/_	ڈاکٹر نبی بخش خان بلوچ	سندھ میں اردو شاعری	14
250/_	محمد راشد شیخ	خطوط ڈاکٹر نبی بخش بلوچ	15
750/_	سید مظہر جمیل	محمد ابراہیم جویو ایک صدی کی آواز	16
250/_	آغا سلیم	دشت وجود کی مسافت	17

Sr.No	Name Of Books	Writer	Rate
1	Melodies of SALB, V-III	Agha Saleem	500/-
2	History of Sindhi Literature	Shaikh Aziz	250/-
3	Melodies of SALB, V-IV	Agha Saleem	400/-
4	Shah Jo Risalo in Arabic & English	Faiz Mohammd Khoso	300/-
5	Shah,Sachal,Sami	Mohd.Ibrahim Joyo	200/-
6	Darazi School of Sufi Thought	Dr.Sakhi Qabool M. Farooqi	400/-
7	Handicrafts of Sindh	Waheeda Khizir Qazi	180/-
8	Sindhi Society & Culture	Prof.Dr.Ghulam Ali Alana	1600/-
9	Life & Thought of Shah Latif Bhitai	Gul Mohammad Umrani	200/-
10	Songs Of Freedom	Shaikh Ayaz	500/-
11	6 Thousands years of History of Irrigation of Sindh	M.H.Panhwar	800/-
12	The Epic of Dodo Chaneiser	Saleem Noorhassan	300/-
13	The Traditional Arts And Crafts of Hyderabad Region	Dr. Nabi Bux Khan Baloch	150/-
14	Musical Instruments of the Lower Indus Valley of Sindh	Dr. Nabi Bux Khan Baloch	200/-
15	Alexander's Conquest of Indus Valley	Agha Saleem	400
16	Lake Manchar	Taj Muhammad Sahrai	200
17	Dr. G.M Mehkri on Sindh Articles	Muhammad Ibrahim Joyo	350
18	Hazrat Shanshah Lal Shabaz Qalandar	Syed Dinal Shah Darbelvy	400
19	Mohen Jo Daro the Indus civilization	Jahn Marshall	3000
20	Selection from the Risalo	G. Allana	150/_
21	Sufism & Classical Sindhi Poetry	Saleem Noorhassan	150/_
22	Anecdotes of Vataayo Faqeer	Saleem Noorhassan	200/-